T.C.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
GELENEKSEL TÜRK SANATLARI ANASANAT DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUHAKKAK HATTININ DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

Mahfuz EMİN

150301019

Danışman

Prof. Dr. M. Hüsrev SUBAŞI

İSTANBUL 2019

T.C.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
GELENEKSEL TÜRK SANATLARI ANASANAT DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MUHAKKAK HATTININ DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

Mahfuz EMİN

150301019

DÜZELTİLMİŞ TEZ

Anasanat Dalı: Geleneksel Türk Sanatları

Bu tez 27/09/2019 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. M. Hüsrev SUBAŞI	Doç. Dr. Fatih ÖZKAFA	Dr. Öğr. Üy Ersin Fethi ÖÇAL
Jüri Başkanı	Jüri Üyesi	Jüri Üyesi

BEYAN

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum "Muhakkak Hattının Doğuşu ve Gelişmesi" başlıklı bu çalışma Prof. Dr. M. Hüsrev Subaşı'nın danışmanlığında tarafımdan tamamlanmış olup, konuya ilişkin veriler ve her türlü malzeme tarafımdan toplanmış, başka kaynaklardan alınan bilgiler metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterilmiş, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallara uyulmuştur.

Mahfuz EMİN
22 Kasım 2019

DÜZELTME METNİ

1. Önsöz, özet, ve sonuç bölümleri yeniden düzenlenmiştir.
3. Tezin bütünündeki yazım ve dilbilgisi hataları tashih edilmiştir.
4. Tezin bibliyografyasına istifade edilen yeni kaynaklar eklenmiştir.
5. Jüri üyelerinin gerekli gördüğü şekilde açıklığa kavuşturulmuştur.
6. Resim alt yazmaları yeniden gözden geçirilmiştir.

ÖNSÖZ

İslâmiyet'in doğuşuyla Kur'ân-ı Kerîm'i güzel biçimde yazmak ve çoğaltmak amacıyla Arap yazısı ehemmiyet kazanmıştır. Bu yazı, şekil bakımından işlenmiş ve güzelleştirilmiştir. Neticede Arap yazısı, İslâm medeniyetinin bir sanat şubesinin ana malzemesi olmuştur. Emevî ve Abasî devirlerinde bu yazının gelişmesine vesile olan te'lif ve tercüme faaliyetleri; o asırların kâtip, muharrir, verrâk, müstensih adlarıyla tanınan hattatları eliyle gerçekleştirilmiş, kitap çoğalma, muhtelif vesika ve idârî yazışmalar kaleme alma işlemleri sırasında birçok yazı çeşidi ortaya çıkmıştır. Bunlar arasından netleşen nevîler "Aklâm-ı Sitte" olarak adlandırılan altı meşhur yazı cinsidir. Tez konumuz olan muhakkak kalemi de onlardan biridir.

Kur'an-ı Kerim'in nüzulü ile kullanılan ilk yazıların "kûfî" denilen köşeli karakterine ilaveten müstedîr şekilli yazılar icat edilerek mensup hatlarda "nispetli yazı" dönemine geçilmiş, zamanla kullanım sâhalarına göre yazı çeşitleri (kalemler) doğmuştur. Yazının bu gelişme merhalelerinde meşhur hattatların büyük rolü vardır. Hattat Muhammed b. Mukle, kardeşi Ebu'l-Hasan b. Mukle, İbnü'l-Bevvâb ve nihayet Yâkût el-Müsta'sımî zamanında aklâm-ı sitte ve bilhassa muhakkak ve reyhânî hatları gelişme göstermiştir. Yâkût el-Müsta'sımî'nin aklâm-ı sitte ve muhakkak kalemi üslubu, talebeleri ve takipçileri *Esâtize-i sab'a* (Yâkût'la birlikte altı hat üstadı) vasıtasıyla tüm İslâm coğrafyasına yayılmıştır. Yakın dönemdeki sanatkârlar hünerlerini daha çok celî kalemlerle yazılan büyük yazılarda göstermişlerdir.

Muhakkak hattı yaklaşık üç asır boyunca (13-14-15. yy) mushaf kitâbetinde kullanılmıştır. Allahû Tealâ'nın yüce kelamının güzel bir yazıyla yazılması amaçlanmıştır. Çeşitli dönemlerdeki meşhur hattatların yazdığı Mushaflardan seçilmiş bazı örneklere bu tezde yer verilmiştir. 16. asırdan 20. asra kadar muhakkak hattı yerini sülüs ve nesih yazıya bırakmıştır. Osmanlı hattatlarının muhakkak ve reyhânî tarzlarına nazaran sülüs ve nesih tarzlarına daha çok rağbet göstermeleri sülüs ve neshin gelişmesine vesile olmuş. Bu süreçte bu iki yazı, muhakkak ve reyhânî'nin yerini almıştır. 20. Asrın son çeyreğinden itibaren muhakkak hattında bir hareketlenme görülmüş; bu yazı türüne hattatlar tarafından yeniden ilgi gösterilmiştir. Tezde bu durumun sebeplerine de değinilmiş ve son hattatların muhakkak yazıdaki seçkin eserlerinden bazı örnekler sunulmuştur.

Farklı bilgi ve bakış açıları literatürde oldukça fazla olduğundan Arap yazısının kökeni ve doğuşu konusuna detaylı olarak özellikle girilmemiştir. Bu bilgi ve bakış açılarının doğrulukları muhtelif görüşlere dayanmakta olup sahihliğinin bilimsel olarak araştırılması müstakillen bir başka araştırmanın konusudur. Bizim

konumuzun gayesi ele aldığımız muhakkak hattının menşeini ve gelişmesini araştırmak ve uzun zamandır kullanımı çok az olan bir yazı çeşidi olarak karakterini tanıtmaktır. Dört bölümden oluşan çalışmamızda, birinci bölümde muhakkak hattının tanımı, hususiyeti, celî muhakkak ve Mushaf yazısı olarak kullanılması , son olarak da bu yazının mimarî kitabelerdeki celi boyutu kaleme alınmıştır. İkinci bölümde muhakkak hattının asırlar boyunca farklı dönemlerde geçirdiği merhalelere vurgu yapılmış ve bu dönemlerde muhakkak hattıyla eser vermiş ünlü hattatların kısa biyografileri ile eserlerinden seçilmiş bazı örnekler verilmiştir.

Muhakkak hattından doğan zamanla unutulmuş olan "mu'ennaḳ, el-muhakkak-ı ḫafî, mürsel sülüs" gibi bazı terimlerin izahı yapılmış, muhakkak'a benzer yazı çeşitleriyle sülüs ve muhakkakın küçük hacimli türü sayılan reyhânî gibi türlerin mukayesesine üçüncü bölümde yer verilmiştir. Muhakkak hattı yazıldığı asırlar boyunca Mushaflarda ve kitaplarda başta olmak üzere satır sisteminde yazılmış, son zamanlarda ise levha tarzında örneklerine de rastlanmıştır. Bu konu dördüncü bölümde örnekleriyle ele alınmıştır.

Bu tezin hazırlanmasında bana yardımlarını esirgemeyen, takip edilecek metodu belirleyen değerli danışman hocam Prof. Dr. M. Hüsrev Subaşı'na teşekkür ederim. Öğrencilik süresinde bilgisinden feyz aldığım kıymetli hocam Prof. Dr. Muhiddin Serin ile sergiler hazırlığında desteklerini hep hissettiğim hocam Ali Toy'a teşekkürlerimi arz ederim. Tezin tashihinde ve Türkçe metin okumalarının kontrolü hususunda bana yardımcı olan arkadaşlarım Mehmet Selim Akış, Yasemin Sönmez, Yasin Urhan, Elif İlter'e minnettarım. Bu tezin eksikleri zikredilen yardımlar sayesinde büyük ölçüde giderilmeye çalışılmıştır, ancak yine de mevcut tüm hata ve eksikler bana aittir.

İstanbul 2019 Mahfuz EMİN

ÖZET

Kur'an-ı Kerim'in nüzulünden sonra özellikle Emevîlerin son, Abbasîlerin ilk dönemlerinde Arap yazısı, hat sanatı olarak gelişmeye ve güzelleşmeye başlamış ve farklı yazı nevîleri ortaya çıkmıştır. Mushaflarda kullanılan ilk yazıların "*kûfî*" denilen köşeli karakterine ilaveten *müstedîr* şekilli yazılar icat edilerek mensup hatlar "nispetli yazı" dönemine geçilmiştir. Bu hatlar arasından seçilen ve netleşen yazı çeşitleri "Aklâm-ı sitte" olarak adlandırılmış, belli kâide ve nispetlere dayanarak zaman içinde daha da geliştirilmiş.

Bu tezde konumuz olan muhakkak kalemi, aklâm-ı sittenin önemli bir koludur. Tezde muhakkak hattının doğuştan günümüze kadar katettiği merhaleler belirtilmekte özellikleri, kullanım sâhaları, yaşadığı devirler ve bu vadide eser veren önemli hattatlar vb. mevzular bu çalışmada ele alınmıştır.

Bu tez muhakkak hattı hakkında yapılan nadir çalışmalardan biridir. Muhakkak hattı yaklaşık üç asır boyunca (13-14-15. yy) Mushaf yazısında kullanılmıştır. Bu tezde, çeşitli dönemlerdeki meşhur hattatların yazdığı Mushaflardan da önemli örneklere yer verilmiştir. Her eserin fiziksel özellikleri ve yazı üslupları ile tanıtılmaya çalışılmış, hattatların hayatları, sanatları ve eserleri hakkında da ayrıca bilgiler verilmiştir.

Muhakkak hattı iki- üç asır kadar adetâ dumûra uğramış, 20. asrın son çeyreğinden itibaren yeniden hayata dönmüştür. Muhakkak hattının satır sistemi ve terkip formunda yazılması da bu bölümde ayrıca tahlil edilmiştir.

Bu çalışmada, Aklâm-ı sitte içerisinde bulunan sülüs ve reyhânî hatlarının muhakkak hattıyla kıyas edilmiş, farklılık ve benzerlikler resimlerle îzah edilmiştir. Bu mukayeseler, muhakkak hattının sülüs ve reyhânî hatları ile benzerliğinden dolayı araştırmacı ve hattatların bazı kaynaklarda ve yazılarda ortaya koydukları yanılgıları giderme gayesiyle sunulmuş, "Mu'ennaḳ", "Muhakkak-ı ḫafî", "Mürsel Sülüs" gibi yazı tarzlarını muhakkak hattından ayırt etmek için dikkat edilmesi gereken hususlarda yine bu çalışmada gösterilmeye gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muhakkak, Reyhânî, Aklâm-ı sitte, Yâkût el-Müsta'sımî, Mushaf.

ABSTRACT

After the Quran's revelation, especially during the late period of the Umayyads' and the early period of the Abbasids, the Arabic script started to develop and flourish as a form of calligraphy art. Various types of writings (scripts) have emerged. Writings have been transformed from the early writings, especially those pertaining to the Mushafs (Qur'ans), namely *Kûfi* script, which had corner-like characteristics into curvy shapes named the *Mansub* scripts era. The "Aklâm-i sitta" six famous genres which developed, were selected from the Mensub scripts, after obtaining clear rules and proportions.

The subject of this thesis is an important branch of the Aklâm-i sitte, named Al- Muhaqqaq. It outlines the stages of development from its birth until this very day. It also discusses the fact that this script has passed through a stoppage period for several centuries. It will define its features, its areas of usage and the eras in which it was used, as well as the most famous calligraphers who have written in it. These are some of the topics which this research tackles.

This thesis is considered to be one of the few, rare theses which research the Muhaqqaq script. Mushafs (Qur'ans) were written using this script over a period spanning approximately three centuries (13th, 14th, and 15th centuries). Important examples have been highlighted which were written by the hands of the most skillful calligraphers. Moreover, information has been given about each Mushaf clarifying its features, type of writing methodology, in addition to giving information about the calligraphers who wrote them, their lives, their style of art and their students.

The Muhaqqaq script has passed through a period of manifestation followed by one of discontinuity over several centuries. However, in the mid twentieth century, there was an interest to revive it again. In the thesis, the reasons behind recently returning back to this script were clarified. The linear writing system was clarified as well as the composite writing system.

Due to the similarities between the Muhaqqaq and Thuluth and Reyhânî scripts, which all belong to the Aklâm-i sitta, a comparison was made between them, highlighting the differences as well as similarities, aided with examples in order to avoid falling into errors and mistakes. Hence, this research has become a reference for calligraphers and researchers. The thesis also highlights terminology in calligraphy which is simlar to the Muhaqqaq in order to distinguish between them, such as the Mu'annak, Muhaqqaq Al Khafi, Thuluth Mursal.

Keywords: Muhaqqaq, Reyhânî, Aklâm-i sitta, Yâqout el-Musta'simî, Mushaf.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ I
Özet III
Abstract IV
İçindekiler V
Resim Listesi VII
Kısaltmalar XVII
Transkripsiyon alfabesi XVIII

1. GİRİŞ..... 1

2. MUHAKKAK HATTININ DOĞUŞU VE GELİŞMESİ 4
2.1. Muhakkak Hattının Tanımı 8
2.2. Muhakkak Hattının Özellikleri 10
2.3. Muhakkak Hattının Müfredatı 11
2.4 Muhakkak Hattının Mushaflarda Kullanımı..... 15
2.5 Muhakkak Hattında Yazılan Mushaflardan Örnekler..... 20
2.6. Celî Muhakkak 32
2.7. Celî Muhakkak Hattının Mimarî Yapılarda kullanımı..... 36

3. DEVİRLER İÇİNDE MUHAKKAK HATTI VE MEŞHUR HATTATLARI ... 45
3.1. Abbasî Dönemi 47
3.1.1. İbnü'l-Bevvâb Ali b. Hilâl (ö. 413/1022) 47
3.1.2. Yâkût el-Müsta'sımî (ö. 698/1298) ve Talebeleri 54
3.2. Memlûk Dönemi (648-923/1250-1517) 60
3.3. İlhanlı Dönemi (654-735/1256-1335) 64
3.4. Timurlu Dönemi (771-912/1379-1507) 70
3.4.1. Gıyaseddin Baysungur 70
3.4.2. Baysungur'un Mushafı 71

3.5. Safevî Dönemi (906-1132/1501-1736) 77
3.6. Osmanlı Dönemi (1299-1922)..... 80
3.6.1. Şeyh Hamdullah (ö. 926/1520).....…….…….84
3.6.2. Ahmed Karahisârî (963/1556) ve Talebesi Hasan Çelebi (ö. 1594) 89
3.7. Günümüzde Muhakkak Hattı .....……..... 97
3.8. Günümüzden Muhakkak Yazılardan Seçmeler 103

4. MUHAKKAK HATTININ DİĞER HATLARLA İLİŞKİSİ 108
4.1. Muhakkak ve Sülüs .....…..... 111
4.1.1. Mu'ennaḳ hattı 113
4.1.2. Mürsel Sülüs.....114
4.1.3. Muhakkak ile Sülüs Hattının Mukayesesi.....118
4.2. Muhakkak ve Reyhânî 127
4.2.1. Muhakkak ile Reyhânî Hattının Mukayesesi 136
4.2.2. Muhakkak ve Reyhânî ile Birlikte Yazılan Bazı Eserlerden Seçmeler 142

5. MUHAKKAK HATTININ SATIR SİSTEMİ VE FORM ÇEŞİTLERİ 160
5.1. Muhakkak Hattında Satır Sistemi ……..……..……. 160
5.2. Hat sanatında İstif ....…….……..…….167
5.2.1. Terkip Usûlü 169
5.2.2. Terkipte Muhakkak Hattı 171

6. SONUÇ 183
7. BİBLİYOGRAFYA ……...…...….185
8. DİZİN 188
9. ÖZGEÇMİŞ 191
10. UYGULAMA RAPORLARI 192

RESİM LİSTESİ

Resim 1: *Müstedîr* yazılardan önce Mushaflarda kullanılan *kûfî* yazısı …… 4

Resim 2: Verrâkî isimli yazıdan bir örnek ……. 5

Resim 3: Selame b. Cendel divanından hattat İbnü'l-Bevvâb'ın muhakkak besmelesi (TSMK BK, no. 125) 7

Resim 4: İbnü'l Bavvâb yolunda yazılmış Celîl bir yazı örneği (Tûmâr kalemi) ..… 9

Resim 5: Muhakkak hattıyla yazılan bir Mushaf ……. 15

Resim 6: İbnü'l-Bevvâb'ın reyhânî hatla yazdığı mushaftan iki sayfa, vr. 241b- 242a (Chester Beatty Library, nr. 1431) ……..…… 17

Resim 7: H.499 tarihinde Abdülmelik el-İsfhani'nin muhakkak hatla yazıdığı en kadim mushaftan iki sayfa (Dar el-Kütüp el-Mısriye) ……... 18

Resim 8: Nesih hatla Hâfız Osman'ın yazdığı Mushafın serlevhaları (İÜK AY. 6549, vr. 1b-2a) ……... 19

Resim 9: Yâkût'un muhakkak hattıyla yazdığı bir Mushaftan son iki sayfa (İstanbul, TSMK EH, no. 226) ……..……. 20

Resim 10: Ali b. Muhammed b. Zeyd el-Hüseynî'nin muhakkak hatla yazdığı Mushaftan bir sayfa, v 57a (İstanbul, TİEM no. 539) ……..….. 21

Resim 11: Ahmed es-Sühreverdî'nin muhakkak hatla yazdığı Mushaf'tan iki sayfa (TSMK EH, no 250) ……..… 22

Resim 12: İran'da h. 9. Asırda muhakkak hattıyla bir Mushaf'tan serlevhalar, v 3a, 2b, (The Walters Art Muzeum, W. 562) ……..…. 23

Resim 13: İran'da h. 9. Asırda muhakkak hattıyla bir Mushaf'tan iki ara sayfa, vr 21a, 20b, (The Walters Art Muzeum, W. 562) ……..…… 23

Resim 14: Mübârek Şah b. Kutb'un muhakkak hatla yazdığı Mushaf'tan bir sayfa, (Kâhire, Dârü'l-Kütübi'l-Mışriyye) ……..…….... 25

Resim 15: Mübârek Şah b. Kutb'un muhakkak hatla yazdığı Mushaf'tan bir başka sayfa, (Kâhire, Dârü'l-Kütübi'l-Mışriyye) ……...…….... 26

Resim 16: Hattat Ali Rızâ Abbasî'nin muhakkak hatla yazdığı Mushaf'tan iki ara sayfa (Meşhed, İmam Rızâ Türbe Kütüphanesi. No. 107) ……...……... 27

Resim 17: Ali Rızâ Abbasî'nin muhakkak hatla yazdığı Mushaf'tan bir detay (Meşhed, İmam Rızâ Türbe Kütüphanesi. No. 107) ……....…… 28

Resim 18: XIV. Asırda İlhanlı Döneminden muhakkak hatla yazılan Mushaf'tan bir detay

Resim 19: XIV. Asırda İlhanlı Döneminden muhakkak hatla yazılmış bir Mushaf'tan ara sayfa (Sotheby Müzayede Evi, New York, 1955) ……..….. 29

Resim 20: Ahmed Karahisârî‟nin Mushafından serlevhalar (Ġstanbul, TSMK HS, no. 5. vr. a3, b2) ……. 30

Resim 21: Ahmed Karahisârî‟nin Mushafından muhakkak, sülüs, nesih hatları içeren bir sayfa, vr. 7b (Ġstanbul, TSMK HS, no. 5) ……... 31

Resim 22: Yâkût Müsta‟sımî‟ye ait celî muhakkak hattıyla bir yazı …….. 33

Resim 23: Gıyaseddin Baysungur'a ait celî muhakkak hattıyla bir yazı ……. 33

Resim 24: Sultan III. Ahmed'in Şeyh Hamdullah'ı takliden yazdığı celî muhakkak örneği (TSMK, no. 3652) …….. 34

Resim 25: Mahfuz Zünnûn tarafından yazılmış celî muhakkak bir yazı/2018 …....35

Resim 26: Nurullah Özdem tarafından yazılmış celî muhakkak bir yazı/ 2015 …. 35

Resim 27: Mimarîde kûfî kitabelerden bir örnek(Kahire Sultan Hasan Camii/ Memlûklu Dönemi) ……..... 36

Resim 28: Adana Ulu Camii'nden çini üzerinde muhakkak hatla bir istif yazı ….. 37

Resim 29: Semerkant Şâh-ı Zinde Camii'nden (h. VIII yy) muhakkak hattıyla yazılmış bir yazı örneği ……. 38

Resim 30: Semerkant Şâh-ı Zinde Camii'nden (h.VIII yy) muhakkak hattıyla yazılmış bir yazı örneği ……. 38

Resim 31: Semerkant Şâh-ı Zinde türbesinde hattat Muhammed Bandeğir et-Tebrîzî'nin bir muhakkak yazısı …….. 38

Resim 32: Kubbetü's-Sahre mescidinde celî muhakkak besmele ……. 39

Resim 33: Bursa Ulu Camii'ndeki Abdülfettah Efendi'ye ait celî muhakkak besmele levhası ……... 40

Resim 34: Bursa Ulu Camii'ndeki Şefik Bey'e ait celî muhakkak hattıyla aynalı kitâbe …….…..... 40

Resim 35: Kılıç Ali Paşa Camii'nde Yûsuf Demircikulu'nun celî muhakkak besmelesi …….. 41

Resim 36: Kılıç Ali Paşa Camii'nde Yusuf Demircikulu'nun celî muhakkak hattıyla bir başka istifli kitâbesi ……..... 41

Resim 37: Şehzade Camii'ndeki bulunan muhakkak hattı ……. 42

Resim 38: muhakkak hatla Ahmed Karahisarî'nin kubbe yazısı (Şehzade Camii).. 42

Resim 39: İstanbul'daki Takkeci İbrahim Ağa Camii'nde pencere alınlığında celî muhakkak besmele ……... 43

Resim 40: Bağdat'ta Haydarhâne Camii'nde hattat Haşim el-Bağdâdî'ye ait çini üzerine uygulanmış celî muhakkak kuşak ……. 44

Resim 41: Bağdat'ta Haydarhâne Camii celî muhakkak kuşak yazısından genel görünüm ……..… 44

Resim 42: Ali b. Muhammed b. Zeyd el-Hüseynî'nin muhakkak yazısından bir detay. (TİEM no. 539) ……... 49

Resim 43: İbnü'l-Bevvâb'ın üslûbunda tûmâr hattı (TSMK no.70) …….. 50

Resim 44: İbnü'l-Bevvâb'ın reyhânî hatla yazdığı Mushaf'tan iki sayfa (Dublin, Chester Beatty Library, nr. 1431) ……. 51

Resim 45: İbnü'l-Bevvâb'ın reyhânî Mushaf'ından Fâtiha ve Bakara suresinin ilk âyetlerini içeren sayfa (Dublin, Chester Beatty Library, nr. 1431) ……... 52

Resim 46: İbnü'l-Bevvâb'ın muhakkak ve reyhânî ile yazdığı Selâme b. Cendel Divanindan bir sayfa (İstanbul, TSMK Bağdat Köşkü, no. 125. vr. 2b) ……... 53

Resim 47: Hattat Baysungur'a âit muhakkak satırlar (Sebe sûresi 40-41. Ayetlerinin bir kısmı) ……... 57

Resim 48: Hattat Ahmed Karahisarî'ye ait bir muhakkak satır (TSMK no. 5) …. 57

Resim 49: Yâkût el-Müstasımî'ye âit muhakkak ve reyhânî ile yazılmış Mushaftan bir sayfa, (Sotheby's İnternational Auction, 2011, BST London) ……..... 58

Resim 50: Yâkût el-Müstasımi'ye âit muhakkak hatıyla yazılmış Mushaftan bir sayfa (TSMK, EH, nr. 227) ……... 59

Resim 51: Muhakkak hatla yazılmış bir Mushaf'tan iki satır. Memlûklu dönemine ait (Sotheby's İnternational Auction, 2011, BST London) .....……..... 61

Resim 52: Memlûklu döneminde 13. yy'da muhakkak hatla yazılmış bir Mushaf'tan ser levha (Mısır Milli Kütüphanesi) …….. 62

Resim 53: Muhakkak hatla yazılmış bir Mushaf sayfası (En'âm suresi, 150-151), e. 27.4 x 37.7 cm, (Library of Congress, Washington, D.C. 20540) ……. 63

Resim 54: Sühreverdî'nin muhakkak hatla yazdığı Mushaf'tan bir sayfa (Âli İmrân Sûresi 199. Âyet, v. 40b, İran Milli Müzesi, Tahran 3548), …….. 65

Resim 55: Sühreverdî'nin muhakkak Mushaf'ından ketebe sayfası (New York, Metropolitan Museum of Art, 1955, Accession ID:55.44) ……... 66

Resim 56: Abdullah Tabbah (Herevî) imzalı muhakkak ve nesih kıt'asından bir bölüm, (Timurlu Dönemi, Herat, CIRCA 1470-80) ……. 67

Resim 57: Ergun b. Abdullah el-Kâmilî'nin muhakkak hatla bir ketebesi (720/1320 Bağdat) …….. 67

Resim 58: Mubârek Şah b. Abdullah'ın muhakkak Mushaf'ından ketebe sayfası .. 68

Resim 59: İran İlhanlı Dönemi, 14. yy, muhakkak hattıyla yazılmış Mushaf'tan bir sayfa, 21.5 x 16.5 cm, (Sotheby, Paris. 2) ……..…….……. 69

Resim 60: Baysungur'un muhakkak hatla yazdığı Mushaf'tan iki satır, Herat veya Semerkand, 15. yy Timurlu Dönemi. ……. 71

Resim 61: Baysungur'un celî muhakkak hattıyla büyük Mushaf'ından iki sayfa, (Casiye sûresi 10.- 17. Ayetler), Timurlu Dönemi, Semerkant …..……... 72

Resim 62: Baysungur'un yazdığı Mushaf'ın büyük hacmini gösteren bir fotoğraf..72

Resim 63: Baysungur'un Mushafından detaylar …….. 73

Resim 64: Baysungur'un Mushafından detaylar …….. 74

Resim 65: XV. yy. Ortalarına tarihlenebilecek Muhakkak ve reyhânî ile bir sayfa (Sotheby's İnternational Auction House, London) …… 75

Resim 66: Esedullah Kirmnî'nin muhakkak hatıyla yazdığı (876/1472) tarihli bir Mushaf cüzündaen ketebe sayfası ……. 76

Resim 67: Şiraz'lı hattat Ahmed Sayri Han tarafından muhakkak ile yazılan Mushaf'tan bir sayfa, Safevî Dönemi, 1599 (TİEM, İstanbul) …….. 78

Resim 68: Safevî Döneminde Muhakkak hatla ve iki farklı mürekkeple Mushaf yazma üslubuna bir örnek (Ashmolean Museum, EALoan.Gandy. 310.a) …. 79

Resim 69: Şeyh Hamdullah'n yazdığı bir kıt'anın muhakkak detayı (Uğur Derman, Osmanlı Hat Sanatından Seçmeler, s. 83) ……. 82

Resim 70: Şeyh Hamdullah'n yazdığı bir kıt'anın muhakkak detayı (Uğur Derman, Osmanlı Hat Sanatından Seçmeler, s. 83. ……. 82

Resim 71: Osmanlı Döneminin Hattat Abdullah Kırımî'ye ait son ve zarif muhakkak hattı örneklerden bir En'âm sayfası, (vr 1a, İÜK, A 6763) ……. 83

Resim 72: Şeyh Hamdullah'ın muhakkak hattıyla yazdığı dua mecmuasından serlevha (Ekrem Hakkı Ayverdi Koleksiyonu) ……. 86

Resim 73: Şeyh Hamdullah'tan bir başka muhakkak örneği (TSMK 2084) ……... 86

Resim 74: Hattat Muhammed Cemal Amasî'nin muhakkak hattıyla yazdığı dua mecmuasından bir sayfa ……..... 87

Resim 75: Resim 75- Bursalı hattat İbrahim Şerbetçi'nin muhakkak mushafının sonunda hatim duası (TİEM 202) …….. 88

Resim 76: Karahisârî'nin sanat kabiliyetini gösteren bir müselsel Besmele tasarımı (TİEM, nr. 1443) ……..... 90

Resim 77: Ahmed Karahisârî (TSMK HS, no. 5) ……... 92

Resim 78: Ahmed Karahisârî'nin yazdığı En'am hâtimesinde dua ve ketebe sayfası (TİEM, no. 1443) …….. 93

Resim 79: Ahmed Karahisârî'nin yazdığı Mushaf-ı Şeriften bir ara sayfa. v. 7b (TSMK HS, no. 5) …….. 94

Resim 80: Ahmed Karahisârî'nin muhakkak ve nesih hattıyla yazdığı dua mecmûasından bir ara sayfa, vr. 13b. (SK 5) …….. 95

Resim 81: Hasan Çelebi (ö. 1003/1594) yazdığı dua mecmûasından ara sayfa. v. 6b, (TSMK EH, no 1077) ……. 96

Resim 82: Bir muhakkak hattı meşk kitabının dış kapağı (Hattat Nassar Mansur, Amman 2017) ……. 98

Resim 83: Muhakka hattı sergisinin kataloğu (Dubai Hat Sanatı Merkezi مركز دبي لفن الخط/ 2014) …….. 99

Resim 84: 1411/1991'de IRCICA Yarışmasına muhakkak hattıyla katılan yazılardan bir örnek (Hattat Nâsır Abdülaziz el-Meymûn) ……. 99

Resim 85: Hattat Nassar Mansur'un yazdığı muhakkak hattı meşk kitabından bir sayfa (2017) …… 100

Resim 86: Muhakkak hattıyla Kadir sûresi (Savaş Çevik- 1425/2005)Muhakkak ve reyhânî hattıyle Kasîde-i Bürde (Hattat Mahfuz Zünnûn) ……...100

Resim 87: Muhakkak ve reyhânî hattıyle Kasîde-i Bürde (Hattat Mahfuz Zünnûn (Emin)/ el-Bürde Yarışması, 2016, Abu Dabi) …….. 101

Resim 88: Hattat Muhsin Abâdî'ye aid muhakkak ve reyhânî hatla Kasîde-i Bürde (el-Bürde Yarışması, 2016, Abu Dabi) ……... 102

Resim 89: Hattat Visam Şevket hattyla celî muhakkak kompozisyon (المعرفة قوة)..103

Resim 90: Nuriye Garsiya Masip'in muhakkak hatla 2104'te yazdığı bir levha, 70 x 50 cm. (Âl-i İmrân Sûresi, 190-191 âyetler) ……..... 104

Resim 91: Fatih Özkafa'ya Ait Muhakkak Hatla Bir Levha, 1439/2018, (İbrâhim Sûresi, 40-41. Âyetler) Albayrak Hat Koleksiyonu ……..... 105

Resim 92: Meryem Noruzi'ye ait bir muhakkak ve sülüs levhası (1439/2017) 106

Resim 93: Heysem Selmo tarafından yazılmış muhakkak hattıyla bir yazı (Şems Sûresi) …….. 107

Resim 94: Mehmed Vasfi Kebecizâde, Mîzânü'l-Hat ……... 108

Resim 95: Mehmed Vasfi Kebecizâde, Mîzânü'l-Hat …….. 108

Resim 96: Pîr Yahya es-Sûfi (ö. 882/1477)'ye ait bir sayfa (Christie's, İnternational Auction, London 2012) ……..... 110

Resim 97: Sülüs besmele, İsmail Zühdî (ö. 1221/1806) ……..... 111

Resim 98: Muhakkak besmele (Şeyh Hamdullah, TSMK EH. No. 2086) ……..... 111

Resim 99: Sülüs ve nesih hatla yazılmış bir kıt'a (Albayrak Hat Koleksiyonu) 112

Resim 100: Mu'annak kalemi, (kalem el-Eşar) et-Tibî'ye göre (TSMK nr.882)... 114
Resim 101: bir muhakkak besmele (Mehmed Şevki Efendi 1829-1887) …….. 115
Resim 102: Mürsel sülüsten bir örnek (Mustafa Halim Özyazıcı 1898-1964) …. 115
Resim 103: Sülüs hattına benzeyen muhakkak tarzı, (SHM 15527-Y.120) …….. 116
Resim 104: Ahmed Karahisârî Mushaf'ında Muhakkak hattına benzeyen sülüs bir satır örneği …… 116
Resim 105: Sülüs izleri taşıyan günümüzde yazılmış muhakkak bir örneği ….. 117
Resim 106: Sülüs hattına yakın günümüzden bir muhakkak hattı örneği …….. 117
Resim 107: Muhakkak …… 118
Resim 108: Sülüs …….…… 118
Resim 109: Muhakkak …….…… 118
Resim 110: Sülüs …….…… 118
Resim 111: Muhakkak kalemi (Abdullah b. Muhammed el-Hamadani, Memlûklu Dönemi) ……. 119
Resim 112: Sülüs kalemi (Muhammed b. el-Wahîd, Memlûklu Dönemi) …..… 119
Resim 113: Satır yazılara uygun olan muhakkak hattı …… 120
Resim 114: Çeşitli formlarda sülüs örnekleri …….. 120
Resim 115: Muhakkak satır …… 121
Resim 116: Muhakkak satır …… 121
Resim 117: Sülüs satır ……. 121
Resim 118: Muhakkak satır ……. 122
Resim 119: Sülüste seyfi ve keşideli "sin" harfi ……. 122
Resim 120: Celî sülüste seyfi ve keşideli "sin" harfi …….. 122
Resim 121: Muhakkak ve sülüs arasındaki "cim", "ḥa", "ḫa" harflerinin farkları. 123
Resim 122: Muhakkak ve sülüs arasındaki "ḥa", "ayn" harflerinin farkları …… 123
Resim 123: Kebecizâde Mehmed el-Vasfi, Mîzânü'l-Hat Alâ Vaz' il-Üstadi'es-Selef, 1198/1783, vr. 17/b ……. 123
Resim 124: Muhakkak ve sülüste "he" harfi …… 124
Resim 125: Muhakkak ile sülüs mukayesesi …… 124
Resim 126: Sülüste "mim" harfinin yazılış şekilleri …… 125
Resim 127: Muhakkak ve sülüs arasındaki "mim" harfinin farkları …… 125

Resim 128: Muhakkak ve sülüs arasındaki “mim” harfinin farkları …… 125

Resim 129: Muhakkakta “dal” harfi ……..…… 125

Resim 130: Muhakkak ve sülüs arasındaki müfred “be” harfinin farkları ….. 125

Resim 131: Muhakkak ve sülüs (mukayese) …… 126

Resim 132: Mmuhakkak hattının satıra dik oturuşu …… 126

Resim 133: Sülüs hattının satıra eğimli oturuşu ……...…… 126

Resim 134: Muhakkak hattından Ahmed Karahisârî’ye ait bir örnek …….. 127

Resim 135: Yâkût el-Müsta’sımî’ye ait bir reyhânî örneği ……. 127

Resim 136: Muhammed b. el-Hasan et-Tîbî (ö. 845)’nin İbnü’l-Bevvâb üslubunda yazdığı reyhânî hattı (TSMK nr.882) ……. 129

Resim 137: İbnü’l-Bevvâb’ın reyhânî hatla yazdığı iki sayfa (Dublin, Chester Beatty Library, nr. 1431) …… 130

Resim 138: İbnü’l-Bevvâb’ın reyhânî hatla yazdığı Mushaftan ketebe sayfası (Dublin, Chester Beatty Library, nr. 1431) ……. 131

Resim 139: Nesih hattından bir örnek ……..……. 131

Resim 140: Reyhânî hattından bir örnek ……..……. 131

Resim 141: Yâkût el-Müsta’sımî’nin reyhânî hatla yazdığı Mushaf’tan bir ara sayfa, sûre başlıkları tevkî’ hattındadır ……..... 132

Resim 142: İbnü’l-Bevvâb’ın yazdığı Selâme b. Cendel Dîvan’ından bir reyhânî hatt detayı (TSMK, Bağdat Köşkü, nr. 125) ……..... 132

Resim 143: Yâkût el-Müsta’sımî’nin reyhânî Mushaf’ından Nâs Sûresi ve ketebe sayfası ……..... 133

Resim 144: Hasan Çelebî (ö. 1594)’nin reyhânî hatla yazdığı Mushaf’tan iki ara sayfa (Dublin Chester Beatty Kütüphanesi, Is.1527) ……..... 133

Resim 145: Şeyh Hamdullah'ın Aklâm-ı sitte murakka’ından reyhânî, muhakkak ve muhakkak-ı ḫafî (TSMK EH. No. 2086) ……..... 134

Resim 146: Muhakkak-ı ḫafî ile Ankebût sûresinin ilk iki sayfası (Bonhams Auction House, London) ……..... 135

Resim 147: Yâkût el-Müsta’sımî’ye ait muhakkak ve reyhânî (TSMK 1642) ….. 136

Resim 148: Şeyh Hamdullah (İÜK A 6485) …….. 136

Resim 149: Muhakkak ile reyhânî mukayesesi (Mahfuz Zünnûn) ……....137

Resim 150: Muhakkak ile reyhânî mukayesesi (Mahfuz Zünnûn) ……....137

Resim 151: Şeyh Hamdullah (İÜK A 6485) ……..…….. 137
Resim 152: Muhakkak ve reyhânî …….……... 137
Resim 153: Muhakkak ile reyhânî mukayesesi …….…..... 138
Resim 154: Muhakkak ile reyhânî mukayesesi (Mahfuz Zünnûn) …….…….. 138
Resim 155: Muhakkak ile reyhânî mukayesesi (Mahfuz Zünnûn) …….……. 138
Resim 156: Muhakkak ile reyhânî mukayesesi …….……..... 139
Resim 157: Şeyh Hamdullah (İÜK A 6485) …….……..... 139
Resim 158: Muhakkak ile reyhânî mukayesesi…….....……..... 139
Resim 159: Muhakkak ile reyhânî kıt'a (TSMK) …….……. 140
Resim 160: Şeyh Hamdullah'a ait muhakkak ve reyhânî satırlar (İÜK A 6485)... 140
Resim 161: Şeyh Hamdullah'ha ait reyhânî hattı (İÜK A 6485) ……..... 141
Resim 162: Şeyh Hamdullah'ha ait muhakkak hattı (İÜK A 6485) ……..... 141
Resim 163: Yâkût el-Müsta'sımî'ye ait muhakkak ve reyhânî satırlar (Dîvanı/TSMK EH no.1642, vr. 2) ……..... 142
Resim 164, 165:Aynı dîvan'dan bir başka görüntü (TSMK EH no.1642, vr. 3-4) 143
Resim 166, 167: Aynı eserden bir başka görüntü (TSMK EH no.1642, vr. 5-6) .. 144
Resim 168:Yâkût el-Müsta'sımî'ye ait muhakkak ve reyhânî hatlarla şiir divanı..145
Resim 169, 170: Yâkût el-Müsta'sımî'ye ait muhakkak ve reyhânî hatlar …….... 146
Resim 171, 172: Yâkût el-Müsta'sımî'ye ait muhakkak ve reyhânî hatlar …….... 147
Resim 173: Şeyh Hamdullah'a ait Aklâm-ı sitte ve talıik murakka'ı ……..... 148
Resim 174: Şeyh Hamdullah'ın Aklâm-ı sitte murakka'ından muhakkak ve reyhânî hatları ……... 149
Resim 175: Şeyh Hamdullah'ın Aklâm-ı sitte murakka'ından muhakkak ve reyhânî hatları. ……..... 150
Resim 176: Hizbu'l-Bahr adlı dua kitabı (Walters Art Museum, W578) ……..... 152
Resim 177: Hizbu'l-Bahr adlı dua kitabı (Walters Art Museum, W578) ……..... 153
Resim 178: Hizbu'l-Bahr adlı dua kitabı (Walters Art Museum, W578) ……..... 154
Resim 179: Hizbu'l-Bahr adlı dua kitabı (Walters Art Museum, W578) ……..... 155
Resim 180: Muhakkak ile reyhânî (Abdo Muhammed el-Cemmal) ……..... 157
Resim 181: Muhakkak ile reyhânî (Mahfuz Zünnûn) ……..... 158

Resim 182: Mahfuz Zünnûn'a ait muhakkak ve reyhânî ile medhiye kasîdesi (özel koleksiyon/Katar) ……. 159

Resim 183: Karahisârî'ye ait satır nizamına uygun mukakkak besmele ……... 160

Resim 184: Satır sisteminde hattatların kullandığı mıstar (satırlık) alet ……... 161

Resim 185: Baysungur'a ait Mushaf'tan bir satır ……. 162

Resim 186: Gıyâseddin Baysugur'a ait Mushaf'tan bir satır detayı ……. 163

Resim 187: Satır sisteminde satırın çizgisine göre kelime ve harflerin vaziyeti ... 164

Resim 188: Satır sisteminde zaruret nedeniyle garip çıkış davranışı……..….... 165

Resim 189: Harf ve kelimelerin satırın sonuna gittikçe yukarı yükselmesi …..... 165

Resim 190: Zaruret sebebiyle kelimelerin üst üste yükselmesini gösteren bir başka satır örnegi (Nâsır Tâûsî/İran) ……. 165

Resim 191: Hasan Çelebi'ye ait satır nizamına uygun mukakkak hattıyla bir sayfa (Dublin Chester Beatty Kütüphanesi Is, 1527) …….. 166

Resim 192: Ali b. Yahya Sûfi'nin Topkapı Sarayı Bâb-ı Hümâyun üstünde yer alan Müsennâ girift istifli celî sülüs kitâbesi ……..…….…….. 168

Resim 193: Ahmed Karahisarî'nin İstanbul Süleymaniye Camii'nde yer alan celî sülüs hattıyla yazdığı bir kuşak istif kitâbesi …….. 169

Resim 194: Mustafa Rakımı'n celî sülüs hatla yazdığı bir istif "- لا حول ولا قوة الا بالله"
"Güç ve kuvvet, sadece yüce ve büyük olan Allah'ın yardımıyla elde edilir" 171

Resim 195: Mehmed Emin Efendi tarafından yazılan celî sülüs kuşak. …….. 173

Resim 196: Muhammed Câbir (Mısır) tarafından yazılan celî muhakkak kuşak 173

Resim 197: Mustafa Halim Özyazıcı'ya ait istifli muhakkak besmele …… 174

Resim 198: Besmele terkibinde bir ön çalışması/ hattat Mahfuz Zünnûn …...… 175

Resim 199: Serbest formda bir muhakkak istifi (Hattat Câsim Mirac) ….…… 177

Resim 200: Kubbe formuyla bir celî muhakkak istif (Nassar Mansur) ……. 177

Resim 201: Beyzi formuyla bir muhakkak istif. (Nassar Mansur) …… 178

Resim 202: Kılıç Ali Paşa Camii'nde Yusuf Demircikulu'nun (ö. 1020/1611) celî muhakkak çiniye uygulanmış pencere üstü istifli kitâbeleri ……. 179

Resim 203: Nâsır Tâûsî'nin (İran) celî muhakkak hattıyla yazdığı serbest istif .. 180

Resim 204: Nâsır Tâûsî'nin (İran) celî muhakkak hattıyla yazdığı dikdörtgen formunda bir istif. " الْعِلْمُ عِلْمَانِ : عِلْمُ الأَبْدَانِ ، وَعِلْمُ الأَدْيَانِ " …… 180

Resim 205: Celî muhakkak istif (Nurullah Özdem 2014) …… 181

Resim 206: Oval şeklinde celî muhakkak istifi (Karzan Efendi, Irak) ……..... 181

Resim 207: Nâsır Tâûsî'nin (İran) serbest formda celî muhakkak istifi ……..... 182

Resim 208: Celî muhakkak besmele, Mahfuz Zünnûn (Emin) ……..... 192

Resim 209: Mahfuz Zünnûn (Emin) tarafından muhakkak bir istif ……..... 193

Resim 210: Muhakkak ve reyhânî hatla Vedâ Hutbesi, Mahfuz Zünnûn (Emin), İstanbul (TMKV) ……..... 195

Resim 211: Muhakkak ve reyhânî ile Hilye-i Şerîf, Mahfuz Zünnûn (Emin)/ 2017 (Özel koleksiyon) 196

Resim 212: Muhakkak ve rika' hatlarla mushaf-ı şerifin ser levhaları (Mahfuz Zünnûn (Emün) tarafından yazılmıştır/ 2016 ……..... 197

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
b.	Bin, İbn
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
EH	Emanet Hazinesi
FSMVÜ	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
IRCICA	İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İÜK	İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi
HS	Hırka-i Saâdet
h.	Hicrî
m.	Miladî
nr.	Numara
s.	Sayfa
SHM	Sadberk Hanım Müzesi
SK	Süleymaniye Kütüphanesi
sy.	Sayı
ö.	Ölüm yılı
TİEM	Türk İslâm Eserleri Müzesi
TSMK	Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
trc.	Tercüme
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
vr.	Varak
yy.	Yüzyıl

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

ا	:	ʿ
ث	:	s̲, t̲, th̲
ح	:	ḥ, Ḥ
خ	:	Ḫ, ḫ, kh̲
ذ	:	z̲, d̲
ش	:	ş, š, sh̲
ص	:	ṣ, Ṣ
ض	:	ḍ, ż
ط	:	ṭ
ظ	:	ẓ, z̄
ع	:	ʿ
غ	:	ġ, gh̲
ق	:	ḳ, q
و	:	v, w

1. GİRİŞ

Mekke ve Medine'de Kur'an'ın nüzulünden sonra özellikle Emevîlerin son, Abbasîlerin ilk dönemlerinde Arap yazısı, sanatlaşma yolunda gelişmeye ve güzelleşmeye başlamıştır. Kur'an'ın en güzel biçimde yazılması amacına yönelik olarak zaman içinde kalemler ve yazı nevîleri ortaya çıkmıştır. Mushaflarda kullanılan ilk yazıların "*kûfî*" denilen köşeli karakterine ilaveten *müstedîr* şekilli yazılar icat edilerek mensup hatlarda "el-hattu'l-mensûb" dönemine intikal edilmiştir. Emevî ve Abbasî devrinde Arap yazısının gelişmesine vesile olan telif ve tercüme faaliyetleri sayesinde kâtip, muharrir, verrâk, müstensih denilen hattatlar bütün emeklerini yazının güzelleşmesi yolunda harcayarak tecrübeleri arttırmışlardır. Bu gayretler neticesinde satır düzeninde harf ve kelimeler oran ve biçim kazanmaya başlamıştır. Bu nispetli yazılar arasında *neshî* diye bilinen hat, Mushaf/ kitap istinsahı, muhtelif vesika ve idârî yazışmalar çerçevesinde geliştirilmiştir. Bu hatlar arasından seçilen ve netleşen çeşitler "Aklâm-ı sitte" olarak adlandırılmış altı meşhur yazı cinsi belli kâide ve nispetlere dayanarak geliştirilmiştir (Muhakkak, reyhânî, sülüs, nesih, tevkî', rikâ').

Muhakkak kalemi Aklâm-ı sittenin önemli bir koludur. Celâl, cemâl ve ihtişam niteliklerini taşıyan muhakkak hattıyla asırlar boyunca hat sanatında muhteşem eserler üretilmiştir. Mimârî yapılarda, kitaplarda, levha vb. alanlarda kullanılan bu yazıda nadir örnekler mümkün olduğunca doğrudan görüntüleme yoluyla, bu çalışmamızda yer almıştır. Köşeli karakterli *kûfî* yazılardan ilk ortaya çıkan yazı nevilerinden birinin muhakkak hattı olduğu görüşündeyiz.

Muhakkak hattı hakkında şimdiye dek literatürde çok az araştırma yapılmıştır. Nassar Mansur tarafından hazırlanan *Sacred Script Muhaqqaq in Islâmic Calligraphy* adlı doktora tezi muhakkak hattı hakkında yapılan nadir çalışmalardan biridir. Bu hat üzerine yapılan incelemelerin yetersiz olması, bu yazı türünün özelliklerinin ve kurallarının müphem kalmasına neden olmaktadır. Bu çalışmanın böyle bir boşluğu doldurmak üzere bir adım olması ümidindeyiz.

Çalışmanın amacı ele aldığımız muhakkak hattının menşeini ve gelişmesini araştırmak ve uzun zamandır kullanımı çok az olan bir yazı çeşidi olarak karakterini tanıtmaktır. Dört bölümden oluşan çalışmamızda, birinci bölümde muhakkak hattının tanımı, hususiyeti, celî muhakkak, Mushaf yazısı olarak kullanılması ve mimarî kitabelerdeki yeri kaleme alınmıştır. İkinci bölümde muhakkak hattının asırlar boyunca farklı dönemlerde katettiği merhaleler ele alınmış, ayrıca bu dalda yazan ünlü hattatları ile ürettikleri eserlerden örnekler verilmiştir.

Muhakkak kalemin doğuşu tam olarak belli değilse de ortaya ilk çıktığı zaman dilimi olan Abbasî döneminde (132-656/750-1258) ve özellikle Halife el-Me'mun devrinde bu yazıya ıslahat ve tekâmül sağlayan hattatlar ortaya çıkmıştır. Yazının bu gelişme merhalelerinde Aklâm-ı sittede ve özellikle muhakkak hattında büyük rolü olan meşhur hattatlar hakkında bilgiler araştırılmış, çalışmanın ikinci bölümünde bu bilgilere yer ayrılmıştır. Muhtelif zamanlardaki büyük hattatların muhakkak hattında üslup ve yöntem özellikleri tahlil edilmiştir. Hattatların hayatı incelenirken hat sanatıyla ilgili yönlerine önem verilmiş, lüzumsuz detaylardan ve abartıdan uzak durulmuştur. İbnü'l Bevvâb Ali b. Hilâl (ö. 413/1022), Yâkût el-Müsta'sımî (ö. 698/1298). Şeyh Hamdullah Amasî (ö. 926/1520) ve Ahmed Karahisârî (963/1556) gibi hattatların hayatları ile ilgili bilgilerin sunumunda biyografi kitapları, tezler ve ansiklopedilerden yararlanılmıştır. Yâkût el-Müsta'sımî ile birlikte aklâm-ı sitte ve bilhassa muhakkak ve reyhânî hatları tekâmül göstermiştir. Bu yazılar talebeleri ve takipçileri *Esâtize-i sab'a* (Yâkût ile birlikte altı hat üstadı) ismiyle anılan hattatlar vesilesiyle tüm İslâm coğrafyasına yayılmıştır.

Ebu Abdullah el-Hasan (ö. h. 338) ve kardeşi İbn Mukle (272-328/886-939)'nin yazının gelişmesinde büyük katkıları olmuştur. Yazının köşeli şeklinden yuvarlak şekline intikal ettiği dönemde bu hattatların büyük rolü olduğu ve kalem-i tûmâr-ı kûfi'den iştikak ettikleri söylense de yazılarından zamanımıza ulaşan örnekler bulunmamaktadır. O yüzden bunları inceleme, üsluplarını tanıma imkânı ve zamanlarında yazı sanatı hangi aşamada olduğuna vâkıf olmak mümkün olmayabilir. Nitekim muhakkak hattını İbnü'l-Bevvâb'tan başlayarak incelemeye devam etmekteyiz. Yine de Mukle'nin oğullarının yazı ve hat sanatının gelişmesinde ve sonraki nesillere ulaştırılmasında büyük rolünü göz ardı etmek doğru değildir.

Farklı bilgi ve bakış açıları literatürde oldukça fazla olduğundan Arap yazısının kökeni ve doğuşu konusuna detaylı olarak özellikle girilmemiştir. Bu bilgi ve bakış açılarının doğrulukları muhtelif görüşlere dayanmakta olup sahihliğinin bilimsel olarak araştırılması gerekir ve bu sorun müstakillen başka bir araştırma konusudur.

Güzellik ve ihtişam dolu muhakkak hattı kûfiye tercih edilerek üç asır boyunca (13-14-15. yy) Kur'an-ı Kerîm yazısında kullanılmıştır. Allahû Teâlâ'nın yüce kelamının güzel bir yazıyla yazılması gerektiğine inanılmıştır. Çeşitli dönemlerdeki meşhur hattatların yazdığı Mushaflardan önemli örneklere bu tezde yer verilmiştir. Alınan örnekler üzerinde metin okuması ve transkripsiyon çalışması yapılmış, her eser için bir kimlik oluşturularak fiziksel özellikleri ve yazı üslupları hakkında bilgi verilmiştir.

Osmanlı Döneminde eser vermiş birçok hattatın günümüze ulaşan muhakkak örneklerinden yola çıkılarak muhakkak hattının o dönemde yaygın olduğu bilinmektedir bu hattın bazıları Şeyh Hamdullah ve Karahisarî'nin talebelerindendir.

Bazıları da bunların üsluplarından etkilenmiştir; daha doğrusu genel hat sanatının gelişimi durumundan etkilenmiş olan kimselerdir. Ayrıca Yâkût el-Müta'sımî ve Esatize-i Saba'nın eserleri bu dönemin önemli kaynakları olmuştur. Ancak bu devirde Aklâm-ı sitteden sülüs ve nesih hattı Türk zevkine daha uygun geldiği için öne çıkmış ve süratle yayılmış; Mushaf yazımında sadece nesih hattı kullanılmaya başlanmıştır. Muhakkak ve reyhânî hatlarının kullanımı zamanla azalmış ve yavaş yavaş unutulmuştur. Bu durgunluğun sebeplerine de çalışmamızda değinilmiştir. Ancak eski üstatlarını takliden yazılan muhakkak hattıyla Besmele âdeti, bir istisna olarak zamanımıza kadar yaşatılmıştır.

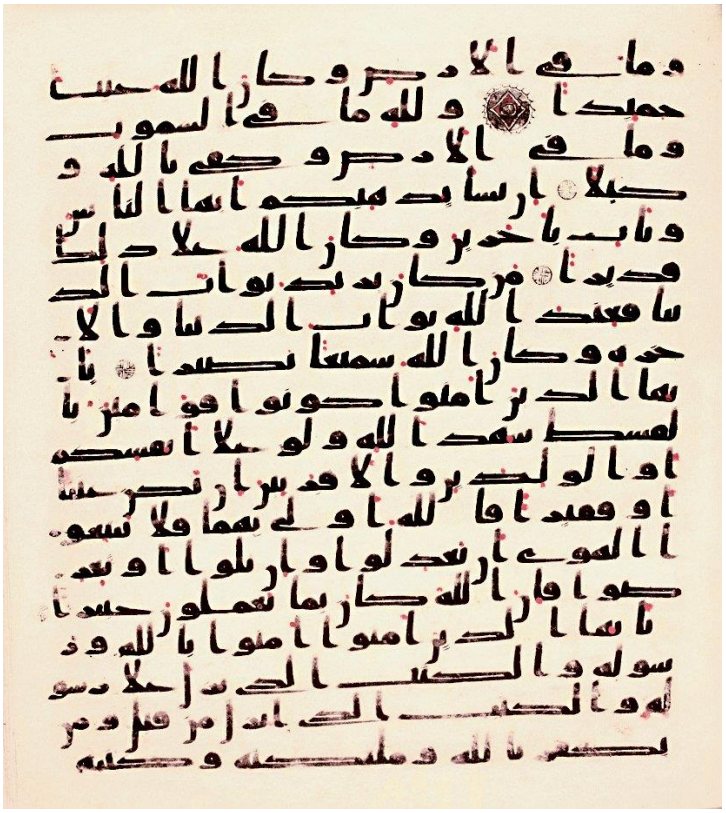
Bununla birlikte muhakkak ve reyhânî yazısının 20. asrın ikinci yarısından itibaren yeniden hattatların gündemine girdiği görülür. Muhakkak hattı tercihindeki bu uyanışın sebepleri ikinci bölümde izah edilmiştir. Ancak bu devrin hattatlarının muhakkak üslubunu takip etmelerinde farklı yönler bulunmaktadır. Bu durumun sebepleri de bu çalışmada sunulmuştur.

Muhakkak hattı harf özellikleri ve anatomileri diğer benzeri yazılarla farklılıkları karşılaştırmalı biçimde ortaya konulmuş, resimlerle de ayrıca izah edilmiştir. Muhakkak hattına dair arz edeceğimiz özellikler ve diğer yazı nevileriyle mukayesesi hususundaki tespitler, müzelerde ve kütüphanelerde bulunan çeşitli hattatların elinden çıkmış, bilhassa eski yazılar ve el yazması eserlerin incelenmesi ile elde edilmiştir. Aklâm-ı sittenin içerisinde bulunan sülüs ve reyhânî hatlarının muhakkak hattıyla farklılıkları ve benzerlikleri açıklanmıştır. Muhakkak hattının küçüğü sayılan reyhânî ile birlikte yüzyıllarca Mushaf yazısı olarak kullanılmışlardır. "Mu'anaak", "Muhakkak-ı ẖafî", "mürsel Sülüs" gibi yazı tarzlarını muhakkak hattından ayırt etmek için gerekli özellikler bu çalışmada gösterilmiştir. Ayrıca bu mukayeseler, muhakkak hattının sülüs hattıyla benzerliğinden dolayı araştırmacı ve hattatlar tarafından bazı kaynaklarda ve yazılarda yapılan yanlışları giderme gayesiyle sunulmuştur.

Muhakkak hattının genel olarak Mushaflarda kullanıldığı için satır formunda istîmâli uygun bulunmuş ancak son asırda kompozisyon formunda yazıldığı da görülmüştür. Fakat celî sülüs kadar yaygın ve başarılı olamadığı da bilinmektedir. Ona rağmen kuşak ve serbest terkiplerde gayet başarılı olduğu sunulan örneklerle ortaya konulmuştur. Eski ve günümüz hattatlarının muhakkak yazı örnekleri bir araya getirilerek tezimizde zengin bir katalog ve önemli bir kaynak oluşturma yoluna girdilmiştir. Bu araştırma sırasında çeşitli eski ve yeni Arapça, Türkçe, Farsça, İngilizce kaynaklardan yararlanmış. El yazma eserleri gerek Mushaf, sâir kitaplar, levhalar ve mimarî yapılardaki muhakkak yazılar tez kapsamından incelenmiştir.

2. MUHAKKAK HATTININ DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

Arap yazısının bir sanat şubesinin ana unsuru olarak işlenmesi ve güzelleştirilmesi, Emevîlerin son, Abbasîlerin ilk zamanlarında çok belirgin bir mâhiyet kazanmıştır. Yazının özellikle Mushaflara tahsîs edilen düz hatları ve keskin köşeleri galip şekli, Şam'da ve sonra Kûfe şehrinde geçirdiği merhaleden sonra genellikle *kûfi* diye anıla gelmiştir (Resim 1). Yazı hat sanatı, *müstedîr* (yuvarlak) yazı tarzına intikalinde asıl mecrâsını bulmuştur[1]. Mushaf yazısı ile *el-müstedîr* yazısı arasında her iki yazının da karakterlerinden istifade ile, kalemin tahsis edildiği sâha ve mevzua göre isimlendirilen hat karakterleri doğmuştur. Bu sebeple ölçülü olarak şekillenen bu yazılara aslî ve mevzun hatlar *(el- ḥaṭṭü'l mevzun)* denilmiştir[2]. Kitap yazısı olarak verrâkîler (hattatlar) ve âlim müstensihler tarafından geliştirilip, genel olarak *neshî* denilen şeklinden, zamanla bazı devirlerde ve muhitlerde kitap istinsahında kullanılan ve *İraḳî, Verrâḳî* (Resim 2), *Muhakkak* gibi isimlerle anılan yazıdan doğan, yeni hat cinsleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlar arasında karakteristik vasıflarını ilk olarak kazanan yazı nevileri muhakkak, reyhânî ve nesih olmuştur[3].

Resim 1- *Müstedîr* yazılardan önce Mushaflarda kullanılan *kûfî* yazısı

[1] M. Uğur Derman, Nihad M. Çetin, *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı***,** IRCICA, İstanbul 1992, s. 20- 21.
[2] Ali Alparslan, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi,* İstanbul 1999, s. 63.
[3] M. Uğur Derman, Nihad M. Çetin, *a.g.e.*, s. 29; Habibullah Fazâilî, *Aṭlaṣ el- Ḫat ve'l- Ḫuṭût*, Şam1992, s. 197.

Abbasî döneminde resmî mektuplaşmalar ile tercüme ve kitap çoğaltma faaliyetlerinin yanı sıra kağıt üretme buluşu, verrâklar ve nessahlar tarafından yazı ve kalem nevilerinin ortaya çıkmasına imkan sağlamıştır.[4] Çeşitli vesikalar için çeşitli ebatlarda varaklar ve bunlara uygun hacimde yazılar için standart kalemler ihdas edilmiş, böylece muhtelif kullanma sahalarına tahsis edilen ayrı tarzların doğmasına zemin hazırlanmış ve yazı, çeşitli form ve terkipler kazanarak sanat seviyesine yükselmiştir[5].

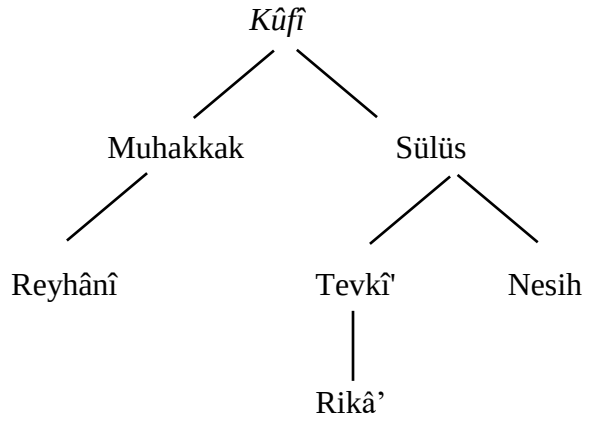

Resim 2- *Verrâkî* isimli yazıdan bir örnek

[4] Muhammed Allan, "Al-Muhaqqaq Script", *Al-Muhaqqaq Exhibition Katalogue*, Dubai 2014.
[5] M. Uğur Derman, Nihad M. Çetin, *a.g.e.*, s. 21.

Kûfi ve ma'kılî hattına yakın olduğu için muhakkak yazının kûfiden doğduğunu söylemek mümkündür[6]. Kûfi yazıyı kalemle yazmak keyfiyeti hasıl olunca, şeklinde bir değişiklik meydana gelmiş, bu değişikliğin de geliştirilmesiyle meydana gelen yazı "muhakkak" diye tanınmıştır. Muhakkak yazı, önceleri çanakları düz ve uzunca, kûfi yazıyla mütenasip bir şekilde yazılmıştır. Muhakkak için, Kûfi yazının köşeleri kıvrılarak, yuvarlatılarak, yumuşatılarak yazılmış halidir denilebilir. Harflerin yazımı bu tarz üzere devam ederken, zaruret hallerinde bazı harflerin kuyruklarının kıvrılması ihtiyacı hasıl olmuştur[7]. Bu yazının gelişiminin ilk zamanlardaki örnekleri ile birlikte geldiği son hali, kütüphanelerde ve müzelerde muhafaza edilen numunelerde görülebilmektedir. Ayrıca muhakkak yazının görünüş itibarıyla, kûfiden neş'et eden ilk yazı olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu yazıda dik harflerin boyları ile çanaklı harflerin sola doğru uzayan kısımları sülüs yazıya nispetle daha uzun olduğu gibi dönüş noktaları veya yerleri de sertçe bir manzara arz etmektedir. Doğuş itibarıyla da muhakkak kalemine sülüse nazaran öncelik verilir, zira eski aslî tûmâr kaleminden doğmuştur[8] (Resim 4).

Tuhfe-i Hattâtîn'e göre de kûfi'den sonraki kalemlerden ilk ortaya çıkan muhakkak yazısıdır, reyhânî ondan doğmuştur, sülüs de üçüncüdür, tevkî' gibi nesih'de sülüs'ten doğmuştur, rikâ' ise tevkî'den alınmıştır[9].

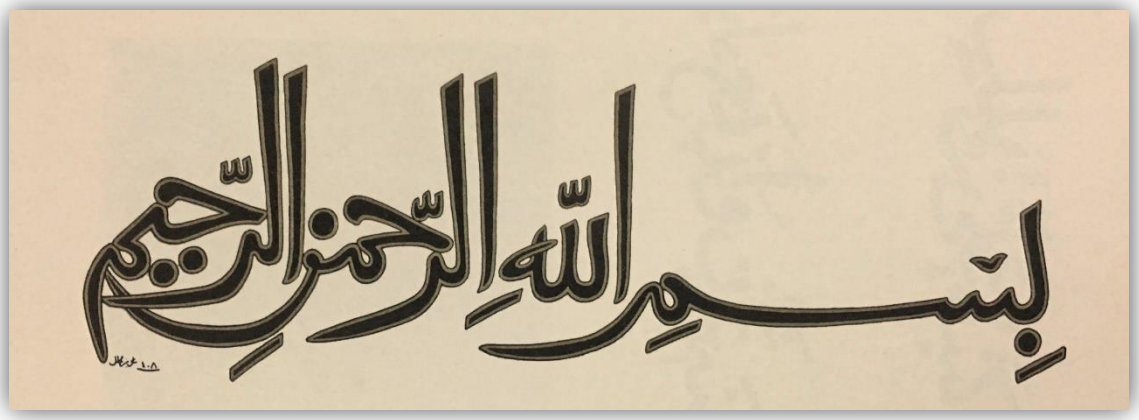

Muhakkak kalemin doğuşu tam olarak belli değilse de ortaya ilk çıktığı zaman dilimi olan Abbasî döneminde ve özellikle Halife el-Me'mun devrinde hat sanatının önderleri ile yazıya ıslahat ve tekâmül getiren hattatlar ortaya çıkmıştır. Abbasî Halifesi el-Mansur zamanında muhakkak hattının yayılmasına vesile olan meşhur

[6] Habibullah Fazâilî, *a.g.e.,* s. 201.
[7] Hasan Çelebi, "Muhakkak kalemi", *Al-Muhaqqaq Exhibition Katalogue,* Dubai 2014.
[8] Ali Alparslan, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi,* İstanbul 1999, s. 21; Habibullah Fazâilî, *a.g.e.,* s.199.
[9] Süleyman Sâdeddin Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, İstanbul 1928, s. 612.

verrâklar arasında, Yusuf el-Akva', İbrahim el-Seczî (eş-Şecerî), el-Me'mun'un kâtibi Ahmed b. Ebû Halid, el-Ahvel el-Muharrir ve zü'r-Riyaseteyn'in adları zikredilir.

Hat tarihinde en önemli gelişmelerden biri, Abbasî veziri İbn Mukle (ö 328/940) ve kardeşi Ebû Abdullah el-Hasan b. Ali (ö. 338/949)'nin yazıda koydukları ölçüler ve ardından diye meşhur İbnü'l-Bevvâb Ali b. Hilâl (ö. 413/1022) ile güzel nispetler kazanmış olan ve Aklâm-ı sitte diye bilinen muhakkak, reyhâni, sülüs, nesih, tevkî', rikâ' yazılarının belirmeye başlamış olmasıdır. İbni Mukle ve İbnü'l-Bevvâb'tan sonra Aklâm-ı sittede en mühim tekâmül devirlerinden biri, Bağdat'ta Ebu'l-Mecd Cemâleddin Yâkût el-Müsta'sımî (ö. 698/1298) ile idrak edilmiştir ve bu dönemde yazı türlerinin klasik kaideleri de teşekkül etmiştir. Hat sanatı tarihinde onun bulunduğu yer, kalemlerin birbirine yakın tarzlarda olanları arasından en iyilerinin seçilmesi safhasında, muhtelif yönlerden gelen nehirlerin adeta bir durulma noktası gibidir[10]. Yâkût'un bilhassa muhakkak ve reyhânî yazıda ortaya koyduğu estetik kurallar, âhenk ve nispet, Osmanlı hat mektebinin doğuşuna kadar İslâm aleminde ideal örnekler olarak takip edilmeye devam etmiştir. Bağdat 656/1258'de Moğol istilasından sonra Abbasîlerin siyasî hayatlarının sönmesi ve Yâkût'un vefatının ardından, sanat merkezi olma özelliğini yavaş yavaş kaybetmiştir, yerini Kahire'ye daha sonra da İstanbul'a bırakmıştır[11].

Resim 3- Selame b. Cendel divanından hattat İbnü'l-Bevvâb Ali b. Hilâl'ın muhakkak hattıyla yazdığı besmele (TSMK BK, no. 125)

[10] M. Uğur Derman, Nihad M. Çetin, *a.g.e.*, s. 21-23-27.
[11] Habibullah Fazâilî, *a.g.e.*, s. 215.

2.1. Muhakkak Hattının Tanımı

Hat tarihinde Aklâm-ı Sitteyi teşkil eden altı çeşit ana yazı karakteri içerisinde bulunan muhakkak yazı, hat sanatı içerisinde de oldukça önemli bir yere sahiptir. Yazı nev'i olarak hiçbir dilin sözlüklerinde müstakil tarifi bulunmamaktadır. Kökeni Arapça olan bu kelime, var oluşu iyice kesinleşmiş veya gerçekleşmiş bir şeyi vasfederken kullanılır. Bu manadan hareketle iyi söze muhakkak söz, iyi dikilen gömleğe muhakkak gömlek denilmiştir. Böylelikle muhakkak kelimesi, lügat olarak muhkemlik, mükemmellik anlamları ile, sağlam şeyler için kullanılan bir sıfat kelimesi olmuştur. Kelime aynı zamanda, tahakkuk etmiş, tahkik olunmuş, doğruluğu ispat edilmiş, şüpheli bir tarafı kalmamış gibi anlamlara da gelmektedir. O yüzden İslâm yazı erbabı muhkem, muntazam, mütkan, mükemmel yazıya "muhakkak" adını vererek sanatsal bir kavram oluşturmuşlardır[12].

Eski kaynaklara göre, hat erbabı yazıyı biri muhakkak diğeri de mutlak olmak üzere iki bölüme ayırmıştır. Bu ayrıma göre, muhakkak, hiç bir eksiklik olmadan harfleri ve şekilleri düzenlice yazılan ve kullanım sâhası, İslâm devletinin resmi evrakları, kitaplar ve risâleler gibi önemli yazı alanlarıdır. Mutlak ise, düzensiz, harfleri ve kelimeleri birbirine karışmış, halk tarafından normal yazılarda günlük olarak kullanılan yazı türleridir[13].

Dolayısıyla eski dönemlerde, lügat anlamıyla bir çok yazı çeşidine muhakkak denilebilir iken, zamanla belirginleşen özelliklerinden dolayı bu kavram, günümüzde de bilindiği şekliyle bir hat çeşidine tahsis edilmiştir[14]. Muhakkak teriminin, Abbasîler zamanında, Emevî dönemindeki *kûfi* gibi, tûmâr kalemine söylendiği, yuvarlak yazılardan ayırt etmek için *el-kalemü'l- mebsut* (köşeli kûfi) kelimesi ile adlandırıldığı da olmuştur. Emevî dönemi sayılan Mushaf yazılarından biri değildir. Bu nedenle "muhakkak" teriminin Emevîler devrinde Mushaf yazısı olarak tanınmamakta olduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte o dönemde, meşk (süratle yazılan ve harfleri belirgin olmayan) yazılarına mukabil olarak "muhakkak" adı verilmiştir[15]. Muhakkak kelimesinin manasından anlaşılacağı üzere bu yazı yazılırken hiçbir fedakârlık yapılmaksızın kalemin ve harflerin bütün hakkı verilir. Bu sebepten netleşmiş bir ayrıntısı ve okunmasında şüpheye, tereddüde düşürecek gözü kapalı bir harfi yoktur[16].

---

[12] Savaş Çevik, "Muhakkak ile Sülüs Yazısı Arasındaki Anatomi Farklılıklar", *Al-Muhaqqaq Exhibition Katalogue*, Dubai 2014.

[13] Habibullah Fazâilî, *a.g.e.*, s. 198.

[14] Nassar Mansur, "El-Hat el-Muhakkak abr el-Usûr", *Hurûf Arabiye*, Dubai 2104, sy. 35, s. 4.

[15] Salahuddin el-Müneccid, *Dirâsât fi Tarihil-Hat*, Beyrut 1979, s.77, 81, 96.

[16] Mahmud Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, İstanbul 1942, s. 117; Habibullah Fazâilî, *a.g.e.*, s. 222.

Muhakkak hattı reyhânî hattı ile birlikte Mushaf yazısı olarak kullanılmasının yanı sıra levhalar, murakka'lar vb. formların, düşürülen tarih manzûmeleri, kasîdeler, şiirler gibi metinlerin ve hatta taşa mahkük kitabelerin yazılmasında da kullanılmıştır[17].

Resim 4- İbnü'l Bavvâb yolunda yazılmış *Celîl* bir yazı örneği (Tûmâr kalemi)

[17] Mahmud Yazır, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli I*, Ankara 1972, s.102.

2.2. Muhakkak Hattının Özellikleri

Muhakkak hattı görsel estetik özellikleri sebebiyle, İslâm tarihi ve sanat kültüründe önemli bir yer tutmuştur. Hat güzelligini sağlayan vuzûh (okunaklılık), tenâsüp, intizam vb. özelliklere sahip oluşunun yanı sıra. Yatay ve çanaklı harflerin olması, sert duruş ve dönüşleri, ihtişamlı bir yazı olması gibi kendine mahsus özellikleri vardır. Bu özellikler üçüncü bölümde diğer benzeri yazı çeşitleriyle mukayesesi yapılmak sûretiyle detaylı bir şekilde açıklanacağı için bu bölümde muhakkak yazının genel hususiyetleri ele alınacaktır. Muhakkak hattının sülüs hattı ile çok yakın oluşundan dolayı ve bu benzerliklerinin neticesinde, bazı görüşlere göre bu iki yazı, aynı çeşit bir yazı olarak addedilir. Diğer görüş ise muhakkak hattını ayrı ve müstakil bir hat nev'i olarak kabul eder. Bu kabule göre, muhakkak hattı, sülüs hattından farklı hususiyetler taşımaktadır. Her iki yazının aralarındaki pek çok benzerlikleriyle beraber, akla "Bu iki görüşün hangisini tercih etmek mümkün olabilir?" şeklinde bir soru gelebilir. Bu soru, her iki yazı çeşidinin mukayesesinin yapıldığı üçüncü bölümde, cevabını daha net bulacaktır. Muhakkak hattının en mühim ve gözlerin kolayca görebildiği hususiyetleri ise şu şekilde sıralanabilir:

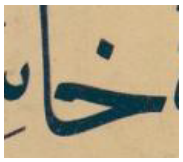
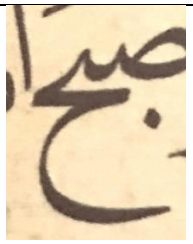
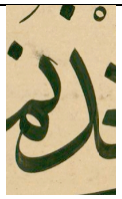
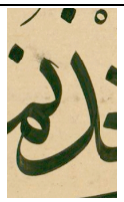
1. Yatay ve çanaklı harfler, uzun, büyük ve musattahtır (düzdür); "vav", "mim", "re" harfleri mürseldir. Dikey ve yukarı yükselen harfleri uzun ve düzdür, açılar kare şekline daha yakındır.
2. Sert ve karesel olması: Muhakkak yazıyı yazarken harflerin esnek değil sertçe olduğu ve yavaşça aktığı hissedilir. Bu yüzden müstedir (yuvarlak) değildir ve yumuşak olmayan hatlardan sayılmıştır.
3. İhtişam ve celâl (azamet): Muhakkak hattının harfleri, büyük hacimli ve görkemli görünüşleri nedeniyle celâl ve ihtişam vasfına hâizdir. Yazı/ harf bünyelerinin nispetlerindeki mükemmelliği ile ve azamet hissi itibarı ile tetkik edildiği takdirde bu yazının harflerinin kalınlık ve ağırlıkları ile, kudret ve kuvvet duygularının ifadesine müsait olduğunu söylemek mümkündür[18].
4. Vuzûh (okunaklılık): Muhakkak hattı açık ve okunaklı bir yazıdır, harflerin bünyesi geniş ve uzunluk sıfatı itibarıyla belirgin bir şekilde yazılır ve kolayca okunur. Lüzumsuz şekil ve kıvrımlardan uzaktır. Ayrıca istife müsait olmadığı, harfler ve kelimelerin birbirine girmemesi okunmasını kolaylaştırır.
5. Tenâsüp: Satır sisteminde intizam, ayıklık, ritim vasıflarını vardır. Eskiden yazıların ölçü birimi ve ortaya çıkmalarının esası olarak görüldüğünden, aslî ve asil hatlardan sayılır[19].

Muhakkak yazının en sağlam kaynakları eski yazı örnekleridir. Muhakkak hattını yeniden ihya etmek için eski hattatların yazılarını titizce incelemek, detaylı bir

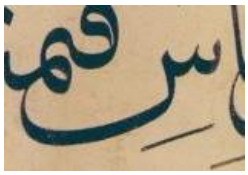
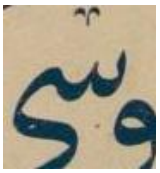
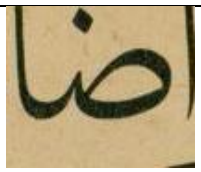
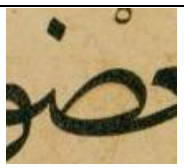
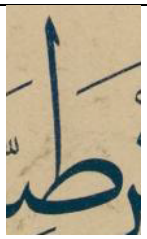
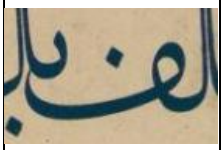
[18] Muhiddin Serin, *Hat Sanatımız*, İstanbul 1982, s. 25.
[19] Habibullah Fazâilî, *a.g.e.*, s. 223, 224.

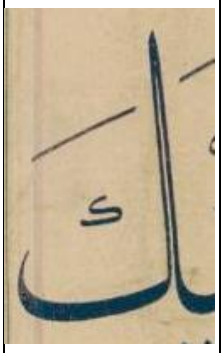
şekilde uygulamak ve değerlendirmek gerekir. Böylelikle muhakkak mektebini yeniden canlandırmak imkânı olabilir[20]. Eski devirlerde yazı çeşitlerinin isimleri, kalemin hacim ve görkemliliği itibarı ile konulurdu. Bu adlandırmalara, El-Muhakkak Ec-Celîl (büyük muhakkak), Tûmâr[21] (24 beygir kuyruğu kılı genişliği), El- Ḫafif (ḫafif), En-Nısf (yarım), Es-Sülüseyn (üçte iki), El-Sülüs (üçte bir) gibi isimler örnek olarak verilebilir.

2.3. Muhakkak Hattının Müfredatı

Harf		Kelimenin Başında	Kelimenin Ortasında	Kelimenin Sonunda
ا				
ب,ت, ث				
ج,ح, خ				
د,ذ				

[20] Hasan Çelebi, "Kalem-i Muhakkak hususiyetleri", *Al-Muhaqqaq Exhibition Katalogue*, Dubai 2014.
[21] Bkz s.32,

ر,ز				
س,ش				
ص, ض				
ط,ظ				
ع,غ				
ف				

ق				
ك				
ل				
م				
ن				

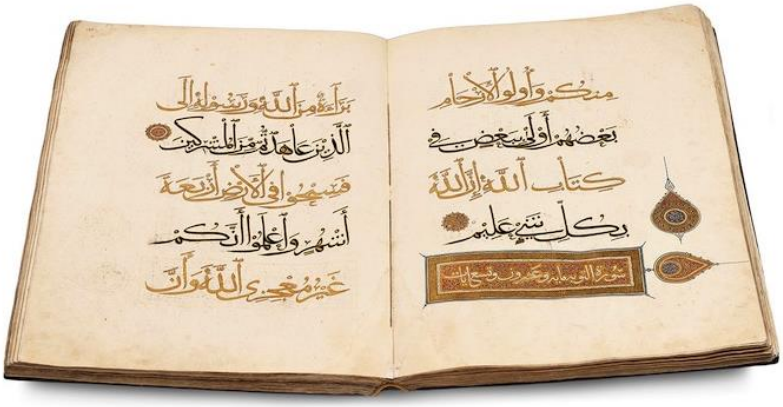

Şema 1- Ahmed Karahisârî'nin Mushafından muhakkak hattının müfredatı tablosu (TSMK, no. 5)

2.4. Muhakkak Hattının Mushaflarda Kullanımı

İslâm tarihi boyunca Müslüman hattatlar Kur'ân-ı Kerîm yazımına büyük önem vermişlerdir; zira o, Allah'ın (celle celâlühü) kelâmıdır. Hattatlar Kur'ân-ı Kerîm'e hürmet etmişler ve onu kutsal kabul etmişlerdir. Bundan dolayı Kur'ân-ı Kerîm yazısı ve tezyinatı titizlikle işlenmiştir. Ayrıca kâğıt üretme, ciltçilik ve tezhip gibi ona bağlı sanatları titiz, mükemmel ve dikkatli bir şekilde icra etmeyi gaye bilmişlerdir. Müslüman hattatlar, Mushaf hatlarının güzelleşmesı yolunda sanat güçlerini seferber etmişler, zamanla bu sahada şaheserler ortaya koymuşlardır. İslâm devletlerinin farklı devirlerinde, özellikle devletlerin parlak zamanlarında Mushaflar yazdırıp hediye olarak Halife ve hükümdarlara sunulmuş, cami ve türbelere vakıf edilir olmuşlar, ayrıca bu eserler sarayların özel kütüphanelerinde yer alırdı. Hazırlanan sanat değeri yüksek Mushaflara sahip olma gayesi İslâm'ın kutsal kitabına saygı ve hürmet duygusundan kaynaklanmaktadır. Mushafların zamanla gelecek nesillere miras bırakılarak hafızalarda kalması amaç edinilmiştir[22].

Mekke ve Medine'de Kuran'ın nüzulünden sonra özellikle Emevîler döneminde Arap yazısı, hat sanatı olarak gelişmeye başlamıştır. Kuran'ın en güzel ve belirgin yazıyla çoğaltılması gayesi ile kalemler ve yazı nevileri ortaya çıkmıştır. İslâm dünyasının birçok yerinde erken dönemlerde (V./XI.) yüzyıla kadar Mushaflar kare ve köşeli formlarla yazılmıştır. Bunların en meşhuru *kûfî* olarak bilinir. (Irak'ın Kûfe kentinden nispetle) Erken *kûfî*, yatay vurgu ile karakterize edilmiş ve birkaç meyilli vuruş temel çizginin altına çekilmiştir. Doğu kûfîsi olarak bilinen daha sonraki bir varyasyon, eğik elemanlar getirir. Kalın ve ince kalem vuruşları arasındaki kontrastı önemli ölçüde etkiler. İran'da çeşitli şekillerde doğu kûfîsi, on ikinci yüzyıla kadar kullanılmaya devam etmiştir. Abbâsîler devrinde özellikle tercüme ve telif faaliyetlerine paralel olarak zenginleşen kütüphanelerde çalışan verrâklar (müstensih, kâtip) bütün emeklerini yazının güzelleşmesi yolunda harcayarak tecrübeleri

Resim 5- Muhakkak hattıyla yazılan bir Mushaf

[22] David Jamse, *Manuscripts of the Holy Qur'an from the Memlûk Era*, Londan 1988, s 15; Nâsır Abdulaziz el-Mani', Muhammed b. el-Hasan et-Tibî, *Câmi' Mahâsin kitâbet el-Kuttâb ve Nüzhet Üli'l-Besâir ve'l-Elbâb*, Riyad 2013, s. 9; Muhiddin Serin, "Mushaf " *DİA*, İstanbul 2006, c. 31, s. 248- 254.

arttırmışlardır. Bu gayretler neticesinde satır düzeninde harf ve kelimeler oran ve biçim kazanmaya başlamıştır. Bu nispetli yazılar arasında *neshî* diye bilinen hat, Mushaf ve kitap istinsahını da geliştirmiştir. *Neshî* yazı daha sonra reyhânî ve nesih adlarıyla ikiye ayrılarak Mushaf yazımında öne çıkmıştır[23]. V. (XI). Asırdan itibaren muhakkak ve reyhânî Mushaf istinsahlar da kûfîye tercih edilmiştir. Bu durum, Yâkût ve muâsırları tarafından hususiyetle işlenmiştir[24].

Harflerinin açık, büyük ve görkemli oluşu; celâl ve güzellik niteliğine sahip olması gibi sanatsal özellikleri nedeniyle muhakkak hattı yaklaşık dört asır boyunca Mushaf yazısı olarak benimsenmiş ve bu hususta diğer kalemlerin önüne geçmiştir. Kuran-ı Kerim büyük itina ile yazılmıştır. Mushaflar kolay, okunaklı, anlaşılır yazıları gerektirir. En güzel yazı bu sıfatları taşıyandır diye söylenir. Bu nitelikler de muhakkak yazıda mevcuttur. Orijinal yazılardan biri olan muhakkak, görkemli görünümü nedeniyle geniş ölçüde XV. asra kadar büyük Mushaf yazısında kullanılmıştır. Küçük Mushaflarda da ona tabi bir yazı olan reyhânî kullanılmıştır. Muhakkak ile reyhânî Mushaf kitabetinde kullanılan bir yazı nev'i olduğundan *Hattu'l-Mesâhif* (Mushaf kalemi) adını almıştır[25].

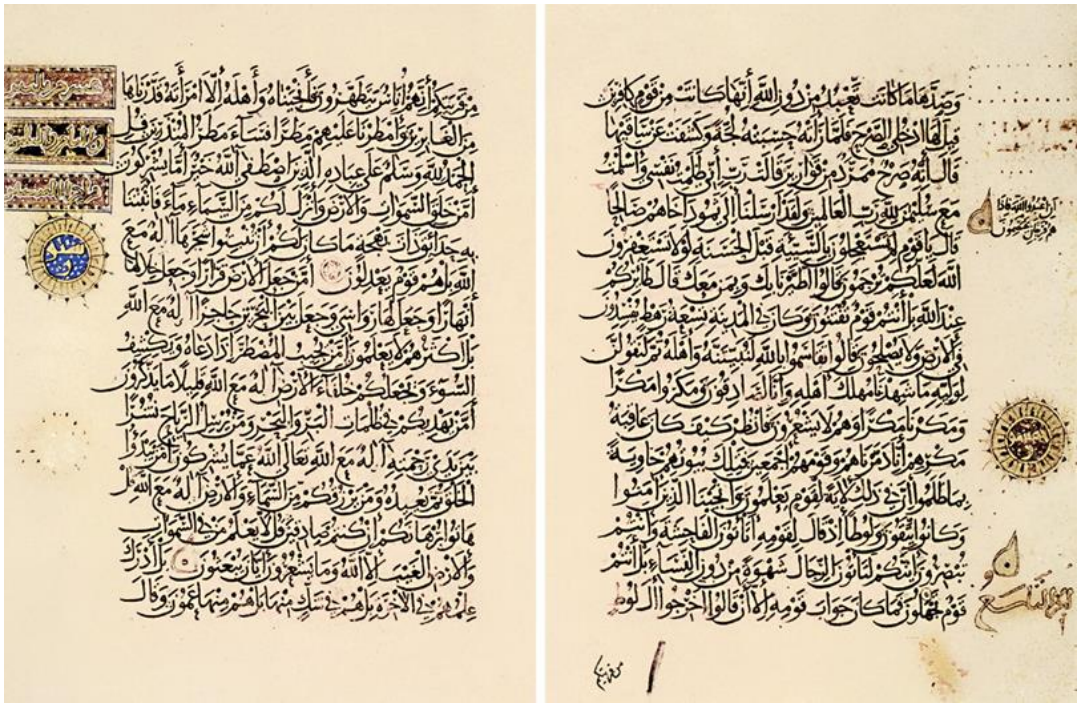
X. Asırdan XV. asra kadar muhakkak hattı bütün İslâm aleminde yaygın olmasına rağmen, Ortadoğu, İran ve Mısır'da diğer yazı çeşitlerine nazaran daha fazla benimsenmiştir. Önemli İslâm sanatı araştırmacısı Martin Lings, Mushaflardaki muhakkak yazıyı şöyle tanımlamaktadır: Bazı Kur'an sayfaları vahyin bir yönünü öyle vurgular ki, ancak muhakkak hattı onu göstermeye güç yetirir; zira bakınca büyük bir sel veya deniz dalgası gibi sürükleyici gücünü hissederiz[26].

XVI. yy'dan sonra, birçok siyasal, kültürel ve teknik sebepten dolayı Mushaf yazısı olarak muhakkak hattı terk edilip yerine nesih hattı benimsenmiştir. Bugünkü mevcut ve yaygın olan Mushaflar da bu durumu göstermektedir. Sonuçta muhakkak hattı kutsal metinler için tercih edilen bir yazı olmaktan çıkmış ve bugüne kadar, Doğu İslâm dünyasındaki Mushaflar nesih hattında yazılmıştır[27]. Bu tarihten sonra nadiren kullanılan muhakkak yazı, tamamen terk edilmiş olmamakla beraber, kullanım alanını sülüs ve nesih yazılarına terk etmiştir. Zaman zaman sülüs ve nesih yazı ile birlikte kullanılmakla beraber, XVI. yy'da Osmanlı döneminde Ahmed Şemseddin Karahisârî'nin yazdığı meşhur Kur'an dışında çok önemli eserler mevcut değildir. Karahisarî Mushafı'nın her sayfasında başta ve sonda muhakkak, ortada sülüs ve iki ara yerde nesih yazılarak sayfa düzeni yapılmıştır[28].

---

[23] Muhiddin Serin, *Hattın Güneşi Şemseddin Ahmed Karahisarî ve Mushaf-ı Şerifi*, İstanbul 2015, s. 18, 20.
[24] M. Uğur Derman, Nihad M. Çetin, *İslâm Kültür Mirasında Hat sanatı*, İstanbul 1992, s. 29; David Jamse, *Manuscripts of the Holy Qur'an from the Memlûk Era*, London 1988. s 76- 77.
[25] M. Uğur Derman, *Türk Hat Sanatından Seçmeler*, İstanbul 2017, s. 43, 46; Muhammed b. el-Hasan et-Tibî, Câmi' Mahâsin kitâbet el-Kuttâb *ve nüzhet Üli'l-Besâir ve'l'lbâb*, vr. 28b.
[26] Martin lings, *Splendours of Qur'an Calligraphy and Illumination*, New York 2005, s. 45.
[27] Nassar Mansour, *Sacred Script Muhaqqaq in İslâmic Calligraphy*, London 2011, s. 30.
[28] Savaş Çevik, "Muhakkak İle Sülüs Yazısı Arasındaki Anatomik Farklılıklar", *Al-Muhaqqaq Exhibition Katalogue*, Dubai 2014.

Hat tarihinde ikinci büyük hat üstadı olarak kabul edilen İbnü'l-Bevvâb'ın 64 Mushaf yazdığı söylenirse de, zamanımıza ulaşan muhakkak yazıyla hiç bir Mushaf'ı yoktur. Ancak kendisine ait olduğu kesin olan en güzel nüshanın yeni üslup kazanmaya başlayan reyhânî hatla sûre başları ve açıklayıcı bilgileri (muhtıra) tevki' hatla yazılmıştır (Resim 6). Bu eser, 391 (1001) tarihli olup Dublin'dedir (Chester Beatty Library, nr. 1431). Mısır ve Suriye'de X. Asrın sonuna kadar İbnü'l-Bevvâb'ın üslubunda yazılan Mushaflar büyük ve azametlidir. Mushaflar; özellikle Mısır'da, Memlûk'lular Döneminde yazı ve tezhip açısından zirveye ulaşmıştır.

Resim 6- İbnü'l-Bevvâb'ın reyhânî hatla yazdığı mushaftan iki sayfa, vr. 241b- 242a (Chester Beatty Library, nr. 1431)

Muhakkak hattında en kadim Mushaf nüshalarından biri Nassar Mansura göre H. 499 tarihinde Abdülmelik el-İsfahanî'nin yazdığı Mushaf'tır. Dar el-Kütüp el-Mısriye'de bulunmaktadır. Bu Mushaf'taki muhakkak'ın İbnü'l-Bevvâb tarzında yazıldığı belirtilmektedir (Resim 7)[29].

Aklâm-ı sitte'nin klasik kurallarını belirleyen Yâkût el-Müsta'sımî, yazdığı çokluktan kinâye ile söylenen 1000 Mushaf ve yetiştirdiği altı talebesiyle Mushaf yazısında yeni bir çığır açmıştır. Yâkût el-Müsta'sımî'nin bu ekolde en güzel ölçülerine ulaşmış olan muhakkak ve reyhânî yazıları, yaklaşık dört yy boyunca Mushaflarda tercih edilen yazı olmuştur. Yâkût tarzında yazılan özellikle h. 8. asrın Mushaflarında, orta hacimli bir sayfada beş satırlık yazı görmek mümkündür, o da

[29] Nassar Mansour, "El-Hat el-Muhakkak Abr el-Usur" *Hurûf Arabiye Dregisi*, Dubai 2014, sy. 35, s. 7, 8.

Yâkût'un üslubunun ne kadar güzel ve görkemli olduğunu göstermektedir[30] (Resim 14).

Resim 7- H.499 tarihinde Abdülmelik el-İsfhani'nin muhakkak hatla yazıdığı en kadim mushaftan iki sayfa (Dar el-Kütüp el-Mısriye)

Kur'an metni İbnü'l-Bevvâb'dan sonra sayfada bir satır muhakkak, altında kısa tutulan reyhânî satırlar, en alt satırda muhakkak şeklinde tertip edilmiştir. Bu düzenleme Yâkūt ekolünde sülüs, nesih hatlarının da sayfa terkîbinde yer almasıyla zirveleşmiş bir sanat zevk ve heyecanına ulaşmıştır. Mushaf sayfalarını tarihte bazen kare bazen de dikey ve yatay dikdörtgen şeklinde görmek mümkündür. Yâkūt ekolünün son temsilcisi Ahmed Karahisarî Mushaf-ı Şerîfi hat, tezhip ve sayfa tasarımı ile bu üslûbun en güzel örneklerindendir[31]. Yâkūt tarzı Mushaf yazısı Osmanlılara kadar İran sahasında Selçuklu, Anadolu Selçuklu, Timurlular, Safevî'ler ve Memlûk'luler zamanında çok güzel örnekler vererek devam etmiştir. Bu dönemlerde muhakkak ve reyhânî yazılar öne çıkmakla beraber sülüs ve nesih yazıların da Mushaf yazımında kullanıldığını gösteren pek çok örnek vardır[32].

[30] Nassar Mansour, *a.g.e.*, s. 9.
[31] Muhiddin Serin, *Hattın Güneşi Şemseddin Ahmed Karahisarî ve Mushaf-ı Şerifi*, İstanbul 2015, s.17. 18. 20.
[32] Muhiddin Serin. "Mushaf ", *DİA*, İstanbul 2006, c 31, s. 248- 254.

XV. yüzyıldan sonra İstanbul'da Mushaf yazıları olgunluk dönemine girmiş. Fatih Sultan Mehmed'in daveti ve câzip imkânlarla İstanbul'da toplanan sanatkârlar sahip oldukları kültür birikimi ve tecrübelerini İstanbul'a taşımışlardır. Amasya hat ekolünde yetişen Şeyh Hamdullah (ö. 926/1520) İstanbul'da Sultan II. Bayezid'in desteği ile Aklâm-ı sittede Osmanlı hat sanatının estetik kurallarını ortaya koymuş, yazdığı yirmi yedi Kur'an-ı Kerim'le Mushaf yazısında ve tasarımında yenilikler gerçekleştirmiştir. Özellikle nesih hattı; harfleri ince, küçük ve kıvrak özelliği ile

Resim 8- Nesih hatla Hâfız Osman'ın yazdığı Mushafın serlevhaları (İÜK AY. 6549, vr. 1^{b}-2^{a})

kolay okunan ve yazılan bir hat haline gelmiştir (Resim 8). Şeyh Hamdullah yazının mahiyetini, özelliklerini, kurallarını ve kullanım sahalarını düşünerek, kitap ve Mushaf yazımında nesih hattını diğer yazılara tercih etmiştir. Hatta Osmanlılar ona Hadimü'l- Kur'an (Kur'an'ın hizmetçisi) ismini vermişlerdir. Böylece Kur'an metninde sadelik, devamlılık ve okumada kolaylık sağlanmış, muhakkak, reyhânî veya Aklâm-ı sittenin karışık olarak kullanıldığı sayfa tertibi terkedilmiştir[33].

[33] Muhammed Allan, "Al-Muhaqqaq Script", *Al-Muhaqqaq Exhibition Katalogue*, Dubai 2014; Muhiddin Serin, *Hattın Güneşi Şemseddin Ahmed Karahisarî ve Mushaf-ı Şerifi*, İstanbul 2015, s.17, 18, 20, 24.

2.5. Muhakkak Hattında Yazılan Mushaflardan Örnekler

Örnek 1(Resim 9)

Metin	: (Yusuf Sûresi, 52. Âyet), duâ, ketebe
Hattatı	: Yâkût el-Müsta'sımî (Bağdat)
Bulunduğu yer	: İstanbul, TSMK EH 226
Yazı nev'i	: Muhakkak, tevkî'
Yazılış tarihi	: H. 681/m. 1282
Dönemi	: Abbasî Dönemi
Eb'âdı	: 31,5 x 24,5 cm
Varak sayısı	: 53

Eser hakkında izahat: Topkapı Sarayı Müzesinde bulunan Yâkût'un bu eseri, Hûd Sûresi 6. âyetten başlayıp Yûsuf Sûresi 52. âyette bitmektedir. Sonunda duayı müteakip tevkî' hattıyla imzası mevcuttur. Zamanında Mushaflarda yaygın olan sayfada beş satır sisteminde yazılan bu mushaf sayfaları Yakût'un muhakkakta yeni ve olgun üslubunu göstermektedir[34].

Resim 9- Yâkût'un muhakkak hattıyla yazdığı bir Mushaftan son iki sayfa (İstanbul, TSMK EH, no. 226)

[34] Salahuddin el-Müneccid, *Yâkût el-Müsta'sımî*, Beyrut 1985, s. 48; Nassar Mansur, "el-Hat el-Muhakkak Abr el-Usur", *Hurûf Arabiye Dergisi*, Dubai 2014, sy. 35, s. 9- 10; M. Uğur Derman, "Gelenekli Sanatlara Dâir", *Fikriyat Gazetesi*, İstanbul 13 Haziran 2017.

Örnek 2 (Resim 10)

Metin	: Ahzâb Sûresi, 30. Âyet, Hattatın imzası (ketebe)
Hattatı	: Ali b. Muhammed b. Zeyd el-Hüseyni (İrak-Musul)
Bulunduğu yer	: İstanbul (TİEM no. 539)
Yazı nev'i	: Muhakkak, reyhânî, tevkî'
Yazılış tarihi	: 706/1306- Musul
Dönemi	: İlhanlı Dönemi
Eb'âdı	: 57 x 40 cm
Satır sayısı	: 5
Varak sayısı	: 155 varak

Eser hakkında izahat: Kenarları siyahla tahrirlenmiş zer mürekkeple yazılmış bir Mushaf'tır. Çok zahmetli bir yazı tarzıdır. İlhanlı Sultanı Muhammed Olcayto (680/1282-716/1316) tarafından yazdırılmıştır. Muhakkak yazısı, İbnü'l-Bevvâb'ın üslubudur[35]. Sayfada beş satır sisteminde yazılmış bir Mushaf'tır.

Resim 10- Ali b. Muhammed b. Zeyd el-Hüseynî'nin muhakkak hatla yazdığı Mushaftan bir sayfa, altında reyhâni hatla imzası da vardır, v 57a (İstanbul, TİEM no. 539)

[35] David Jamse, *Manuscripts of the Holy Qur'an from the Memlûk Era*, Londan 1988, s. 104- 105; M. Uğur Derman, *İslâm Kültür Mirasında Hat sanatı*, İstanbul 1992, s.188.

Örnek 3 (Resim 11)

Metin	: Yûsuf Sûresi (13. Cüz', 53, 54, 55. Âyetler)
Hattatı	: Ahmed es-Sühreverdî (Bağdat)
Müzehhibi	: Muhmmed b. Aybek b. Abdullah
Bulunduğu yer	: İstanbul (TSMK EH, no 250)
Yazı nev'i	: Muhakkak, Meşrik kûfisi
Yazılış tarihi	: 702/1303, Bağdat
Dönemi	: İlhanlı Dönemi.
Eb'âdı	: 50 x 35 cm.
Satır sayısı	: 3
Verak sayısı	: 51 varak

Eser hakkında izahat: Ahmed es-Sühreverdî (ö. 1320)'nin Sultan Gāzân Mahmûd Hân[36] (ö. 703/1304) için yazdığı bir Mushaf'tır. Mushaf 30 ayrı cüz halindedir. Zarif ve mükemmel tezhibiyle devrinin hususiyetlerini taşır. Mushaf'ın 6-7 yılda tamamlandığı söylenir[37]. Bu Mushaf'a ait cüzlerden çoğu zamanla kaybolmuş ve farklı ülkelere dağılmıştır. Muhakkak hattında nâdîde eserlerden sayılır.

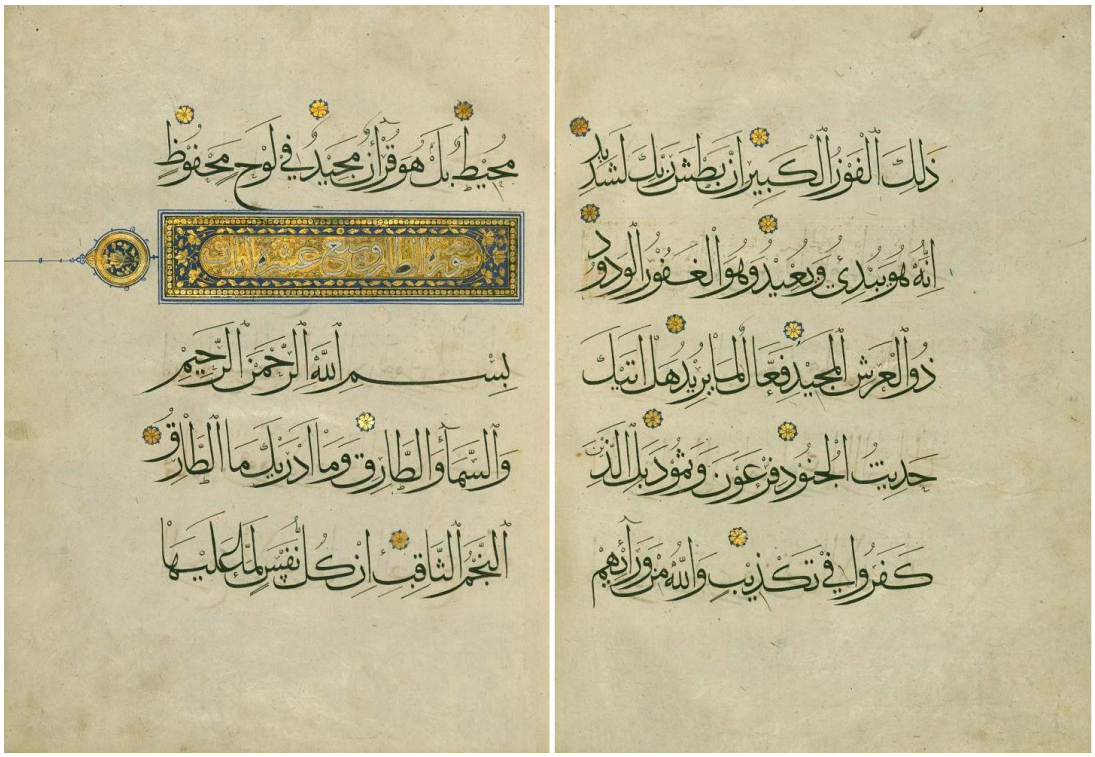

Resim 11- Ahmed es-Sühreverdî'nin muhakkak hatla yazdığı Mushaf'tan iki sayfa (TSMK EH, no 250)

[36] es-Sultânü'l-a'zam Gāzân Mahmûd Hân b. Argun Hân b. Abaka Hân el-İlhânî İslâmiyet'in İlhanlılar'ın resmî dini olmasını sağlayan İlhanlı hükümdarı (670-703/1271-1304).
[37] M. Uğur Derman, Nihad M. Çetin, *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı*, IRCICA, İstanbul 1992, s. 182.

Resim 12- İran'da h. 9. Asırda muhakkak hattıyla yazılmış Mushaf'tan serlevhalar, v 3a, 2b, (The Walters Art Muzeum, W. 562)

Resim 13- İran'da h. 9. Asırda muhakkak hattıyla yazılmış Mushaf'tan iki ara sayfa, vr 21a, 20b, (The Walters Art Muzeum, W. 562)

Örnek 4 (Resim 12, 13)

Metin	: Kurân-ı Kerim'in tam 30. Cüzü (Nebe sûresi)
Hattatı	: Bilinmiyor
Bulunduğu yer	: The Walters Art Museum, Baltimore, United States,W. 562
Yazı nev'i	: Muhakkak, kûfî
Yazılış tarihi	: H. 9./m. 15. yy, İran
Dönemi	: İlhanlı Dönemi
Sayfa eb'âdı	: 28 x 38 cm
Yazi eb'âdı	: 18 x 23 cm
Satır sayısı	: 5
Varak sayısı	: 48

Eser hakkında izahat: Kurân-ı Kerim'in 30. Cüzüdür. İlk iki sayfası (Resim 17) ser levhalar içinde Nebe' Sûresi'nin ilk 8 âyetidir. Sayfalar 3 satır halinde muhakkak hatla yazılmış. Sûrelerin başı *Kûfî* ile yazılmıştır. Vâkıa suresinden 5 âyet muhakkak yazının üst ve alt kısımlarda dikdörtgen alanlar içinde yazılmıştır. Diğer iki sayfası (Resim 18) Bürûc ve Târık Sûrelerinin bir kısmı. Siyah mürekkeple kâğıt üzerine. Sayfada beş satır şeklinde yazılmıştır. Bu eser muhtemelen İran'da üretilmiştir.

Örnek 5 (Resim 14, 15)

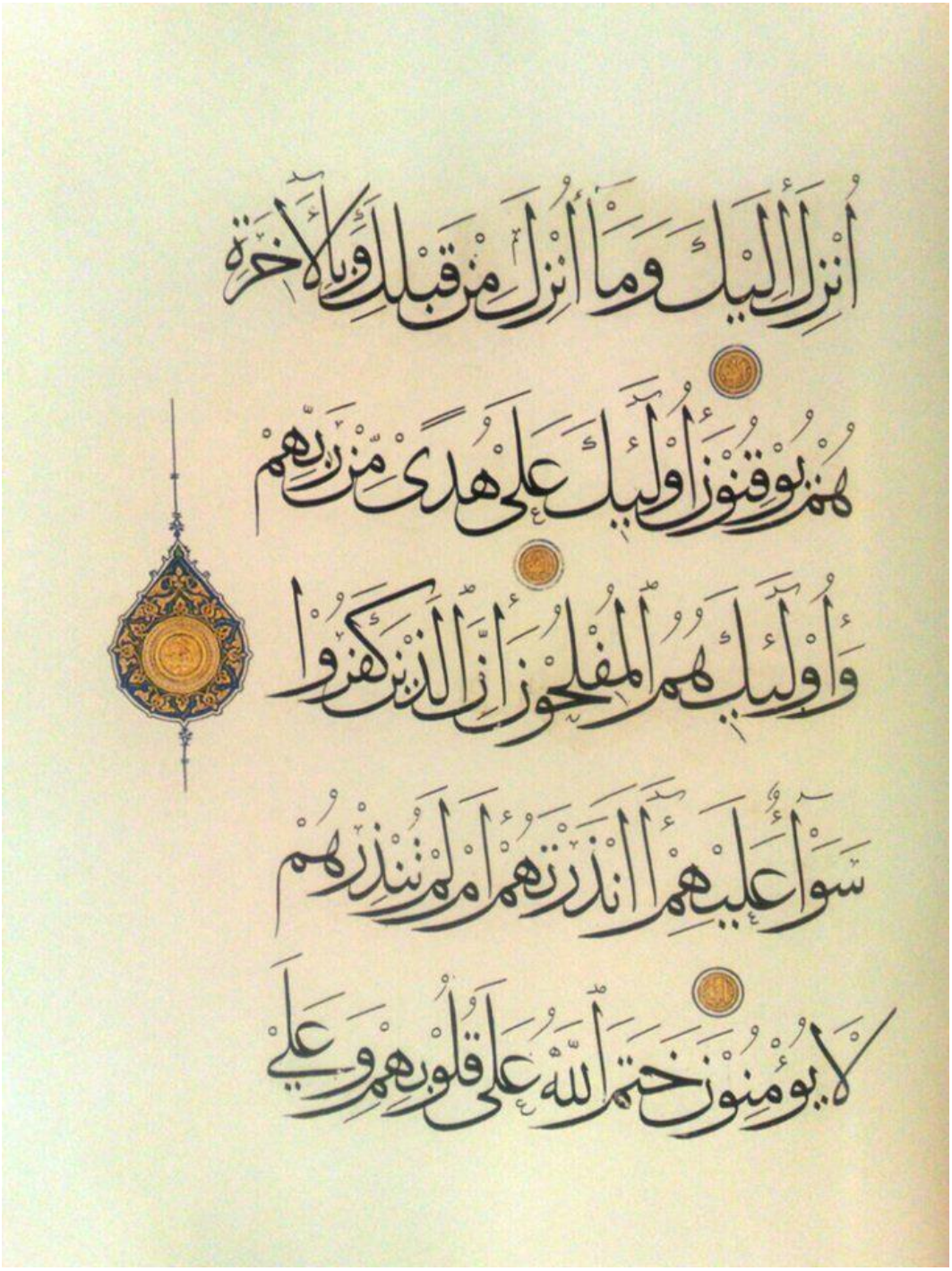
Metin	: Bakara sûresinin ilk âyetleri
Hattatı	: Mübârek Şah b. Abdullah b. Kutb (ö 711/1311)
Bulunduğu yer	: Kâhire, Dârü'l-Kütübi'l-Mışriyye
Yazı nev'i	: Muhakkak, kûfî
Yazılış tarihi	: H. 720-730/m. 1320-1330
Dönemi	: İlhanlı Dönemi
Eb'âdı	: 50 x 35 cm
Satır sayısı	: 5

Eser hakkında izahat: Bu Mushaf Yâkût el-Müsta'sımî'nin muhakkak hattı ekolünde Mübârek Şah b. Abdullah'ın yazdığı en güzel örneklerdendir. Kâğıt üzerine siyah mürekkeple yazılmış. Sayfada beş satırlık Mushaf tarzıdır[38]. Sure başı muhtıraları *kûfî* hatla tezhip sayfasında zer mürekkeple işlenmiştir.

[38] David Jamse, *Manuscripts of the Holy Qur'an from the Memlûk Era*, Londan 1988, s. 153; Nassar Mansur, "el-Hat el-Muhakkak Abr el-Usur" *Hurûf Arabiye Dergisi*, Dubai 2014, sy 35, s. 10.

Resim 14- Mübârek Şah b. Kutb'un muhakkak hatla yazdığı Mushaf'tan bir sayfa, (Kâhire, Dârü'l-Kütübi'l-Mışriyye)

Resim 15- Mübârek Şah b. Kutb'un muhakkak hatla yazdığı Mushaf'tan bir başka sayfa, (Kâhire, Dârü'l-Kütübi'l-Mışriyye)

Örnek 6 (Resim 16, 17)

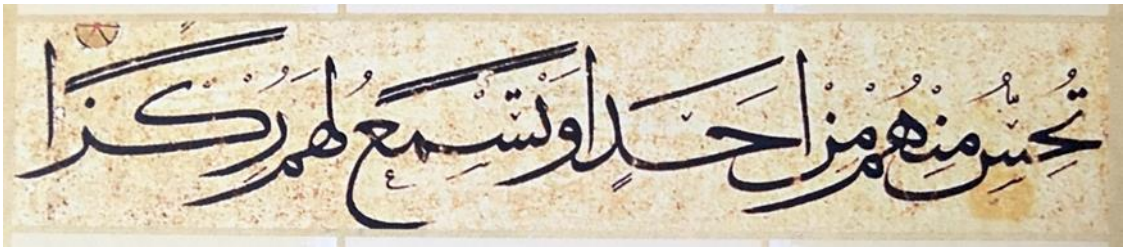
Metin	: En'am Sûresinden 141.-148. Âyetler
Hattatı	: Ali Rızâ Abbasî et-Tebrîzî
Müzehhibi	: Hüseyn Muhammed Fazlullah Sahhafpaşa
Bulunduğu yer	: Meşhed, İmam Rızâ Türbe Kütüphanesi (No. 107)
Yazı nev'i	: Muhakkak, tevkî'
Yazılış tarihi	: H. 10. Asrın sonu- 11. Asrın başı
Dönemi	: Safevî Dönemi
Eb'âdı	: 50,5 x 35 cm
Yazı eb'âdı	: 32 x 20,2 cm
Satır sayısı	: 10
Varak sayısı	: 434

Eser hakkında izahat: Ali Rızâ Abbasî tarafından, Safevî Hükümdarı Şah Abbas Safevî (996-1038/1587-1629) için yazılmıştır. O da h. 1009/m. 1601 tarihinde İmam Rızâ Türbesine vakıf etmiştir. On satırlı sayfalar satırları zer ve siyah mürekkeple sırayla nohudi kağıt üzerine yazılmıştır. Sayfalar cetvellidir sûre başlıkları tezhipli kırmızı mürekkeple tevkî' hatla yazılmıştır[39].

Resim 16- Hattat Ali Rızâ Abbasî'nin muhakkak hatla yazdığı Mushaf'tan iki ara sayfa (Meşhed, İmam Rızâ Türbe Kütüphanesi. No. 107)

[39] Muhammed Mehdi Heratî, *Selected Art Studies From the Holy Qor'an Scribed by Calligrapher Ali Rızâ Abbasî*, Tahran 1387, s. 9- 11.

Resim 17- Ali Rızâ Abbasî'nin muhakkak hatla yazdığı Mushaf'tan bir detay (Meşhed, İmam Rızâ Türbe Kütüphanesi. No. 107)

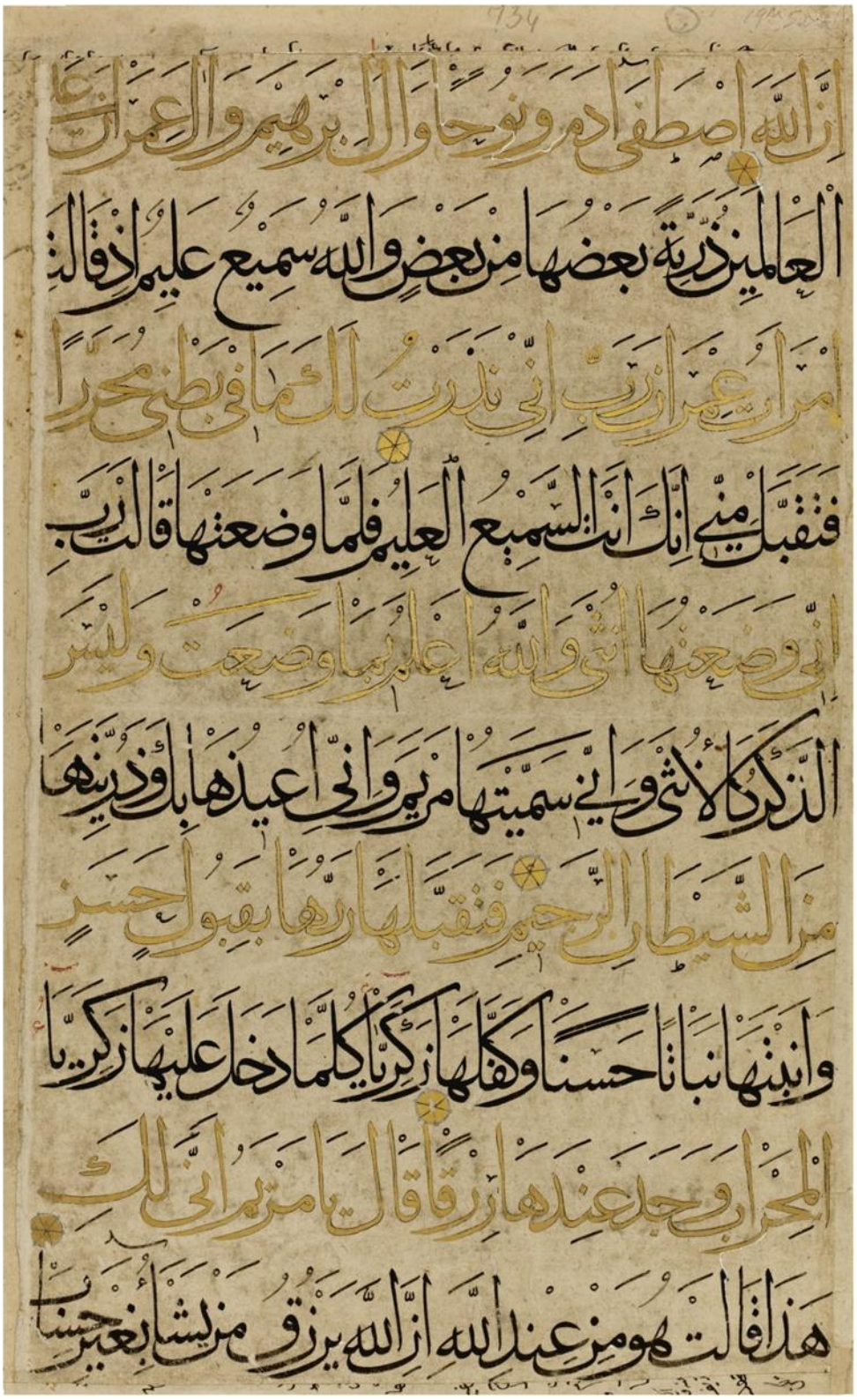
Örnek 7 (Resim 18, 19)

Metin	: Âl-i İmrân Sûresi 33-37. âyetler
Hattatı	: Bilinmiyor
Bulunduğu yer	: Sotheby Müzayede Evi, New York, 1955
Yazı nev'i	: Muhakkak
Yazılış tarihi	: M. 14. yy
Dönemi	: İlhanlı Dönemi İran'da, ya da Memlûk'lu Dönem Kâhire'de
Yazı eb'âdı	: 28.5 x 17.3 cm
Satır sayısı	: 10

Eser hakkında izahat: Kâğıt üzerine siyah ve zer mürekkeple sırayla yazılmıştır. Sayfa başına 10 satır vardır. Zer mürekkebin kenarları siyahla tahrirlenmiştir.

Resim 18- XIV. Asırda İlhanlı Döneminden muhakkak hatla yazılan Mushaf'tan bir detay

Rrsim 19- XIV. Asırda İlhanlı Döneminden muhakkak hatla yazılmış bir Mushaf'tan ara sayfa (Sotheby Müzayede Evi, New York, 1955)

Örnek 8 (Resim 20, 21)

Metin	: Fatiha Sûresi ile Bakara Sûresinin ilk dört âyeti
Hattatı	: Ahmed Şemseddin Karahisârî (875/1470-963/1556)
Müzehhibi	: Saray Hırefi
Bulunduğu yer	: İstanbul (TSMK Hırka-i Saâdet, no. 5)
Yazı nev'i	: Muhakkak, tevkî'
Yazılış tarihi	: M. 16. yy
Dönemi	: Osmanlı Dönemi (Kanûnî Sultan Süleyman Dönemi)
Eb'âdı	: 61,5 × 42,5 cm
Yazı eb'âdı	: 32 x 20,2 cm
Satır sayısı	: 6
Varak sayısı	: 299

Eser hakkında izahat: Yâkût ekolünün son temsilcisi Ahmed Şemseddin Karahisârî'nin Kanûnî Sultan Süleyman adına yazdığı Mushaf'tır. Bu ekoldeki yazısı, tezhibi ve cildi ile en güzel örnek olarak kabul edilmektedir. Mushaf'ın her sayfasında Aklâm-ı sitte karışık biçimde yazılmıştır. Sayfanın ilk satırı muhakkak, beş satırı nesih, bir satırı sülüs, beş satırı nesih, son satırı muhakkak hatla tertip edilmiştir[40]. Eser tamamlanamadan Ahmed Karahisari vefat ettiğinden talebesi Hasa Çelebi tarafından aynı tertip ve üslupda tamamlanmıştır.

Resim 20- Ahmed Karahisârî"nin Mushafından serlevhalar (İstanbul, TSMK HS, no. 5. vr. a3, b2)

[40] Muhiddin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar,* İstanbul 2008, s. 110; Muhiddin Serin, *Hattın Güneşi Şemseddin Ahmed Karahisârî ve Mushaf-ı Şerifi*, İstanbul 2015, s. 8, 11.

Resim 21- Ahmed Karahisârî"nin Mushafından muhakkak, sülüs, nesih hatları içeren bir sayfa, vr. 7b (Ġstanbul, TSMK HS, no. 5)

2.6. Celî Muhakkak

Celî lügatte "âşikâr, iri, büyük" manalarına gelmektedir. Istılah olarak hat sanatında bir yazı cinsinin, meşk kaleminden daha kalın kalemle yazılan iri şekline verilen isimdir. Osmanlı mektebinin zuhurundan sonra önceden mevcut olan "celîl" ıstılahının yerini almıştır ve bütün yazı çeşitlerinin (özellikle muhakkak ve sülüs) büyükleri için kullanılmıştır. Dolayısıyla celîl ve celî kavramlarının her ikisi de büyük yazılar anlamında zikredilir. Ancak bu kavramların büyük boy yazılar için kullanıldığı düşünülse de, bazı araştırmacılara göre, bu ıstılahların delalet ettikleri büyük yazı mefhumu daha farklıdır. Buna göre, celîl, yazının büyük cesamette yazılanlarının veya büyük şekillerinin ortaya çıkmasını sağlayan *Tûmâr*[41] gibi (Resim 4) standart boylara mahsus kalemlerin sıfatıdır. Celî ise daha sonra bütün yazı nevilerin (celî divanî hariç) büyük hacimli yazılanlarına verilen addır ve böylelikle celî kelimesi bir yazı çeşidini değil, karakterini, vasfını ifade etmektedir[42].

Normal muhakkak kalem kalınlığı 2- 2.5 mm'dir. Bu ölçüden daha büyük kalemli olanlarına "celî muhakkak", daha küçük olanlarına ise "muhakkak-ı ẖafî (gizli muhakkak)", bundan da küçük kalemle yazılan türe ise "reyhânî" denir. Muhammed bin el-Hasan et-Tîbî (ö. 840) kitabında "muhakkak" yazıya önemli bir kalem çeşidi olarak işaret etmektedir ve ona "celîl el-muhakkak" (büyük muhakkak) adını vermektedir. Bu tabirden, muhakkak yazının farklı kalem kalınlıklarında yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu kalınlıkların en büyük hacimlisine de celî ismi verilmiştir. Ayrıca et-Tîbî aynı kitabında İbnü'l-Bevvâb'ın yolunda tûmâr kaleminden örnekler takdim etmiştir[43] (Resim 4).

Celî yazılar, büyük yazıldığı halde, genellikle okuma zorluğu çekilmemesi ve uzaktan cılız görünmemesi gayesiyle bazı ölçü değişikliklerine mecbur kalmışlardır. Sonraki dönemlerde bu yazılar, kıt'a, murakka' ve levha türlerinin yanı sıra, sanat gayesi ile mimarî ve diğer sanat eserlerinde de kullanılmıştır. Kalem ucunun normalden daha geniş olması ise, tahtadan büyük hacümde uç yapılarak sağlanmıştır. Elbetteki celî yazılar, ellerin kullanabileceği bir cesamette olmalıdır.

XII. (XVIII.) asra kadar, tûmâr kâğıdı üzerinde veya mimarî yapıların duvarlarında kullanıldığı belirtilen celî yazıların, Aklâm-ı sitte kadar özen görmediği söylenilebilir. Bu asrın sonundan itibaren celî yazılara özellikle de celî sülüs hattına özen ve önem gösterilmiştir, ancak celî muhakkak yazının bu tarihten sonra görülme sıklığının azaldığını söylemek mümkündür[44]. Bu tarz celî yazılardan

---

[41] *Tûmâr* yazının kalem ağzı genişliği 24 beygir (birzevn) kuyruğu kılı'dır (bugünkü ölçülerle yaklaşık olarak 15 mm'ye eşittir). *Tûmâr* kalemi tûmâr kağıdına nispetle adını almış olan, aynı *celîl* (celî) kalemidir.

[42] M. Uğur Derman, Nihad M. Çetin, *a.g.e.*, s. 29,30; Süleyman Berk, "Hattat Mustafa Râkım'ın Celî Sülüs'ün Estetiğinde Ortaya Koyduğu Yenilikler", M. Uğur Derman, *65 Yaş Armağanı I*, İstanbul 2000, s. 125- 154.

[43] Nassar Mansour, *Sacred Script Muhaqqaq in İslâmic Calligraphy*, London 2011, s. 161; Muhammed b. el-Hasan et-Tibî, *Câmi'Mahâsin Kitâbet el-Kuttâb*, vr. 37a.

[44] M. Uğur Derman, Nihad M. Çetin, *a.g.e.*, s.34, 35.

zikredilebildiğimiz misallerden biri: Yâkût Müsta'sımî'nin bir kitapta yazdığı (Hûd sûresinden bir kısım), meali: "Muvaffakiyetim ancak Allah'ın yardımı ile olacaktır" (Resim 22). İkinci misalimiz hattat Gıyaseddin Baysungur'un (ö. 837/1434) yazılarından bir detay (Resim 23). Üçüncü misal ise Sultan III. Ahmed'in Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphane'sinde (TSMK A 3652 numarada) bulunan, 1136/1724 tarihli ve müzehhibi Ali Üsküdarî olan celî muhakkak yazısıdır[45] (Resim 24). Diğer misalimiz bir kasîdenin beytinden bir mısra. Celî muhakkak olarak hattat Mahfuz Zünnûn (Emin) tarafından 2017'de yazılmıştır (Resim 25). Son misalimiz hattat Nurullah Özdem'e ait bir celî muhakkak yazısı (Resim 26). Dördüncü bölümde kompozisyon konusunda istifli celî muhakkak yazılardan ayrıca bazı örnekler sunmaktayız.

Resim 22- Yâkût Müsta'sımî'ye ait celî muhakkak hattıyla bir yazı

Resim 23- Gıyaseddin Baysungur'a ait celî muhakkak hattıyla bir yazı

[45] M. Uğur Derman, *Osmanlı Hat Sanatından Seçmeler*, İstanbul 1917, s 290- 292.

Resim 24- Sultan III. Ahmed'in Şeyh Hamdullah'ı takliden yazdığı celî muhakkak örneği (TSMK, no. 3652)

Resim 25- Mahfuz Zünnûn (Emin) tarafından yazılmış celî muhakkak bir yazı/2018

Resim 26- Nurullah Özdem tarafından yazılmış celî muhakkak bir yazı/ 2015

2.7. Celî Muhakkak Hattının Mimarî Yapılarda Kullanımı

Hat sanatının İslâmi mimarîsi tezyinatında büyük ve önemli bir rolü vardır. Yazı, başlı başına bir sanat olduğu gibi yüzyıllar boyunca abide ve mimarî yapıları zenginleştiren bir ana unsur olmuştur. İslâm mimarîsinde yapılarda hat eserleri olmasaydı mimarî eserlerin güzelliğini kaybedeceğine ve pek fakir bir manzara göstereceğine şüphe yoktur. İslâm'da resme tahrîm bakışı nedeniyle mimarlar, tezhip ve hat sanatının mimarî tezyinatında mühim bir unsur olduğunu kabul etmişler; hatta ibadet olarak kabul görmüşlerdir. Abidelerin (Cami, tekke, mektep, medrese, han, çeşme, hamam, sebil, kütüphane) dış cephesinde yer alan veya bir dikilitaş üzerinde hazırlanan yazılar için "kitâbe" tabiri kullanılmaktadır. Hattatlar, mimarlar gibi yeteneklerini ortaya çıkarıp mimarî yapılarda yüzyıllardır sergilenen yazı eserlerini ortaya koymuşlardır. Mimarî eserlerde yazılan bu yazılar incelendiğinde ne kadar emek sarf ettikleri ortaya çıkmaktadır. İslâm'ın ilk yüzyıllarında binaların gösterişsiz ve gayet basit tasarımlarla yapılmasına rağmen, iç mimarîsine önem verilmiştir. Yazı tezyinatı ile basit dış cephesi cazip bir şekilde telafi edilmiştir[46].

Cami ve mimarî yapılarda VII./XIV. asra kadar *kûfî* hattı, yayıldığı nispette farklılıklar göstererek hâkim olmuştur. (Resim 27) Bu tarihten sonra celî sülüs hattı da yaygın hale gelmiştir. Sülüs hattı bu misyona daha uygun olmakla beraber muhakkak yazısı da çok benimsenmiştir. Özellikle İstanbul'da 14-16. asırlarda muhakkak yazıların sülüse göre çok sayıda örnekleri bulunmamaktadır. 18.Yüzyıldan sonra *kûfî* ve sülüs yazıların kullanımının yanı sıra celî tâlik de kullanılırdı. İran ve İstanbul'un her köşesinde bu yazı örnekleri görülmektedir. 19. yüzyıldan itibaren mimarîde muhakkak hattına dönüş olduğu açıkça görülebilir (Resim 28). Tüm bu yazılar incelendiğinde muhakkak hattının mimarî eserlerde başarılı bir şekilde uygulandığı görülmüştür[47].

Resim 27- Mimarîde kûfî kitabelerden bir örnek(Kahire Sultan Hasan Camii/ Memlûklu Dönemi)

[46] Zeki Muhammed Hasan, *El-Fünûnü'l-İraniye fi'l-Asri'l-İslâmî*,Tahran 1940, s. 46.
[47] Oktay Aslanapa, *Fünûnü't-Türk ve Amâi'ruhüm*, İRCİCA, İstanbul 1987, s. 312.

Resim 28- Adana Ulu Camii'nden çini üzerinde muhakkak hatla bir istif yazı

Celî muhakkak, mimarîde kullanılan muhakkak yazının iri yazılmış şeklidir. Muhakkak hattının bu tip yazılarda çok uygun görülmesi ve özellikleri nedeniyle mimarîde kullanılmıştır; zira o belirgin, haşmetli, görkemli niteliğini taşıyan bir yazı nev'idir. Herkes tarafından okunabilmesi dolayısıyla câzip olarak kabul edilmiştir. Özellikle nispetli ve mütevâzin yazılar, binalara ihtişam ve güzellik katarlar. Bir yazı metnini bir mimarî eserin üzerinde tasarlamak kolay bir iş değildir. Sanat hissi maharet ve yetenek gerektiren bir husustur; çünkü mimarî yapılarda ihtişamlı, büyük ve görkemli yazılar görünüm itibariyle çok önemlidir. Bu sıfatları da muhakkak yazıda net bir şekilde görebiliriz[48]. Mimarîdeki celî muhakkak yazılar her ne kadar bu hattın bu sahada büyüklüğünü, ihtişamını ve başarısını gösteriyor olsa da, celî sülüs hattıyla rekabet edemediğini söylemek mümkündür.

[48] Nassar Mansur, "El-Hatt el-Muhakkak Abr el-Usûr" *Hurûf Arabiye Dergisi*, Dubai 2014, sy. 35, s. 11.

Mimarîde tespit ettiğimiz muhakkak hattıyla yazılan kitâbelerin bazı örneklerini aşağıda derc ediyoruz:

1. Özbekistan Semerkant'ta Şâh-ı Zinde Camii ve Türbesindeki yazılar mevcuttur, VIII./XIV. Asırda Muhammed Bandeğir et-Tebrîzî tarafından yazılmıştı. Çini üzerine işlenmiş kusursuz satır ve kuşak sistemleri ve uzun elifleriyle İlhanlı Döneminde muhakkak hattının estetik ifade de geleceği noktayı güzel bir şekilde yansıtmaktadır (Resim 29, 30, 31).

Resim 29- Semerkant Şâh-ı Zinde Camii'nden (h. VIII yy) muhakkak hattıyla yazılmış bir yazı örneği

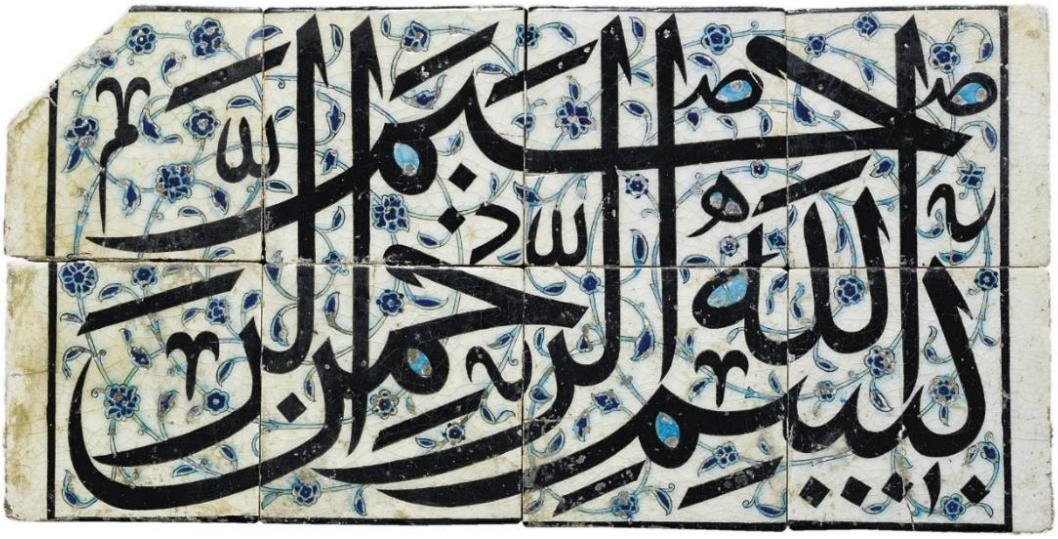

Resim 30- Semerkant Şâh-ı Zinde Camii'nden (h.VIII yy) muhakkak hattıyla yazılmış bir yazı örneği

Resim 31- Semerkant Şâh-ı Zinde türbesinde hattat Muhammed Bandeğir et-Tebrîzî'nin bir muhakkak yazısı

2. Kudüs’te Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan tarafından (689-691) yılları arasında inşa edilen Kubbetü’s-Sahre mescidinin giriş kapısı üstünde muhakkak hattıyla bir besmele kitâbesi mevcuttur. Kanuni sultan Süleyman döneminde (XVI. yy) Ahmed Karahisârî tarafından yazıldığı tahmin edilir (Resim 32).

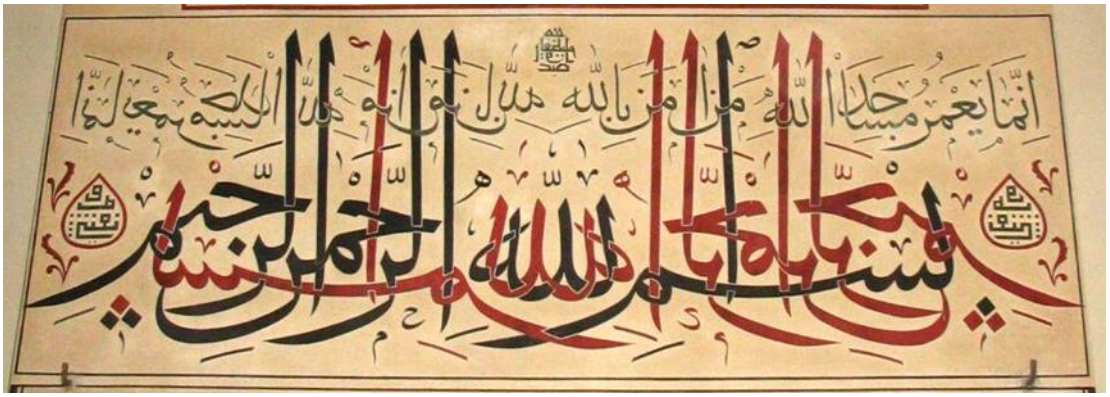

Resim 32- Kubbetü’s-Sahre mescidinde celî muhakkak besmele

3. Bursa Ulu Camii’nde (Osmanlı Dönemi 1396-99) her yazı çeşidi mevcut olmakla beraber celî muhakkak hattıyla da iki önemli eser bulunmaktadır. Onlardan biri Abdülfettah Efendi'nin (ö.1314/1896) yazdığı yaklaşık 10 metre uzunluğunda büyük levha halinde, hacmiyle güzelliğiyle şahane bir eserdir. Besmele ile (ve bihî) zer mürekkeple yazılmıştır (Resim 33). Diğeri ise Mehmed Şefîk Bey’e (1820-1880) ait müsenna (aynalı) olarak besmele ve (Tevbe suresinden 18. âyetin) bir kısmı mihrabın solundaki sütun’da büyük levha içerisinde yer almaktadır. Duvar üzerine yeşil, siyah ve kırmızı boya ile işlenmiştir (Resim 34). Mezkûr yazıların 1855’deki Bursa zelzelesinden sonra yazıldığı tahmin edilir.

Resim 33- Bursa Ulu Camii'ndeki Abdülfettah Efendi'ye ait celî muhakkak besmele levhası

Resim 34- Bursa Ulu Camii'ndeki Şefik Bey'e ait celî muhakkak hattıyla aynalı kitâbe

4. İstanbul'da Tophane semtinde Kılıç Ali Paşa Camii'nin (Mimar Sinan 1580) her köşesinde devrin önemli hattatlarından kabul edilen ve Ahmed Karahisarî ekolünün son temsilcisi olarak bilinen, Yusuf Demircikulu'nun (ö. 1020/1611) Celî muhakkak yazıları vardır. Bu hat sanatının mükemmel istifli örnekleri İznik'in nefis çinileri üzerine işlenmiştir. Bütün pencereler bu yazılarla taçlandırılmış durumdadır (Resim 35, 36)[49].

[49] Ali Alparslan, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, İstanbul 1999, s. 109.

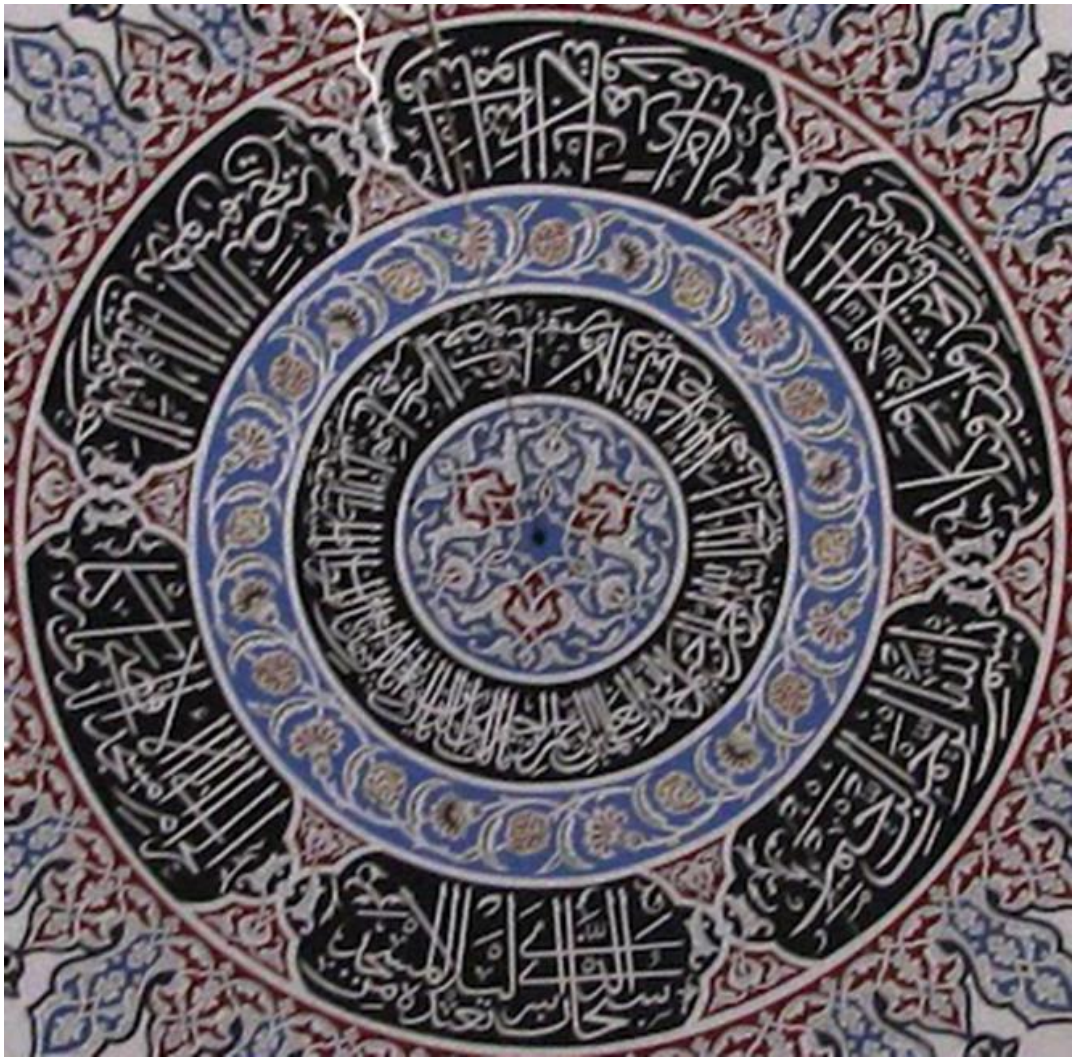
Resim 35- Kılıç Ali Paşa Camii'nde Yûsuf Demircikulu'nun celî muhakkak besmelesi

Resim 36- Kılıç Ali Paşa Camii'nde Yusuf Demircikulu'nun celî muhakkak hattıyla bir başka istifli kitâbesi

Resim 37- Şehzade Camii'ndeki bulunan muhakkak hattı

Resim 38- Şehzade Camii'ndeki muhakkak hattıyla Ahmed Karahisarî'nin kubbe yazısı

5. Ahmed Karahisarî ve asistanı Hasan Çelebi'ye ait muhakkak kitâbeler Şehzade Camii ve türbesinde mevcuttur. Bazıları İznik çinisi üzerine işlenmiştir. Bu cami 1548'de Kanuni Sultan Süleyman'ın devrinde inşa edilmiştir. Muhakkak kitâbeleri şöylece yer almaktadır: Camii'nin içerisinde kuşak şeklinde muhakkak hattıyla (Esmâ'ül-Hüsnâ) (Resim 37), 18,42 m. çapında olan ana kubbenin dış çemberinde (İsrâ sûresi) (Resim 38), Camii'nin yanındaki türbede ise 14 düzenli bölümde (Âyet-e'l-Kürsî) yazılmaktadır[50].

6. İstanbul'da 1591'de inşa edilen Takkeci İbrahim Ağa Camii'nin içerisinde pencereleri taçlandıran istifli muhakkak celîleri mevcuttur. Taş üzerine oyma-kabartma tekniği ile yazılmıştır. Zemini siyah yazılar ise varaklanmıştır (Resim 39).

Resim 39- İstanbul'daki Takkeci İbrahim Ağa Camii'nde pencere alınlığında celî muhakkak besmele

[50] Nassar Mansour, *Sacred Script Muhaqqaq in İslâmic Calligraphy*, London 2011, s. 131.

7. Bağdat’ ta 1656’ da inşa edilen Haydarhâne Camii’nin dış cephesinde kuşak formunda uzunca bir celî muhakkak kitâbe yer almaktadır. (1390/1970) de hattat Haşim Muhammed el-Bağdâdî (1917-1973) tarafından yazılmıştır. (Resim 40, 41) Çini üzerine işlenmiştir (Hac suresi 77-78 âyet, Tevbe suresi 19. âyet).

Resim 40- Bağdat’ta Haydarhâne Camii’nde hattat Haşim el-Bağdâdî’ye ait çini üzerine uygulanmış celî muhakkak kuşak

Resim 41- Bağdat’ta Haydarhâne Camii celî muhakkak kuşak yazısından genel görünüm

3. DEVİRLER İÇİNDE MUHAKKAK HATTI VE MEŞHUR HATTATLARI

İslâm yazısının tekâmülü, güzelleştirilmesi ve bir sanat şubesine yükselmesi Emevîler ve Abbasîler devrinde başlamıştır, İslâm'ın erken dönemlerinde özellikle Mushaflarda köşeli karakterde yazılar kullanılmış ve bu tip yazılar Irak'taki Kûfe şehrine nispetle *kûfî* adıyla tanınmış h. 10. m. 16. asra kadar İslâm coğrafyasının birçok yerinde Mushaf yazımında kullanılmıştır[51]. Şam'da ve ardından özellikle Kûfe'de geçirdiği merhalelerden sonra benzer karakter gösteren yazı tarzlarının da ortak adı olarak anılmaya başlanmıştır.

Hüsn-i hat sanatı asıl mecrasını sonraki yıllarda müstedir karakterli "nispetli yazı" evresine intikal ettiğinde bulmuştur denilebilir. Yazının bu kırılma noktasını hazırlayan Emevîler devrinde, İslâm devlet yapısında gittikçe genişleyen idarî teşkilatın gereği olarak artan kayıt tutma ve resmî yazışma faaliyetleri, bu işlerde vazifeli katiplerin sayılarının hızla artışını beraberinde getirmiştir. Benzer sebeplerle yine bu dönemde telif ve tercüme hareketlerinde meydana gelen artışlar, müellif, mütercim ve müstensih sayılarının artışını sağlamış, tüm bu faaliyetlere bağlı olarak yeni bir meslek grubu şeklinde ortaya çıkan verrâkların da sayılarının ve görevlerinin arttığı kaydedilmiştir. Bununla beraber bu devirden itibâren teşekkül eden kütüphânelerde görevlendiren âlim memurların kaleminde, başlangıcında günlük muâmelâtın ehemmiyetsiz vesîkalarına tahsîs edilen bu yazı, Şam'da, resmî, ilmî ve içtimai mevzûlarda kullanılabilecek bir hüviyet kazanmaya başlamış, dönemin ileri safhalarında çeşitli kullanım sahalarına tahsis edilen yazılar ayrı tarzların doğmasını hazırlamıştır. Abbasîler devrinde bu yazılar, çeşitli form ve terkipler kazanarak sanat seviyesine yükselmiş, Aklâm-ı sitte ve içerisinde bulunan muhakkak hattı ortaya çıkmış, asırlar boyunca gelişmeye devam etmiş ve hattatlar tarafından çalışılmıştır[52].

Muhakkak hattı zaman içinde gelişimini tamamlamiş. Bu süre içerisinde harf karakterlerinin özellikleri daha da bir ortaya çıkmış ve kuralları belirlenmiştir. Neticesinde uygulama sahalarında Mushaf, kitap, levha, vb. Formlarda ortaya şaheser denilebilecek örnekler konmuş. Hat sanatı tarihinde muhakkak hattı dalında adları birer mühür gibi yer alan meşhur hattatlar yetişmiştir.

Sanatların bir ülkede gelişmesi ve öne çıkmaları siyasi durumlar ve yönetim sistemleriyle yalan alakalıdır. Hat sanatı özellikle muhakkak hattında her devrin ve devletlerin etkisi açıkça görülmüştür. Hükümdarlar, Sultanlar ve egemenler, hat sanatına ve yazıya teşvik ve destekleriyle bu anlamda yazıların gelişmesinde büyük roloynamışlardır. Hattatlar saraylarda çok itibar görüp himaye edilmişlerdir.

[51] David Jamse, *Manuscripts of the Holy Qur'an from the Memlûk Era,* Londan 1988, s. 15.
[52] M. Uğur Derman, *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı***,** İstanbul 1992, s. 21; Muhiddin Serin, *Şeyh Hamdullah,* İstanbul 2007, s. 11- 12.

Hattatlara verilen bu özen, yazının güzelleşmesi ve gelişmesinin önemli temellerinden kabul edilmektedir.

Hicrî 11. Asra kadar muhakkak ve reyhânî yazıları Mushaf, kitap ve resmi kurumlarda (Dîvân-ı Hümâyun gibi) kullanılmış, ancak bu tarihten sonra duraklama dönemine girmiştir. Bunun sebebi muhakkak hattının zorluğu ve akıcılığının yavaş olmasının yanı sıra, büyük kâğıt gereksinimi, zamanın çok harcanması ve maliyetinin yüksekliği gibi sebepler sayılabilmektedir[53].

Arap yazısının çeşitli form ve terkipler kazanarak sanat seviyesine yükselmesinde Emevî ve Abbasîler devrinde yetişen hattatların büyük rolü vardır.[54] 3. /9. asrın sonlarında Abbâsîler'in ilk devrinde iki mühim şahsiyet ortaya çıkmıştır. Bunlardan vezîr ve aynı zamanda hattat olan Ebu Ali Muhammed b. Mukle (ö.328/940) ve diğeri de kardeşi Ebu Abdullah el-Hasan'dır (ö.338/949). İbn Mukle hatt-ı mevzûndaki şekillerin âhenk ve nizamını belli kaidele çerçevesinde izaha kavuşturup yazıyı belirli ölçülere göre değerlendirme ve öğretme yolunu açmış ve yazının daha sonraki gelişme sürecine de yön vermiştir[55].

Ebu Abdullah el-Hasan ve kardeşi İbn Mukle'nin hattın gelişmesinde büyük katkıları olmuş yazının köşeli şeklinden yuvarlak şekline intikalinde rolleri biliniyorsa da yazılarından zamanımıza ulaşan örnekler malesef bulunmamaktadır. O yüzden hatlarını inceleme, üsluplarını tanıma ve zamanlarında yazı sanatının hangi aşamada olduğuna vâkıf olma imkanı bulunmamaktadır. Nitekim muhakkak hattını İbnü'l-Bevvâb'tan başlatarak incelememize devam etmek zorundayız. Yine de Mukle oğulları'nın yazı ve hat sanatının gelişmesinde ve sonraki nesillere yetişmesindeki büyük rolünü göz ardı etmek doğru olmamalıdır.

Muhakkak hattının doğuş ve gelişim sürecini etüd ederken muhtelif devirlerde yazılan muhakkak Mushafların incelenmesi gerekmektedir. Zira muhakkak ve reyhânî yazılarla özellikle üç asırda (h. 7. 8. 9.) sanatsal açıdan önemli Mushaflar ortaya konmuştur.

Hat nevilerini ve üsluplarını inceleme kapsamında muhakkak hattatlarının hayatlarını kısaca ele almakta fayda vardır. O yüzden bu bölümde muhakkak hattıyla uğraşmış önemli hattatlar hakkında bilgiler verilmiştir.

---

[53] Habibullah Fazâilî, *Aṭlaṣ el- Ḫat ve'l- Ḫuṭût*, trc. Muhammed Altuncu, Şam 1992, s. 208.
[54] Nihad Çetin-M. Uğur Derman, *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı*, IRCICA, İstanbul 1992, s. 33.
[55] Abdulkadir Yılmaz, *Hat Sanatında Satır Sistemi (Sülüs, nesih, ta`lik, rik`a)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996, s. 12.

3.1. Abbasî Dönemi (132-656/750-1258)

Güzellik ve zarafet itibariyle hat sanatı Abbasîler devrinde Bağdat'ta diğer memleketlere göre daha bir teşvik ve alaka görmüş, önemsenmiş ve ortaya büyük hattatlar çıkmıştır. İbn-i Mukle (ö. 328/940) ve kardeşi Ebu Abdullah el-Hasan (ö.338/949), İbnü'l-Bevvâb Ali b. Hilâl (ö. 423/1032), Yakût el-Müsta'sımî (ö. 698/1298), Esatize-i seb'a[56] gibi üstadlar halife ve sultanların desteği ve teşviki ile hat sanatının gelişmesinde önemli rol sahibi olmuşlardır[57]. Aklâm-ı sitte ve içerisinde bulunan muhakkak hattı, Abbasî'ler döneminde tekamül etmiş ve husûsi karakterini kazanmıştır, Abbasî Halifesi el-Me'mûn (170/218-786/833) zamanında muhakkak hattının yayılmasına vesile olan iyi ve meşhur verrâk hattatlardan Yusuf es-Seczi (ö. 825), İbrahim es-Seczi (ö. 810), Ahmed b. Ebi Halid (ö. 786), el-Ahvel el-Muharrir (ö. 218/833) ve diğerleri[58].

Hat sanatı, İbn Mukle ile birlikte h. 4. yüzyılın başlarında kanun ve kaideleri belirlenmiş bir sanat özelliği kazanmıştır. İbn-i Mukle, yazının kaidelerini tespit için üç esas kabul etmiştir. Bunlardan birincisi nokta, ikincisi daire, üçüncüsü ise elif'tir. Nokta; harflerin uzunluk ve derinliklerini; daire, dairevi harflerin dönüşlerini, elîf harfi de dikey harflerin uzunluklarını göstermek için kullanılmıştır[59].

3.1.1. Ali b. Hilâl/İbnü'l-Bevvâb (ö. 423/1032)

Ebü'l-Hasan Alî b. Hilâl el-Kâtib el-Bağdâdî, babası Büveyhîler'in Bağdat'taki hâkimiyeti (320-457/932-1062) sırasında saray kapıcısı olduğundan İbnü'l-Bevvâb ve İbnü's-Sitrî künyeleriyle anılır. Büyük bir hattat olup aynı zamanda kâtip ve şâir bir kişiliğe sahipti. Ressamlık, nakkaşlık, ciltçilik, müzehhiplik ve hattatlık yaparak geçimini sağlayan İbnü'l-Bevvâb, yazıyı İbn Mukle (ö.328/940)'nin talebeleri olan Muhammed b. Esed (ö.410/l019) ve Muhammed es-Simsimanî (ö.434/1042)'den öğrenmiştir. Daha sonra İbn Muk1e'nin yazılarını toplayarak incelemiş[60], kısa zamanda yazısını güzelleştirmiş ve nihayet şöhret bulmuştur. Ayrıca iyi bir hâfız, fakih, vâiz ve rüya tabircisi olan İbnü'l-Bevvâb, el-Kâdir Billâh (ö. 423-1032) zamanında 413/1022 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiş ve İmam Ahmed b. Hambel'in (ö. 241/855) yanına defn olunmuştur[61].

---

[56] Esâtize-i seb'a, (yedi üstad demek olup), Yâkût ile birlikte altı yetenekli talebesine verilen isimdir (Bkz s.56)
[57] Habibullah Fazâilî, *Aṭlaṣ el- Ḫat ve'l- Ḫuṭût*, trc. Muhammed Altuncu, Şam 1992, s. 28.
[58] Habibullah Fazâilî, *a.g.e.*, s. 215.
[59] Hüseyin Gündüz, "Yazıcıların Kıblesi Hat sanatında Yâkût Müsta'sımî", *İSMEK El Sanatları Dergisi, İstanbul 2011, sy. 11, s. 118- 121*.
[60] Abdulkadir Yılmaz, "İbnü'l-Bevvâb'ın Kasîde-i Râiyye Tercümesi", *Atatürk Üniversitesi İlâhiyât Tetkikleri Dergisi*, Erzurum 1999, sy. 14, s. 219; Muhiddin Serin, "İbnü'l-Bevvâb", *DİA*, İstanbul 1999, c. 20, s. 534- 535.
[61] Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Mustakimzâde Süleyman Sa'deddin, *Tuhfe-i Hattâtîn*, İstanbul 1928, s. 331; Muhammed b. Musa eş-Şâfiî, *Şerh Kasîde-i İbnü'l-Bevvâb fi İlmi Sınâ'at el-Küttâb*, Tahkik Yusuf Zünnûn.

3.1.1.1. Hat Sanatında Rolü

Abbasîlerin başkenti olan Bağdat'ta hat sanatı en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. Farklı İslâm ülkelerinden sanat erbâbı Bağdat'a gelmiş ve yeteneklerini göstererek güzel eserler ortaya çıkarmışlardır. Bu hattatlardan en önemlisi İbnü'l-Bevvâb olup, yazının kûfiden bugünkü duruma gelişi sağlayan sürece intikalinde büyük katkısı olmuş ve mensup hatlarda önemli ıslahat yapmıştır[62].

Her ne kadar hattat İbn Mukle'nin yazının inkişafında büyük rol üstlenmiş olduğu, yuvarlak yazıların kaidelerini ortaya koymuş ve Aklâm-ı sittenin belirlemesinde ilk önemli ıslahatı yapmış olsa da, İbnü'l-Bevvâb onun açtığı bu yolu daha da güzelleştirip geliştirmiş, böylelikle İslâm hat sanatında yaptığı yeniliklerle en büyük üstatlarından biri olmaya hak kazanmıştır. Aklâm-ı sittenin teşekkülünde İbn Mukle'den sonra en büyük hat üstadı olarak kabul edilen isim, İbnü'l-Bevvâb'dır. Tespit ettiği estetik kaideleri daha ince geometrik nispetlere bağlayarak üslubunu güzelleştirmiştir. Özellikle muhakkak ve reyhânî hatlarda çok önemli rolü vardır, çünkü elimizde bu iki yazıda en eski tarihli örnekleri İbnü'l-Bevvâb'a aittir ve kurallarının vâzıı olduğu bu örneklerden anlaşılmaktadır. Benzer üslupların ortak hususiyetlerini tespit edip büyük bir inkılâbı başarmıştır. Hat sanatı alanında ortaya koyduğu eserler örnekler daha sonra yetişen hattatları etkilemiş ve onun yazı üslûbu İslâm dünyasında üç asra yakın hâkim olmuştur[63].

Hocası Muhammed b. Esed el-Kâtib'in muhakkak hattına benzer bir nesih yazıyla şiir yazdığı söylenir[64]. İbnü'l-Bevvâb da hocasından tevarüs ettiği o yazıyı mükemmelleştirmiş üslubu m. 14. asrın yarısına kadar hattatlar tarafından takip edilmiş ve hattatlara Yâkût dönemine kadar örnek olmuştur. Bu hattatlardan misal olarak; hattat Ali b. Muhammed b. Zeyd el-Hüseynî (706/1306 tarihli Mushaf'ı mevcuttur)[65] ve hattat Muhammed b. Hasan et-Tîbî' (h. 9. yy evâhirinde yaşıyordu) nin isimleri verilebilir. Daha sonra muhakkak ve reyhânî hatları Yâkût el-Müsta'sımî eliyle tekâmül bulmuş ve geliştirilmiştir. İbnü'l-Bevvâb'ın özellikle muhakkak üslubu Suriye ve Mısır'da sürdürülmüş ve hattatların yazılarını etkilemiştir. Bu te'sir el-Hüseynî'nin yazdığı Mushaf'da (Resim 10, 42) açıkça görüldüğü gibi bu tarz 14. asır Mushaflarından da ortak özellikleri arasındadır[66]. Memlûklu'lar (h. 648/m. 923)'ın

---

Beyrut 2012, s. 15; Süheyl Ünver, *El Hattat el Bağdâdî Ali b. Hilâl el-Meşhur bi İbn el-Bevvâb*, trc, Muhammed Behcet el-Eseri, Aziz Sami, Bağdat 1377 /1958, s. 3, 8.

[62] Süheyl Ünver, *a.g.e.*, s. 3.

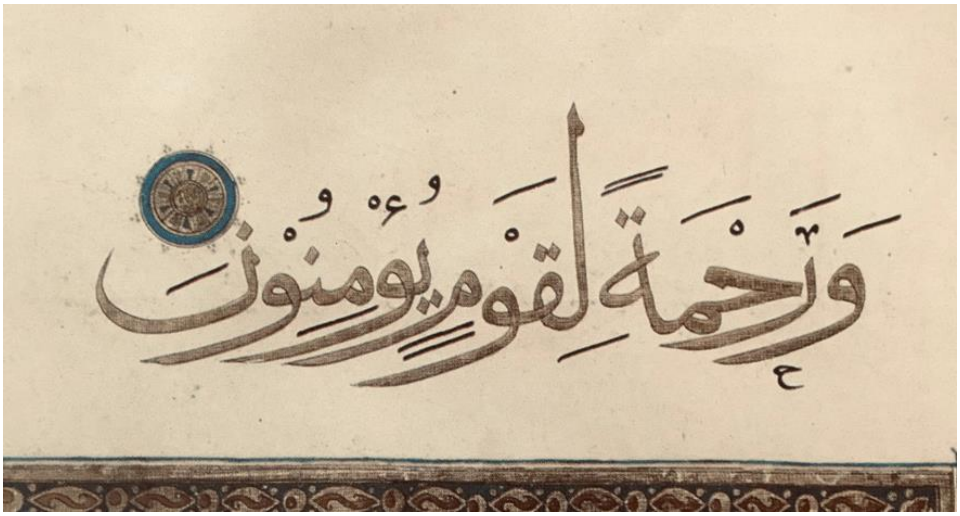
[63] Muhiddin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar,* İstanbul 2008, s. 68-70.

[64] Nassar Mansour, *Sacred Script Muhaqqaq in İslâmic Calligraphy*, London 2011, s. 52.

[65] Bkz, s. 21.

[66] Nassar Mansour, *a.g.e.*, s. 102.

son dönemine kadar İbnü'l-Bevvâb'ın bu üslubu Mısır'da devam etmiş ve yazdığı kalem çeşitleri daha da yagınlaşmıştır[67].

Resim 42- Ali b. Muhammed b. Zeyd el-Hüseynî'nin muhakkak yazısından bir detay. (TİEM no. 539)

3.1.1.2. Eserleri

İbnü'l-Bevvâb'ın Topkapı Sarayı Bağdat Köşkü Kütüphanesi'nde, Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde ve Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü'nde eserleri vardır[68]. İbnü'l-Bevvâb'ın kaleminden çıkan bu eserler çok az olmasına rağmen Muhammed b. el-Hasan et-Tîbî, *Cami' Mahasin Kitâbet el-Küttâb* adlı eserinde İbnü'l-Bevvâb'ın tarzını ve üslubunu çeşitli hat nevileri ile göstermektedir[69]. Bu eserde İbnü'l-Bevvâb yolunda yazılmış muhakkak ve sülüs hattıyla celî bir yazı (kalem-i tûmâr) örneği de mevcuttur (TKSM 70) (Resim 4, 43).

Hat sanatı kaideleri ve usûlü ile ilgili meşhur (Râiyye kasîdesini) yazmıştır[70]. 27 beyitten oluşan bu kasidenin başlangıcı şöyledir:

يـــا من يريـــد اجـــادة التحريـــر ويروم حسن الخط والتصوير
ان كان عزمك في الكتابة صادقا فارغب الى مولاك بالتيسيـــر

İbnü'l-Bevvâb yazıda koyduğu yeniliklerle bu sanatın büyük üstatlarından biri olmayı hak etmiştir. 64 nüsha Mushaf yazdığı rivayet edilir, ancak bu Mushaflardan günümüze ulaşan İbnü'l-Bevvâb'a ait olduğu tespit edilen nüsha reyhânî ile yazılmış

[67] Habibullah Fazâilî, *Aṭlaṣ el- Ḫat ve'l- Ḫuṭût*, Şam 1992, s. 12; Nassar Mansur, "el Hat el Muhakkak Abr el Usûr", *Hurûf Arabiye Dergisi*, Dubai 2014, sy. 35, s. 9.
[68] Süheyl Ünver, *a.g.e.*, s. 8.
[69] Muhammed b. el-Hasan et-Tibî, *Câmi' Mahâsin kitâbet el-Kuttâb*, Tahkik Salahudden el-Müneccid, Beyrut 1962, s. 7.
[70] Abdulkadir Yılmaz, "İbnü'l-Bevvâb'ın Kasîde-i Râiyye Tercümesi", *Atatürk Üniversitesi İlâhiyât Tetkikleri Dergisi*, Erzurum 1999, sy. 14, s. 219; Muhammed b. Musa eş-Şâfiî, *Şerh Kasîde-i İbnü'l-Bevvâb fi İlmi Sınâ'at el-Küttab*. Tahkik. Yusuf Zünnûn, Beyrut 2012, s. 40.

olup Dublin'de Chester Beatty Kütüphanesi'nde bulunmaktadır[71] (Resim 44). Sûre başlıkları tevkî' hattıyla yazılmıştır. Bu Mushaf muhakkak'ın küçüğü olan reyhânî hattın o dönem itibarıyle hangi aşamada olduğunu belirtmektedir. Gerek hat gerekse tezhip açısından bu Mushaf o zamanın sanat zevkini temsil eden önemli örneklerdendir[72]. Bu Mushaf, reyhânî yazının doğuşunu belgelemesi yanında devrinin Mushaf yazma usullerini, sayfa düzeni ve tezhibini göstermesi bakımından da elde mevcut ilk örneklerdendir[73]. Bu Mushaf'ın yazısına dayanarak, İbnü'l-Bevvâb'ın reyhânî kaleminin vâzı'ı sayılabileceğini söyleyebiliriz[74].

Resim 43- İbnü'l-Bevvâb'ın üslûbunda tûmâr hattı (kalem-i tûmâr) (TSMK no.70)

Fâtiha ve Bakara sûreleri başlangıcı bir sahifede bulunması bugünkü Mushaf tarzından farklı bir özelliğe sahiptir, çünkü hattatlar Mushaflarda her birini ayrı bir

[71] Bu Mushaf (nr 1431) numarada kayıtlıdır.
[72] Muhiddin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar,* İstanbul 2008, s. 68-69.
[73] Muhiddin Serin. "Mushaf " *DİA*, İstanbul 2006, c. 31, s. 248- 254.
[74] Habibullah Fazâilî, *Aṭlaṣ el- Ḫat ve'l- Ḫuṭût*, Şam 1992, s. 12.

sahifede yazması adet olmuştur. İbnü'l-Bevvâb'ın bu Mushaf'ında kullanılan reyhânî yazısına Mushaf'larda sıklıkla kullanıldığı için (Kalemü'l-Masahif) adı da verilmiştir[75] (Resim 45).

İbnü'l-Bevvâb'ın elinden çıkan bir başka eser de, iki nüsha halinde günümüze ulaşan Selame b. Cendel'e (ö. m. 600) ait şiir divanıdır (Resim 46). Bu tezin üçüncü bölümünde bu eserle ilgili detaylı bilgiler verilecektir.

Selâme b. Cendel'in Divanı'nın her iki nüshası da hat üslûbu, sayfaların tertibi ve tezhibi bakımından birbirine benzemektedir. İbnü'l-Bevvâb'ın istinsah ettiği bu divanlarla Chester Beatty Library'de bulunan Mushaf, Aklâm-ı sittenin bilhassa muhakkak ve reyhânî türlerindeki gelişmeyi gösteren önemli örneklerdir. İbnü'l-Bevvâb mektebinde muhakkak ile reyhânînin harf ve bağlantıları yanında kelimeler de satır düzeninde klasik nispet ve âhengini bulmuştur. Ancak bu yazılar asıl tekâmülünü Yâkūt ekolünde tamamlamıştır. Sülüs ve nesih ise Osmanlı mektebinde gelişmiş ve en güzel örnekleri bu dönemde verilmiştir[76].

Resim 44- İbnü'l-Bevvâb'ın reyhânî hatla yazdığı Kur'ân-ı Kerîm'den iki sayfa (Dublin, Chester Beatty Library, nr. 1431)

[75] Muhammed b. Said Şeriffi, *Hutût el-Masahif*, Cezayir 1982, s. 47.
[76] Muhiddin Serin, "İbnü'l-Bevvâb", *DİA*, 1999, c. 20, s. 534- 535.

Resim 45- İbnü'l-Bevvâb'ın reyhânî Mushaf'ından Fâtiha ve Bakara suresinin ilk âyetlerini içeren sayfa (Dublin, Chester Beatty Library, nr. 1431)

Resim 46- İbnü'l-Bevvâb'ın muhakkak ve reyhânî ile yazdığı Selâme b. Cendel Divanindan bir sayfa (İstanbul, TSMK Bağdat Köşkü, no. 125. vr. 2b)

3.1.2. Yâkût el-Müsta'sımî (ö. 698/1298) ve Talebeleri

Yâkût b. Abdullah el-Müsta'sımî Abbasîlerin son Halifesi el-Müsta'sım Billah'a nispetle adını almıştır. Lakâbı Cemaleddin, künyesi Ebiddür. Bağdat'ın işgali olan 656'da Halife el-Müsta'sım, Hulâgû Han tarafından öldürülmüş, Yâkût ise kurtulmuştur. Bazı Türk kaynaklarına göre Yâkût Amasyalıdır, Halife el-Musta'sımın kölesi idi. Abbasî Sarayında büyüdü, sonra Halife Musta'sımın özel ilgisiyle çok disiplinli bir eğitim görerek yetişti. Zamanın geçerli ilimlerinin yanı sıra Arap dili ve edebiyatını öğrendi. Bilhassa ilgi duyduğu hat sanatını Halife Müsta'sımın nedimlerinden, kütüphanesinin müdürü ünlü musikişinas Safiyyüddin el-Urmevî'den meşk etti ve üstün başarı gösterdi. Ardından İbn Habîb'den yararlandı[77]. Yâkût'un hat dışında şiir ve edebiyat alanında da mâhir ve bâhir olduğu bilinmektedir. Yâkût Müsta'sımî (h. 698/m. 1298) yılında Bağdat'ta vefat etmiş ve içinde kendi yazıları ile levhalarının bulunduğu caminin kabristanına defnedilmiştir. Ölüm yılının tarihi kesin olarak bilinmemektedir[78]. Şeyh Abdulkâdir Geylânî, çok saygı duyduğu Yâkût için, "Onun elinde, Allah'ın sırlarından bir sır vardır" diyerek sanatkârın güç ve meziyetinin Allah'tan geldiğinin Evliya dilinde ifade etmiştir[79].

3.1.2.1. Sanatı

Yâkût geleneksel usulde hat öğrenimini tamamlayınca İbn Mukle'nin ve diğer üstatların, özellikle İbnü'l Bevvâb'ın yazıları üzerinde yaptığı uzun inceleme ve çalışmalar sonunda, kendi zevk ve sanat gücünü de ortaya koymak suretiyle yeni bir üslûp geliştirdi[80]. Yâkût eskiden yayılmış olan kalemlerin (yazı nevilerinin) sayısını azaltarak ve altı meşhur kalem çeşidi olan Aklâm-ı sitteye yerleştirdi. Sülüs ve nesih, muhakkak ve reyhânî, tevkî' ve rikâ'. Aklâm-ı sittenin kurallarını tespit eden ve en güzel şekilde ilk yazan odur[81]. Yâkût ekolü, yazı çeşitlerinde harfleri kendi kalem noktasına göre boy ve enleri ile, çanakların derinlik ve genişliklerini, "nûn", "kâf", "yâ" gibi harflerde keşidelerin uzunluk ve derinliklerini, satır düzeninde harf ve kelimelerin aralıkları ile harflerin birbiriyle bağlantılarını tespit ederek yazıya belli kurallar getirdi. Bu farklılıklar, İbnü'l-Bevvâb ekolündeki yazılarla karşılaştırıldığında çok açık biçimde görülmektedir. Bu yeni üslûbun farkı olduğu bütün kalemlerde görülmekle birlikte, özellikle muhakkak ve reyhânî yazılarının klasik kurallarının nasıl oluştuğu açıkça görülmektedir[82]. Sülüs ve nesih yazıları ise, Yâkût ekolünde karakter kazanmakla birlikte, asıl gelişimlerini daha sonra Şeyh

[77] Muhiddin Serin, "Yâkût el-Müsta'sımî" madd., *DİA*, İstanbul 2013, c. 43, s. 291- 293.
[78] Salahuddin el-Müneccid, *Yâkût el-Müsta'sımî*, Beyrut 1985, s. 17.
[79] Muhiddin Serin, *Hat Sanatımız*, İstanbul 1982, s. 29.
[80] Salahuddin el-Müneccid, *a.g.e.*, s. 20; Muhiddin Serin, *a.g.e.*, s. 291-293.
[81] M. Uğur Derman, *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı*, IRCICA, İstanbul 1992, s. 30; Nassar Mansour, *Sacred Script Muhaqqaq in İslâmic Calligraphy*, London 2011, s. 118.

[82] Muhiddin Serin, "Yâkût el-Müsta'sımî" madd., *DİA*, İstanbul 2013, c. 43, s. 291- 293.

Hamdullah ekolünde tamamlamıştır diyebiliriz. Tevkî' ve rikâ' yazıları ise, Yâkût öncesinde bilinen nispet ve ölçülerini bulmuştu.

Yâkût el-Müsta'sımî yazıya ucu düz olarak kesilmiş kamış kalemle başlamış ama sonra kalemin ucunu muharref (meyilli) keserek yazmaya devam etmiştir. Kalemi bu şekilde kullanması Yâkût'un özelliklerinden kabul edilmektedir[83]. Kalemin bu biçimde kesişi yazıya güzellik ve kıvraklık katmaktadır. Yâkût'un üslubu kısa zamanda tüm İslâm hattatları tarafından benimsenmiş ve kendisi "Kıbletü'l Küttâb (yazıcıların kıblesi)" unvanını almıştır[84].

Yâkût kendine yeni bir üslup bulana kadar, öncelikle İbnü'l-Bevvâb'ın mektebini takip etmiştir, Ancak Yâkût'un üslubu yine de daha hassas ve kıvraktır. Örnekleri yüksek yetenek ve sanat becerisi güzellik ve canlılık açısından hat sanatına yeni boyutlar kazandırmıştır[85].

Yazı sanatında Yâkût'un kemal derecesine erişmesinin bir nedeni de şüphesiz Halife Müsta'sım'ın ona bir köle gibi değil, hiçbir hükümdarın yapamayacağı biçimde iyi davranmış olmasıdır. Yâkût da Halife'nin iyilik ve ihsanlarına nail olmak için durmadan yazmış ve yazdıklarını halifeye göstermişti. Bununla birlikte halife de, İbnü'l Bevvâb'ın yazılarını övmekten ve bu yazıları Yâkût'un yazılarına tercih ettiğini belirtmekten çekinmedi. Halifeyi bu düşüncesinden vazgeçirmek amacıyla Yâkût bir gün bir kâğıt üzerine iki satır yazı yazmış birinin altına İbnü'l Bevvab'ın ketebesini, diğer satırın altına da kendi ketebesini attıktan sonra yazıyı göndermişi hiçbir şeyden şüphelenmeyen halife yine zamanki gibi İbnü'l Bevvab'a ait olduğunu sandığı yazıyı övünce Yâkût: "Çok şükür ya Rabbi! Nihayet Halife, kölesi Yâkût'un yazısını da beğenebildi!" diye sevinmiştir[86].

Muhakkak yazısı Yâkût tarafından çokça önemsenmiş bir yazıdır. Yâkût'tan sonra talebeleri de hocalarının yolunda muhakkak hattını Mushaf ve kitap istinsahında kullanmışlardır[87].

---

[83] Bazı araştırmacılar sağlam delillere istinaden bu bilginin yanlış olduğu görüşündedir. Bkz: Salahuddin el-Müneccid, *Yâkût el-Müsta'sımî*, Beyrut 1985, s. 29.

[84] Ali Alparslan, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi,* İstanbul 1999, s. 40; Hüseyin Gündüz, "Yazıcıların Kıblesi Hat Sanatında Yâkût el-Müsta'sımî", *İSMEK El Sanatları Dergisi,* İstanbul 2011, sy. 11, s. 118- 121.

[85] Nassar Mansour, *Sacred Script Muhaqqaq in İslâmic Calligraphy*, London 2011, s. 117.

[86] Hüseyin Gündüz, *Hüseyin Gündüz*, "a.g.m.", *s. 118- 121.*

[87] Habibullah Fazâilî, *Aṭlaṣ el- Ḫat ve'l- Ḫuṭût*, Şam 1992, s. 201.

3.1.2.2. Talebeleri

Yâkût çeşitli İslâm memleketlerinden pek çok talebe yetiştirmiş vefâtından sonra, aynı yazı anlayışını, onun yetiştirdiği veya ona tabi' olan üstatlar (Esâtize-i Seb'a[88]/yedi üstat) aynen sürdürmüşlerdür. Her biri bir kalemde mâhir olmakla birlikte diğer hatt nev'ilerinde de güzel biçimde yazmışlardır. Yâkût Mektebini sürdüren ve bu üslubu İslâm ülkelerinde yayan bu üstatların isimleri kaynaklarda farklı verilmektedir. Çoğunlukla bahsedilen isimler şunlardır:

1. Ergun b. Abdullah el-Kâmilî[89] (ö. 750/1349) (Resim 57)
2. Şeyh Ahmed b. es-Sühreverdî (ö. 728/1328), Bağdat'ta yaşamıştır. (Resim 54, 55)
3. Mübârek Şah b. Kutb et-Tebrîzî (İbn Abdullah) (Resim 58)
4. Abdullah b. Mahmud es-Sayrafi et-Tebrîzî (ö. 742/1342)
5. Yahya es-Sûfî (ö. 882/1477)
6. Nasrullah et-Tabîb[90]

Hat sanatıyla ilgili bazı kaynaklarda bu altı kişinin yanında Yûsuf b. Yahyâ el-Meşhedî ve Seyyid Haydar Kündenüvis'in adları da yer alır. Bu üstatların eliyle "Bağdat Mektebi" diye de anılan Yâkût üslubu İslâm ülkelerine yayılmıştır, ancak Mısır'da İbnü'l-Bevvab yolu takip edilmiştir[91].

Bu üstatların hayatlarından çok bilgiler olmamasına rağmen eserleri mevcuttur ve imzalarından Yâkût'un devrinde yaşadıkları ve onun üslubunun takipçisi oldukları anlaşılmaktadır[92]. Ayrıca bu talebeler Yâkût'un mektebini takip etmekle kalmayıp bu yolu daha ziyade geliştirdiler, güzelleştirdiler ve ürettikleri yazılarla zenginleştirdiler de. Bu gelişmeyi ve güzelliği Ahmed b. es-Sühreverdî ve Mübârek Şah b. Kutb'un yazılarında görebiliriz. Yâkût'un, Müstakimzâde'nin *Tuhfe-i Hattâtîn* adlı eserinde diğer öğrencilerinin isimleri de geçmektedir[93].

Muhakkak yazıda Yâkût ve talebeleri mektebinin özelliklerini. Doğu İslâm ülkelerinde yazma kitap ve Mushaflarda açıkça görmek mümkündür. Zira bu ülkelerde bu üslup hayli yayılmıştır[94]. O üslubunun diğer özellikleri ise şöyle sıralanabilir:

---

[88] Esâtize-i Seb'a: Yâkût el-Müsta'sımî ve meşhur altı talebesi için kullanılan terimdir.
[89] Muhakkak hattında meşhur idi.
[90] (Muhakkak yazının gelişmesinde önemli rolü vardır). Bkz. Muhiddin Serin, "Yâkût el-Müsta'sımî", *DİA,* İstanbul 2013, c. 43, s. 291- 293.
[91] M. Uğur Derman, *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı***,** IRCICA, İstanbul 1992, s. 30.
[92] Nassar Mansour, *Sacred Script Muhaqqaq in İslâmic Calligraphy,* London 2011, s. 118.
[93] Süleyman Sâdeddin Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn,* İstanbul 1928, s. 576.
[94] Nassar Mansour, *a.g.e.,* s. 118.

1. Dikey harfler mümkün oldukça düz ve uzundur; bazen de az esneklik biçimde sola meyilli görülür.

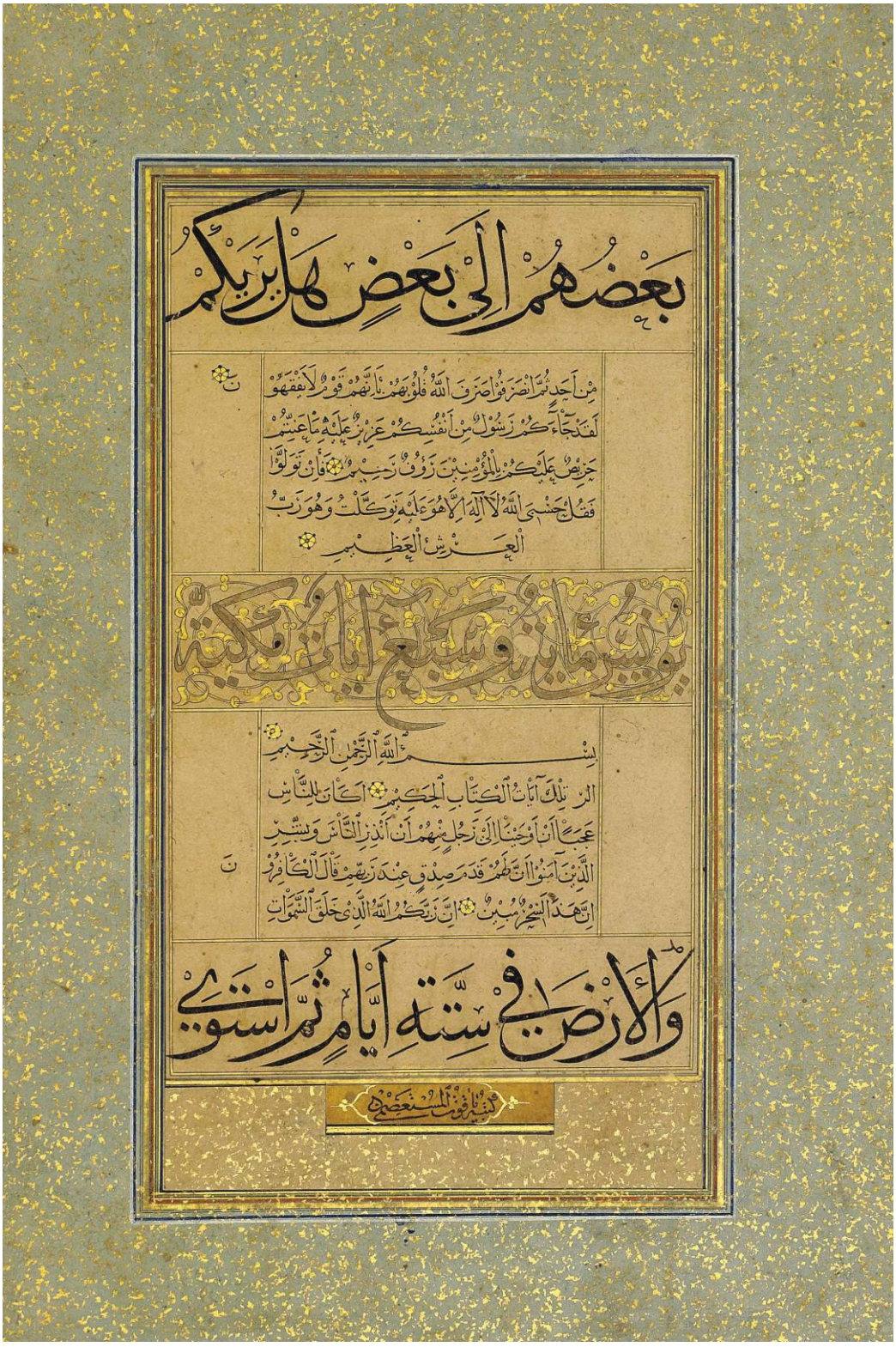
2. “Nun çanağı”, “re”, “vav”, harfleri Baysungur ve Ahmed Karahisârî üslûbuna nazaran kısadır ve çok musattah (yatay) değildir (Resim 47, 48, 49, 50).

Resim 47- Hattat Baysungur’a âit muhakkak satırlar (Sebe sûresi 40-41. Ayetlerinin bir kısmı)

Resim 48- Hattat Ahmed Karahisarî’ye ait bir muhakkak satır (TSMK no. 5)

Resim 49- Yâkût el-Müstasımî'ye âit muhakkak ve reyhânî ile yazılmış 16.6 x 10 cm ebatlı Mushaftan bir sayfa, (Sotheby's İnternational Auction, 2011, BST London)

Resim 50- Yâkût el-Müstasımi'ye âit muhakkak hatıyla yazılmış Mushaftan bir sayfa (TSMK, EH, nr. 227)

3.1.2.3. Eserleri

Yâkût ömrü boyunca çok sayıda eser üretmiştir[95]. Onun elinden çıkan ve günümüze ulaşan eserlerinin çoğu Mushaf'tır. Müze ve kütüphanelerde kendi imzasıyla kayıtlı Mushaflara bakılırsa hat tarihinde en çok Mushaf yazan hattatlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Mushafların dışında müze ve kütüphanelerde kitap, kıt'a ve murakka'lar, dua mecmuaları, risâleleri de mevcuttur[96]. Bu tezimizin birinci bölümün son kısmında bahsettiğimiz Yâkût'un muhakkak hattıyla yazdığı Mushaf'ta onun bu yazıda yeni olgunlaşmış üslubunu görebiliriz (Resim 9). Bu üslupta dik ve yukarı uzanan harfleri kullandığı kalemin ucu meyilli (münharif) olduğu için ince ve kıvraktır. Oysa Yâkûttan önce İbnü'l-Bevvab'ın kullandığı kalemin düz olması sebebiyle bu farklılık ortaya çıkmaktadır. Ayrıca satırın altında yer alan "re", "ze", "me", gibi harfleri aşağıya daha eğimlidir, uzantısı da daha azdır[97].

Yâkût üslubunda yazan hattatların muhakkakla Mushaflarına baktığımızda her satırda âhenk ve görüş uyumluluğu bulunur. Satır arası mesafeler dikkatli hesaplanmış, dolayısıyla genel sayfa görüntüsü de iyice teşekkül etmiştir[98] (Resim 54).

3.2. Memlûklu Dönemi (648-923/1250-1517)

Abbasîlerin yıkılması neticesinde Kâhire Müslümanların ilim, sanat ve siyasetinin merkezi olarak Bağdat'ın yerini almıştır. Farklı ülkelerden Mısır'a yönelen ilim ve sanat erbabı, Kâhire, kültür ve sanatta en parlak çağını yaşamıştır. Moğollara karşı Memlûklu'ların zaferi ile (650/1260) Mısır ve Filistin'de yeni Memlûklu Dönemi başlamış ve bu dönem (923/1517) yılındaki Osmanlı fethine kadar 300 yıl sürmüştür. Kahire siyasî ve ticarî gelişmesine ilaveten bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Bu sebeple bu dönemde yazı sanatı en çok gelişen sanatlardan biri olmuş ve büyük şaheserler ortaya çıkmıştır. İslâm'ın erken dönemlerinde Mushaflar *kûfî* ile yazılırdı. Bu nevi' yazı h. 10. Asra kadar İslâm coğrafyasının pek çok yerinde Mushaf yazısı olarak kullanılmıştır. Bu çeşit yazıyla beraber Memlûklu devrinde muhakkak yazı örneklerini genellikle Mushaflarda görmek mümkündür. Zira Mushaf yazısına ve tezyinatına bu devirde büyük önem verilmiştir. Büyük, ihtişamlı, maliyeti yüksek, altın ve gümüşle hükümdarlar desteği ve teşvikiyle sanatkârlar tarafından muhteşem Mushaflar üretilmiştir[99].

---

[95] Nassar Mansour, *Sacred Script Muhaqqaq in İslâmic Calligraphy*, London 2011, s. 118.
[96] Detaylı bilgi için bkz: Salahuddin el-Müneccid, *Yâkût el-Müsta'sımî*, Beyrut 1985, s. 43-59.
[97] Nassar Mansur, "el Hat el Muhakkak abr el Usûr", *Hurûf Arabiye dergisi*, Dubai 2104, Sy. 35, s. 9. 10.
[98] David Jamse, *Manuscripts of the Holy Qur'an from the Memlûk Era*, Londan 1988, s 80.
[99] David Jamse, *a.g.e.*, s. 14-15.

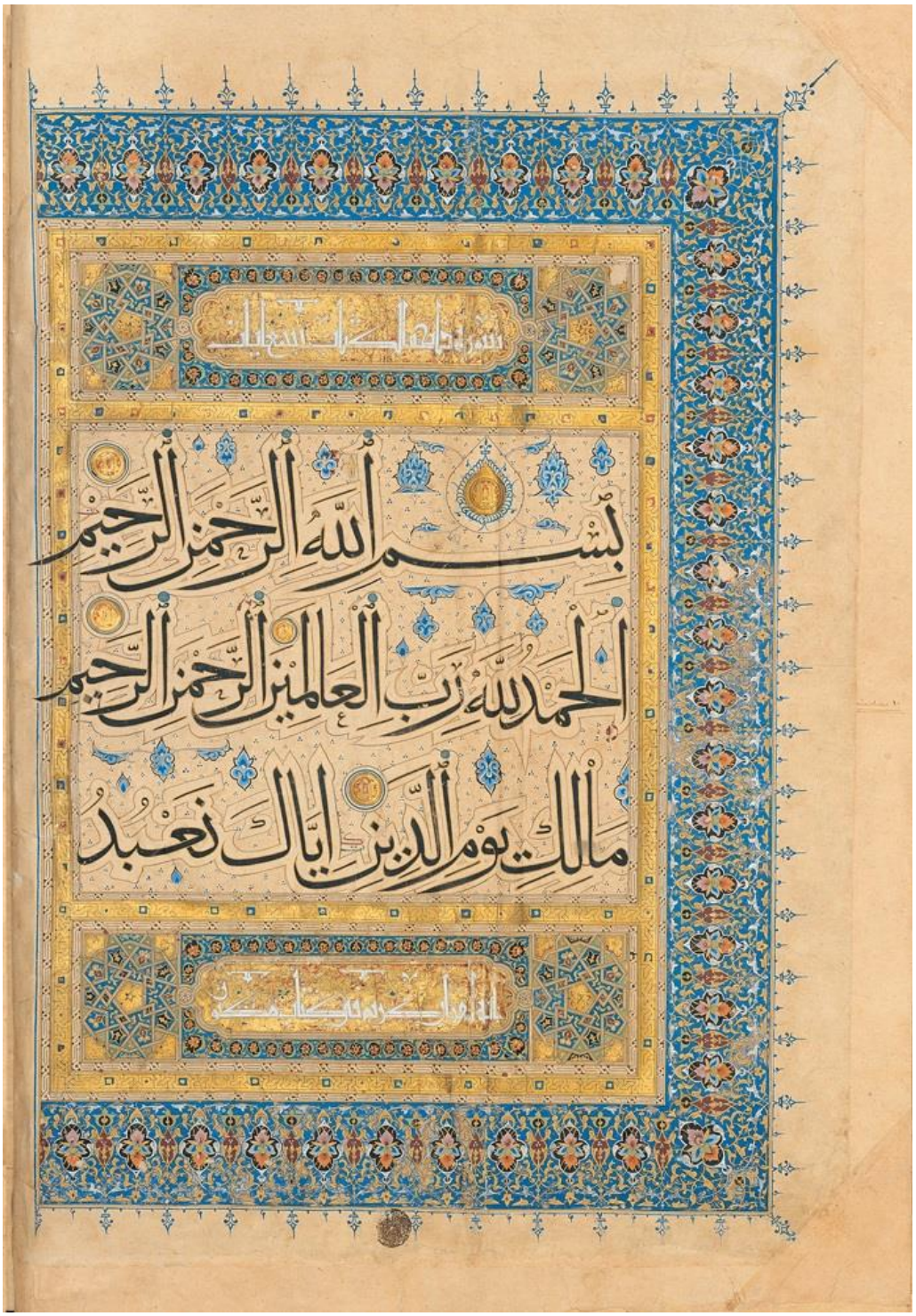
Suriye ve Mısır'ı m. 1250'de 1516'daki Osmanlı fethine kadar yönetmiş olan Memlûkler Döneminde muhakkak yazıda İbnü'l-Bevvâb mektebi yayılmış, daha sonra bu ekol yerini Yâkût mektebine devretmiştir. Muhakkak hattı o dönemde de daha çok büyük ebatlı Mushaflarda kullanırdı. Bu devrin Mushaflarında muhakkak yazının uzun ve musattah (yatay) harflerini belirgin bir şekilde görmek mümkündür (Resim 51, 52). Dikey harflerde ise meyil çok azdır. Bu devrin hükümdar ve emirleri hattatlardan Mushaf talepleri Mushaf kitabetinde estetik özellikleri açısından yüksek seviyede eserler ortaya konmasına vesile olmuştur[100].

Hat sanatı özellikle Memlûkler Döneminde Mısır'da yüksek bir seviyeye erişmiştir. Birçok muhakkak yazı eserlerinden günümüze intikal eden muhtelif vesikalar ve Mushaflar vardır. Kâhire, Bağdat'tan hemen sonra bir hat sanatı merkezine gelmiştir. H. 8./m. 14. Asra kadar, bu ortamda yazı Bağdat mektebine paralel İbnü'l-Bevvab üslubunun kullanıldığı, daha sonra Yâkût'un yazıdaki tavrı benimsenerek Kahire bir sanat dönemini oluşturmuştur. Osmanlı mektebinin zuhuruna kadar (8./14. yy) bu yürüyüşü devam etmiştir[101].

Resim 51- Muhakkak hatla yazılmış bir Mushaf'tan iki satır (Âli-İmran Sûresi, 190. Âyetin bir kısmı). Muhtemelen 14.-15. Yy. Memlûklu dönemine ait, 19.1 x 35.4 cm. (Sotheby's İnternational Auction, 2011, BST London)

[100] Nassar Mansour, *a.g.e.*, s. 106, 108.
[101] Nihad M. Çetin, "İslâm Hat Sanatı'nın Doğuşu ve Gelişmesi", *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı*, IRCICA, İstanbul 1992, s. 28.

Resim 52- Memlûklu döneminde 13. yy'da muhakkak hatla yazılmış bir Mushaf'tan ser levha (Mısır Milli Kütüphanesi, Memlûk Kur'an El Yazmaları Koleksiyonu)

Resim 53- XIV.- XV. yy. muhtemelen Irak veya Mısır'da (Memlûklu), muhakkak hatla yazılmış bir Mushaf sayfası (En'âm suresi, 150-151), e. 27.4 x 37.7 cm, (Library of Congress, African and Middle Eastern Division, Washington, D.C. 20540)

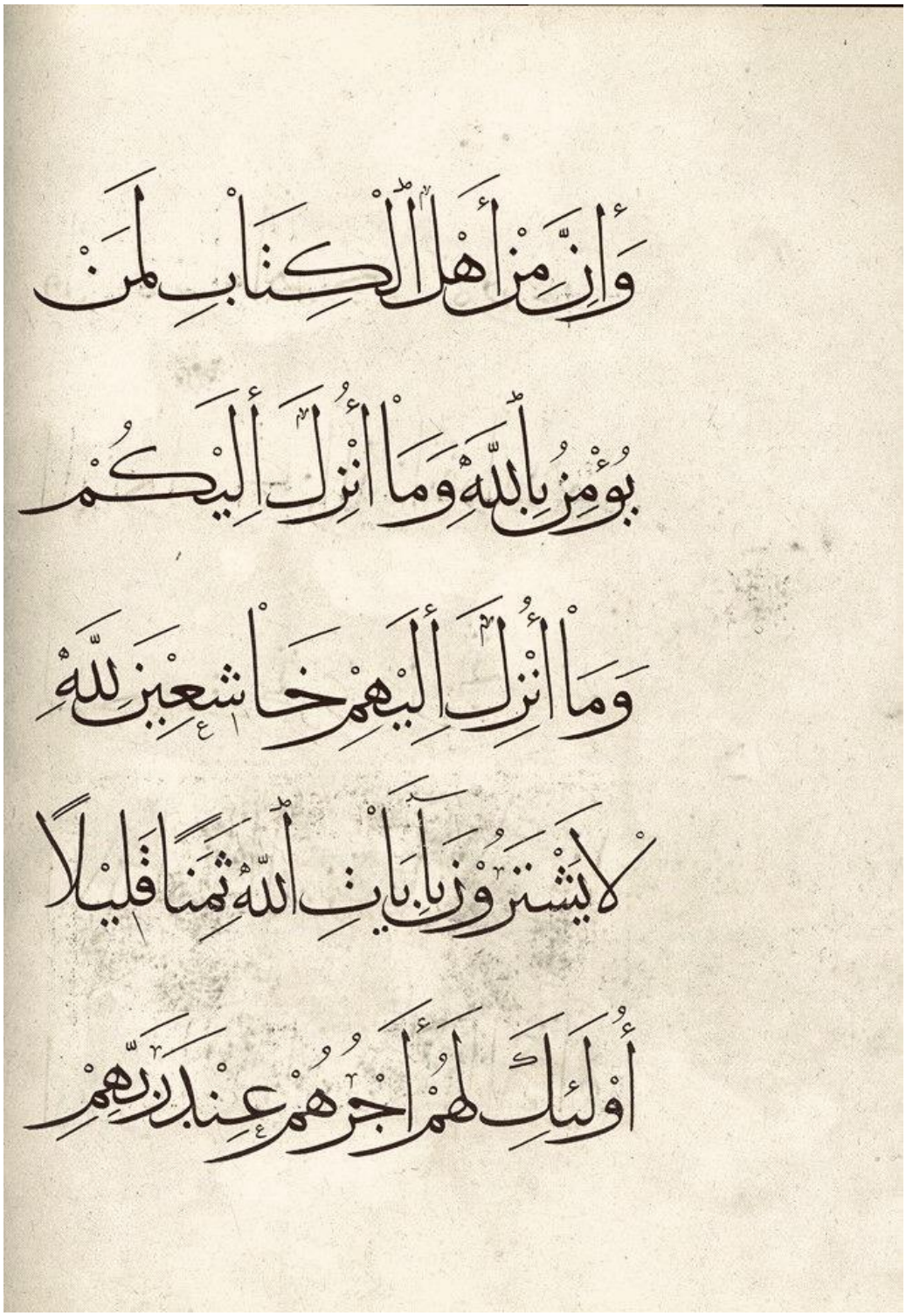
3.3. İlhanlı Dönemi (654-735/1256-1335)

İlhanlıların m.13. yüzyılın sonlarında tahta çıkan Gāzân Han'a kadar hükümdarlarının farklı dinî temayülleri sebebiyle İslâm sanatı bakımından önemli bir faaliyeti göze çarpmamaktadır.Bu faaliyetler İslâmiyet'i resmen kabul eden Gāzân Han'ın (1295/1304) tahta çıkmasından sonra gerçekleşmiştir. Siyasî, iktisadî ve ticarî alanlarda ıslahata başlamış olan Gāzân Han ve ardından kardeşi Olcayto Han (1304-1317) İslâm sanatına büyük önem vermişlerdir. Gerek mimarî yapılarda (cami, türbe, medrese…vs) gerekse tezyinî sanatlarda (minyatür, seramik, hat, vs.). bu faaliyetler Moğol ve orta Asya zevkını ve sanat anlayışını aksettirmiş ve bu, dönemin özelliklerinden olmuştur[102].

Gāzân Han ve kardeşi Olcayto Han hattatlara destek olmaları ve özen göstermeleri neticesiyle ortaya muhteşem eserler çıkmıştır. Özellikle muhakkak hattıyla yazılan Mushaflar, Yâkût el-Müstasımî'nin talebelerinden ve takipçilerinden bu dönemde büyük hattatlar vardır. Bunlardan bazı isimler Şeyh Ahmed b. es-Sühreverdî (ö 1320-21), Mübârek Şah b. Kutb et-Tebrîzî, Ergun b. Abdullah el-Kâmilî (ö. 744/1343)'dir.

İlhanlı Döneminde, büyük ölçekli ve görkemli el yazması Mushaflar üretildi. Birkaçı doğrudan saltanat himayesiyle ilişkilendirilebilse de, yazılarının boyutu ve kalitesi, hat ve tezhibiyle İlhanlı Saltanat mensupları için üretildiklerini îmâ etmektedir. Bu tür Mushaflarda sadece üretim tarihi ve yeri değil aynı zamanda hattat ve müzehhip isimlerine de yer verilmiştir (Resim 54, 55)[103].

[102] Engin Beksaç, Ahmed Vefa Çobanoğlu, "İlhanlı Sanatı" *DİA*, İstanbul 2000, c. 22, s.105-108.
[103] https://www.metmuseum.org/art/collection/search/140008510. 7.12.2018.

Resim 54- Şeyh Ahmed b. es-Sühreverdî'nin muhakkak hattıyla yazdığı Mushaf'tan bir sayfa (Âli İmrân Sûresi 199. Âyet, v. 40b, İran Milli Müzesi, Tahran, 3548),

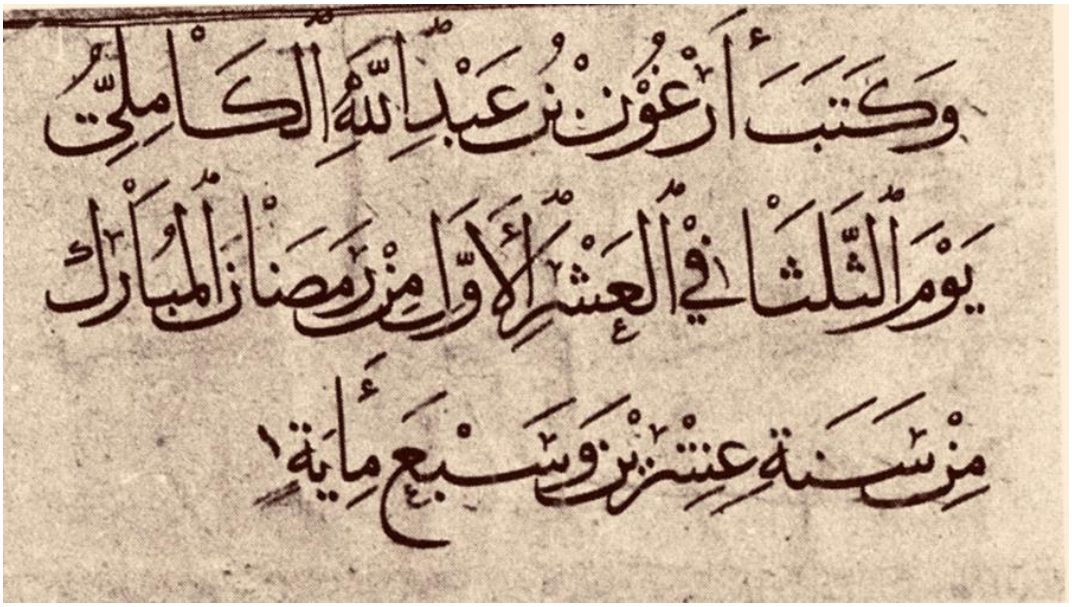

Resim 55- Şeyh Ahmed b. es-Sühreverdî'nin muhakkak Mushaf'ından ketebe sayfası. Üst ve alt satırlar *kûfî* hatla müzehhibi Muhammed b. Aybek b. Abdullah tarafından yazılmıştır (New York, Metropolitan Museum of Art, 1955, Accession ID:55.44)[104].

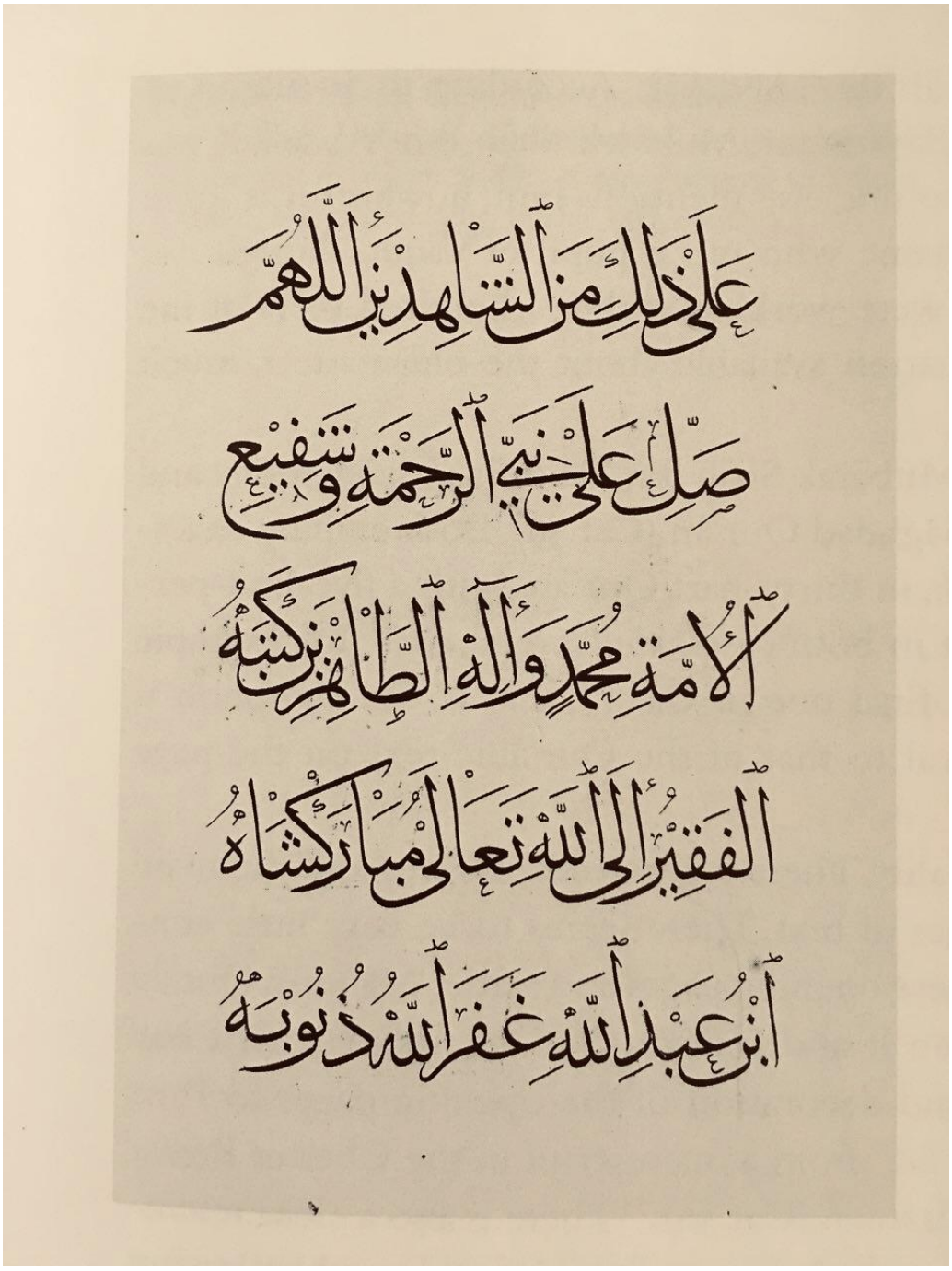
[104] Bkz. 1. Bölüm, s. 32.

Resim 56- Abdullah Tabbah (Herevî) imzalı muhakkak ve nesih kıt'asından bir bölüm, (Timurlu Dönemi, Herat, CIRCA 1470-80), (Christie's, İnternational Auction, London 2013)

Resim 57- Ergun b. Abdullah el-Kâmilî'nin muhakkak hatla bir ketebesi (720/1320 Bağdat)

Resim 58- Mubârek Şah b. Abdullah'ın muhakkak Mushaf'ından ketebe sayfası

Resim 59- İran İlhanlı Dönemi, 14. yy, Sayfa başına 5 satır metin, muhakkak hattıyla yazılmış Mushaf'tan bir sayfa (34. Sebe' suresi, 35-36 âyetler), 21.5 x 16.5 cm, (Sotheby, Paris. 2)

3.4. Timurlu Dönemi (771-912/1379-1507)

Doğu Asya ve Hindistan'da İslâmiyet'in yayılmasıyla birlikte kurulan son İslâm Devleti Timurlular döneminde sanat ve edebiyat ilerlemiş, Arapçanın yanında Farsça, Türkçe, Hinduca ve Urduca eserlerde Arap alfabesi kullanılmıştır[105].

Timurlular devrinde özellikle İran'da hat sanatı en parlak çağını yaşamıştır. Bu sanatın gelişmesi ve öne çıkması muhakkak yazı başta olmak üzere, o zamana kadar, Timurlu sultanların hat sanatına ve hattatlara gösterdikleri teşvik ve önemden dolayıdır. Neticede, özellikle muhakkak hattıyla üretilen Mushaflarda ortaya güzel eserler çıkmıştır. Devrin hükümdar ve emirlerinin bazıları da hattatlıkla bizzat ilgilenmişlerdir. Bunlardan Şahruh (1377-1447), Timur'un torunları İbrahim Mirza (ö 1459) ve kardeşi Baysungur Mirze (ö. 837/1434) meşhur hattatlardandır. Ayrıca Timur'un veziri Emir Bedrüddin de zamanının büyük hattatlarından sayılırdı[106].

Timur Devri hükümdarları Semerkant ve Herat'da devirlerinin sanatkarlarına bu alâkayı gösterdiği için kitap sanatları o zamanlarda büyük merhaleler kazanmıştır. Sanatın devlet ilgisi ile geliştiğinin hayli örnekleri mevcuttur[107]. Bunlardan en önemlisi Hattat Baysungur'un muhakkak hattıyla yazdığı büyük boy Mushaftır 2016'da İran'da tıpkı basımı yapılmıştır.

3.4.1. Gıyaseddin Baysungur (ö. 837/1434)

Bu dönemin önemli hattatlarından sayılan Gıyaseddin Baysungur, Şâhruh Mirza'nın oğlu ve Timur'un torunu olup. (1397) Herat'ta doğdu. Daha on sekiz yaşındayken devlet işleriyle meşgul olmaya başladı.1414'te Tus, Nişabur ve Esterâbâd genel valiliğine atandı. Ancak devlet merkezi Herat'ta çok kaldı, Baysungur hattatlık, edebiyat ve güzel sanatlara olan ilgisiyle tanınmıştır. Kendini sanat işlerine vakfeden Baysungur, Herat'taki kütüphanesini zamanının bir sanat merkezi haline getirmiştir. Kendi idaresi altında nakkaşlar ve hattatların iöinde faaliyet gösterdiği bir atölyesi de vardı[108]. (837/1434) Herat civarında Bâğ-ı Sefîd Sarayı'nda vefat etti.

Aklâm-ı sitteyi Şemseddin Muhammed b. Hüsâm el-Herevî'den öğrendi. Kısa bir süre içinde güzel sanatları zirveye ulaştıran Baysungur, İran sahasında henüz tesirini sürdüren Yâkût el-Müsta'sımî ekolunun en mâhir ve en usta temsilcisi sayılır. Ancak Baysungur'un muhakkak hattındaki üslubunun farklı olduğunu söylemek mümkündür. Harfleri büyük ve abartılıdır, köşeli ve kare karaktere yakındır.

---

[105] Habibullah Fazâilî, *Aṭlaṣ el- Ḫat ve'l- Ḫuṭût*, Şam 1992, s. 553.
[106] Habibullah Fazâilî, *a.g.e.*, s. 29; Zaki M. Hasan, *El-Funun el-İraniye fi'l-Asri'l-İslâmî*, Cairo 1940, s. 67.
[107] M. Uğur Derman, *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı***,** IRCICA, İstanbul 1992, s. 34.
[108] Engin Beksaç, "Timurlu Sanatı" madd., *DİA,* İstanbul 2012, c. 41, s.180- 184.

3.4.2. Baysungur'un Mushafı

Baysungur'un bugün Türkistan'da özel ellerde bulunan bazı levhaları dışında en meşhur eseri, muhakkak ile yazdığı büyük boy Mushaf'tır[109] (Resim 60, 61, 62, 63, 64).

Bu Mushaf'ın büyük hacmi, şöhretinin asıl nedenidir ve şimdiye kadar kaydedilen en büyük yazılan Mushaflardan biridir. (Yaklaşık 177 x 101 cm). Sayfa başına yedi satır halindedir ve yalnızca büyük kağıt yapraklarının bir yüzüne yazılmıştır. Hattatın Timurlenk için bir yüzük halkasına sığacak kadar küçük bir Mushaf yazdığı söylenirdi. Bu etkilemediğinde, Timurlenk'e bir satır: 24 x 96.5 cm. muhakkak hattıyla, bir el arabası içinde saraya teslim edilmesi gereken dev bir Kur'an sunmuştu. Kuran'ın bütün metnini bu ölçekte yazmak için gereken fiziksel kontrol ve dayanma gücü ve bu mükemmellik ile önemli bir sanat eseri olduğu kabul edilir. Bu Mushaf'ın diğer parçaları zamanla farklı ülkelere yayılmış ve Safevîler zamanında sayfaları koparılarak devletin ileri gelenlerine hediye olarak verilmiştir. Günümüze intikal eden az sayıdaki sayfalarından bazıları Meşhed ve Tahran kütüphanelerinde teşhirde bulunmaktadır.

Resim 60- Baysungur'un muhakkak hatla yazdığı Mushaf'tan iki satır, Herat veya Semerkand, 15. yy Timurlu Dönemi.

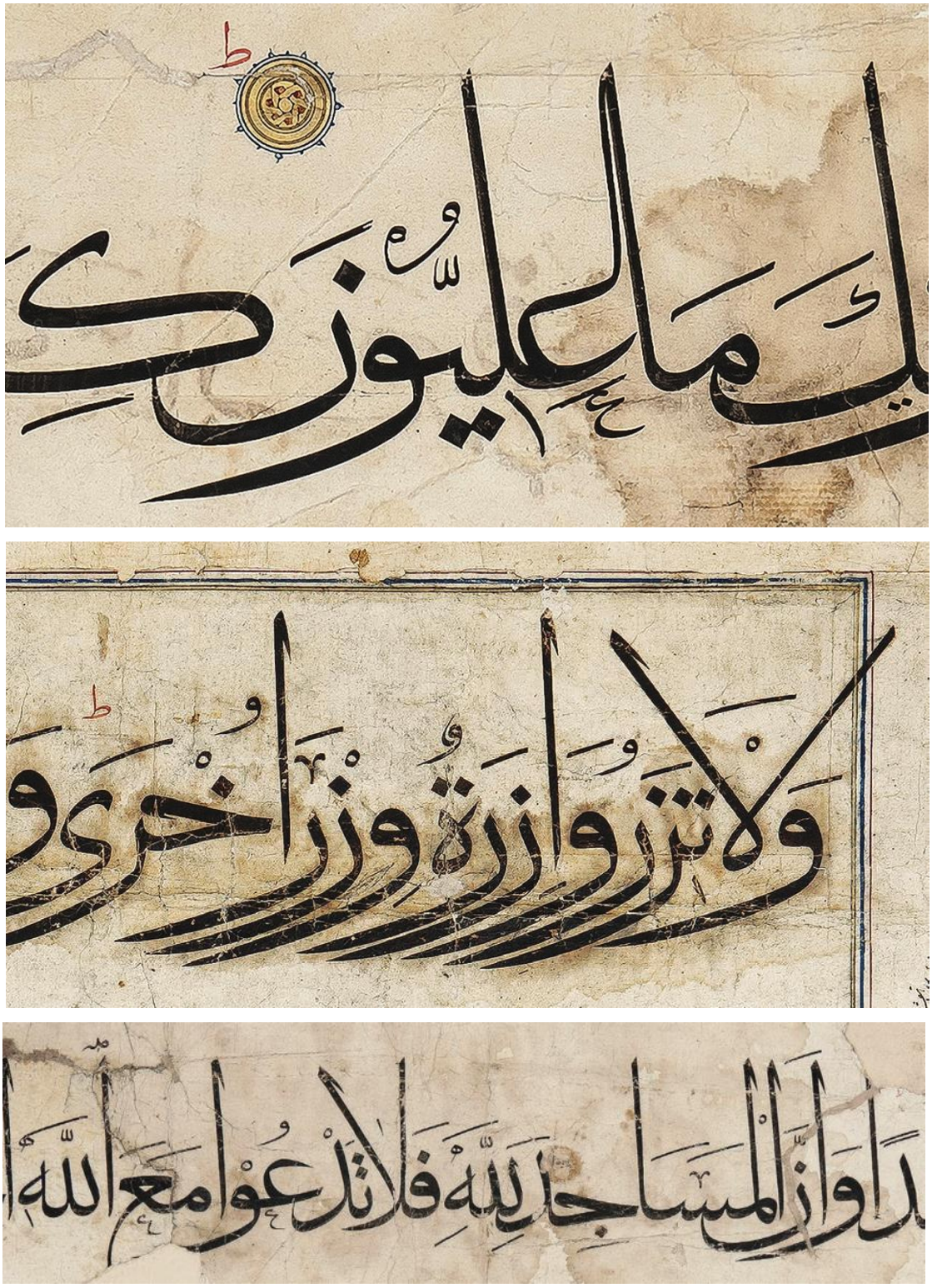
[109] Ali Alparslan, "Baysungur, Gıyâseddin". *DİA,* İstanbul 1992, c. 5, s. 276- 277.

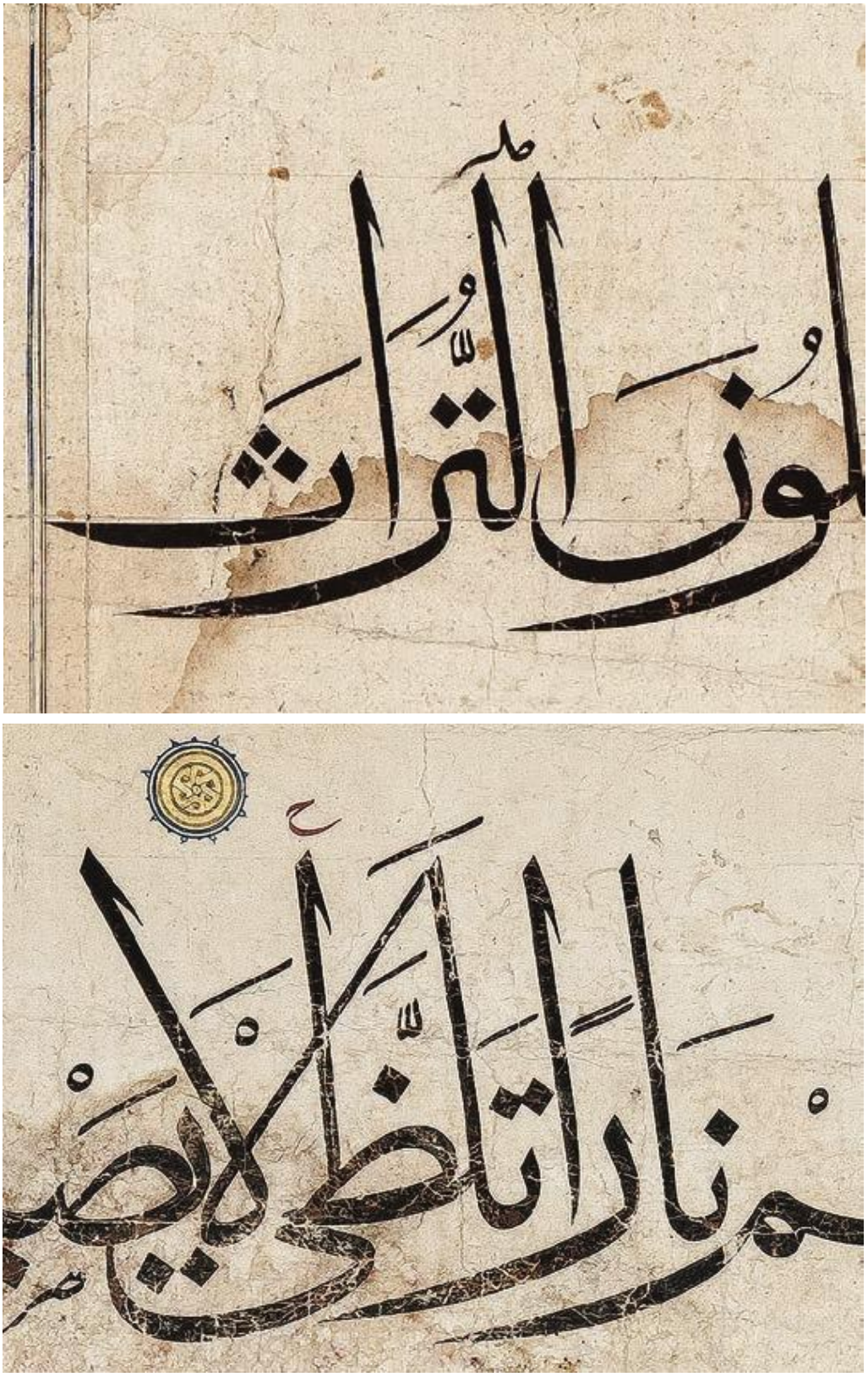
Resim 61- Baysungur'un yazdığı celî muhakkak hattıyla büyük Mushaf'ından iki sayfa, (Casiye sûresi 10.- 17. Ayetler), Timurlu Dönemi, Semerkant (Washington, Arthur M. Sackler Gallery, LTS1995.2.16.1 and LTS1995.2.16.2)

Resim 62- Baysungur'un yazdığı Mushaf'ın büyük hacmini gösteren bir fotoğraf

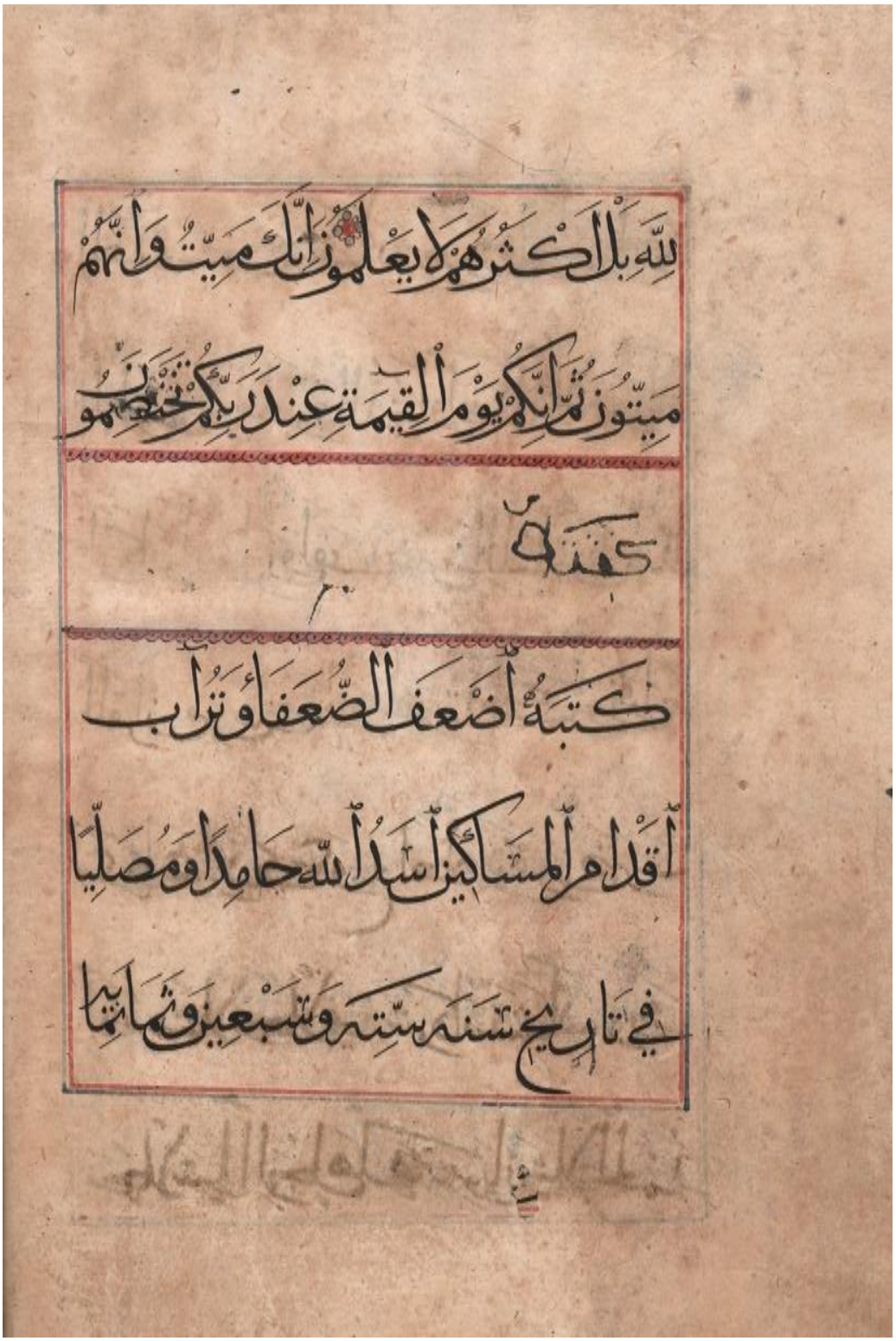
Resim 63- Baysungur'un Mushafından detaylar

Resim 64- Baysungur'un Mushafından detaylar

Resim 65- XV. yy. Ortalarına tarihlenebilecek bir sayfa. Muhakkak ve reyhânî ile Bakara sûresi 255 ile 256. Âyetin ilk kısmı. Ve ma'kılî ile Haşr sûresi 22. Âyet, 51 x 35 cm. (Sotheby's İnternational Auction House, London)

Resim 66- Esedullah Kirmnî'nin (ö. 893/1488) muhakkak hatıyla yazdığı (876/1472) tarihli bir Mushaf cüzündaen ketebe sayfası

3.5. Safevî Dönemi (906-1132/1501-1736)

Safevî Döneminde hat sanatı İslâm sanatı içerisinde önemli bir merhale kat etmiş, bu devirde ortaya konan eserlerle bu coğrafyanın zenginliği ve gücü aksettirilmiştir. Hükümdarlar nakkaş ve hattatları korumuş, her alanda sanat faaliyetlerinin gelişiminde önemli rol oynamışlardır. İsfahan başşehir olduktan sonra adetâ bir sanat merkezi haline gelmiş. Hat sanatı Safevî sanatının içinde önemli yer tutmuş ve hattatlar saray kütüphanesinin idareciliğinde ve devletin resmî yazışmalarında görevlendirilmiştir. Bu devirdeki hattatların çeşitli hat örnekleri, kitap sayfaları, sanat tarihi açısından ayrı bir önem taşımakt olup, dünya müzelerini süslemektedir.

Bu dönemde eser vermiş önemli hattatlar arasında 15. yüzyılın ortalarında, Abdullah et-Tebrîzî, Şah Mahmûd Nîsâbûrî, ikinci yarısında Melik Deylemî, Rüstem Ali, Muhib Ali, Abdullah-ı Şîrâzî ve Şah I. Abbas devrinin önemli isimleri olarak Baba Şah İsfahânî, Abdülbâkī et-Tebrîzî, Ali Rızâ Abbâsî[110] ve nesta'lik yazıyı güzelliğinin zirvesine ulaştıran Mîr İmâd (ö 1615) zikredilebilir[111].

Muhakkak hattının bu dönemde Mushaf kitabetinde önemli yeri vardır. Muhakkak veya sülüs hatla, iki renk mürekkeple Mushaf yazma üslubu, 16. ve 17. yüzyılda, İran'da Safevî Döneminde yaygın hale gelmiştir (Resim 67, 68). Metnin siyah ve altınla yazılmış olduğu yerler, aslında bu yöntem iki asır önce 1300'lerin başında, Bağdat ve Musul'da devlet yöneticileri için yazılan Mushaflar yazmalarında da bulunmaktadır.

[110] Bkz, 1. Bölüm, s. 38.
[111] Engin Beksaç, "Safevîler Döneminde Sanat" madd., *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, c. 35, s. 457- 459.

Resim 67- Şiraz'lı hattat Ahmed Sayri Han tarafından muhakkak ile yazılan Mushaf'tan bir sayfa, Safevî Dönemi, 1599 (TİEM, İstanbul)

Resim 68- Safevî Döneminde Muhakkak hatla ve iki farklı mürekkeple Mushaf yazma üslubuna bir örnek (Ashmolean Museum, University of Oxford, EALoan.Gandy. 310.a)

3.6. Osmanlı Dönemi (1299-1922)

Osmanlı Devleti kültür ve sanat açısından ileri bir seviyeye ulaşmıştı, Sultan Il. Bâyezid, Yavuz Sultan Selim zamanında ve Kânûnî Sultan Süleyman'ın kırk altı yıl süren saltanatı yıllarında sanat sahasında büyük gelişmeler göstermiş, hat sanatı da bu dönemde olgunluk dönemine ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin medeniyet, siyaset, iktisat ve askeri başarılarının zirveye ulaştığı Kânûni dönemi mimarî, şiir, mûsikî, hat ve tezyînat gibi güzel sanat şubelerinde de sarayın gelenek halinde sürüp giden destek ve himâyesi ile klasik döneme eriştiği bir çağdır. Hat sanatını zirveye yerleştiren Osmanlı Devleti'nin, yaklaşık altı asır süren hakimiyetinde, Aklâm-ı sittenin yanı sıra bir kaç yeni hat çeşidi de icat edilmiştir[112]. Osmanlı'nın Padişahlarından pek çoğu hat sanatıyla meşgul olmuş ve hattat unvanını almışlardır[113].

İslâm yazı sanatı Osmanlı döneminde büyük gelişmeler yaşamıştır. Fatih Sultan Mehmed Han döneminden başlayan ilk ciddî gelişmeler Edirneli hattat Yahya Sûfî (ö 882/1477) ve oğlu Ali b. Yahya Sûfî hatlarında görülür. Fatih Camii'nde ve Topkapı Sarayı Bâb-ı Humâyûnda bulunan celî sülüs kitâbeler; hattat Mustafa Rakım'a kadar en güzel örneklerdendir. Aklâm-ı sittedeki gelişmeler ise II. Bayezid'in Döneminde uyanış görmüştür. II Bayezid'in tahta çıkışı ve hat hocası Şeyh Hamdullah'ın İstanbul'a gelmesiyle Aklâm-ı sittede yaptığı gelişmeler ile yeni bir devre başlamıştır. Özellikle sülüs ve nesih büyük bir gelişme dönemine girmiştir[114]. Yâkût'un Aklâm-ı sittede önce yaptığı yeniliklerle başlayan bu yeni dönem, tesirleri yüzyıllarca devam etmiş ve yazıları örnek alınmıştır.

15. asrın sonlarında Osmanlı ülkesinde Aklâm-ı sitte için üslûp arayışları ve Şeyh Hamdullah'ın (ö. 1520) çevresinde oluşan Osmanlı ekolü, Yâkût'un yazı üslûbu temel alınarak yürütülmüştür. Osmanlı hat ekolü, Sultan II. Bayezid'in teşvikiyle saray hazinesinden çıkarıp Şeyh Hamdullah'a verdiği Yâkût'un bütün yazı örneklerinden üzerinde yaptığı derin bir araştırma ve inceleme sonucu ortaya çıkmıştır. 16. asır başından itibaren, Osmanlı topraklarında artık Yâkût yerine Şeyh Hamdullah tarzıyla yazılmaya başlanmış. Şeyh'in yetiştirdikleri de onun üslubunu yaymışlardır[115].

Osmanlı ekolü hızla gelişimini sürdürürken, Kanûnî Sultan Süleyman devri hattatı Ahmed Karahisârî hocası Esedullah-ı Kirmânî'den öğrendiği Yâkût el-Müsta'sımî ekolünü benimsemiş ve sürdürmüş. Osmanlı ekolünde yazı güzelliğin zirvesine ulaşınca hat sanatında bir nesil devam eden Yâkût üslûbu yerini tekrar Şeyh

[112] Divanî, celî divani, rik'a ve bür form olarak tuğra gibi.
[113] M. Hüsrev Subaşı, "Hattat Osmanlı Padişahları", *Osmanlı*, c. XI, Ankara 1999, s. 52-60; Muhiddin Serin, *Hattın Güneşi Şemseddin Ahmed Karahisarî ve Mushaf-ı Şerifi*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2015, s. 40.
[114] Süleyman Berk, *Devlet-i Aliyyeden Günümüze Hat Sanatı,* İstanbul 2013, s. 19, 20.
[115] M. Uğur Derman, *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı***,** IRCICA, İstanbul 1992, s. 33, 196.

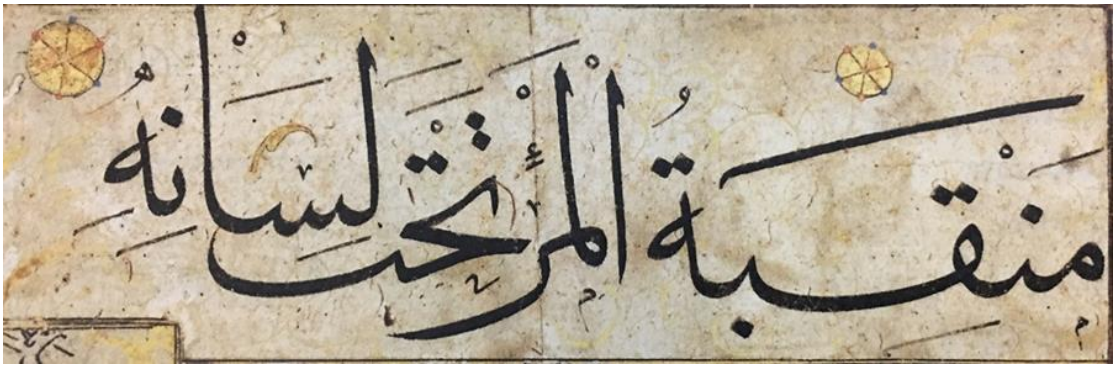
Hamdullah ekolüne bırakmıştır. Ancak İran'da hat sanatının gelişim seyri Osmanlı hattatlığının inkişaf seyri dışında kalmıştır[116].

Osmanlı çağlarından biri günümüze ulaşan muhakkak örneklerine bakılırsa, özellikle Mushaf ve kitap yazısı olarak muhakkak hattının belli bir dönemde yaygınkullanıldığı görülmektedir. Bu hattatların bazıları Şeyh'in ve Karahisarî'nin talebelerindendir. Bazıları da üsluplarından etkilenmiş sonraki hattatlardır. Yâkût el-Müsta'sımî ve Esatize-i Seb'a yazıları bu dönemin önemli kaynağı olmuştur. Ancak bu devirde Aklâm-ı sitteden sülüs ve nesih hattı Türk zevkine daha uygun geldiği için öne çıkmış ve süratle yayılmış, Mushaf yazımında sadece nesih hattı kullanılmaya başlanmıştır. Muhakkak ve reyhânî hatlarının kullanımı azalmış ve yavaş yavaş unutulmuştur. Ancak eski üstatlarını takliden yazılan muhakkak hattıyla Besmele âdeti bir istisna olarak zamanımıza kadar sürmüş[117], özellikle murakkalarda ve hilyelerin baş makamında Besmele'nin bu hat ile yazıldığına sıkça rastlandığı görülür olmuştur.

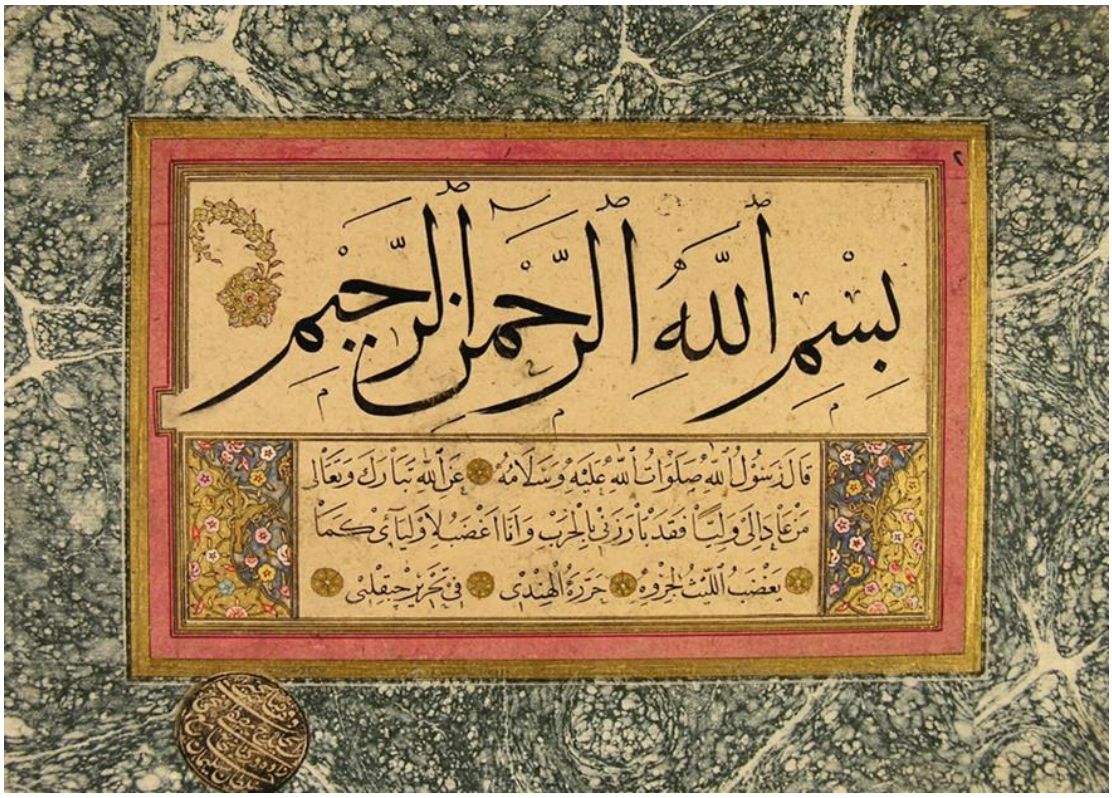
16. yüzyılın sonundan itibaren artık Osmanlı sahasında muhakkak ve reyhânînin yerini sülüs ve nesih almıştır. Muhakkak ve reyhânî hattı sona erdiğinde bu çeşit hatlarla Şeyh Hamdullah'ın üslubunu hatırlatan çok az örneğe rastlayabiliriz. Bu yazılardan hattat Yakub Hindi b. Yusuf`un (ö. 1196/1782) kıtası (Resim 70) buna bir örnek sayılabilir[118].

Osmanlıda meşhur muhakkak yazan ve eserleri günümüze ulaşan hattatlardan: Şeyh Hamdullah (833/1429-926/1520) (Resim 69), Ahmed Karahisarî (875/1470-963/1556) ve talebesi Hasan Çelebi Karahisarî (ö 1002/1594'den sonra), Yusuf Demircikulu (920-1020/1514-1611), Muhammed Cemaleddin el-Amasi (ö. yaklaşık 1510), (Resim 74) Şerbetçizâde İbrahim Efendi[119] (Resim 75), Abdullah Kırımî (ö 999/1591)[120] (Resim 71) 'nin isimleri örnek olarak vd sayılabilir.

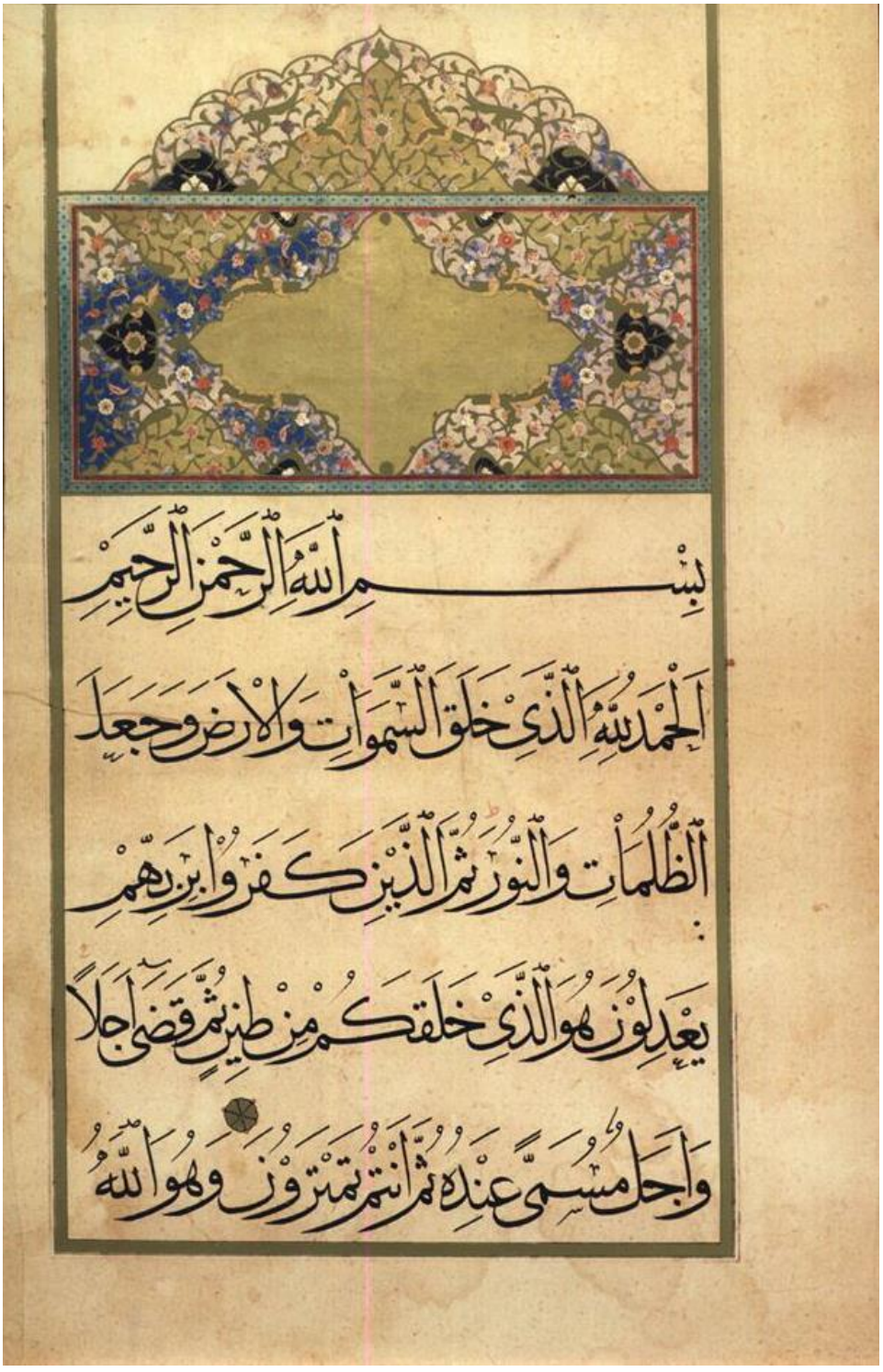
[116] Muhiddin Serin, "Yâkût el-Müsta'sımî", *DİA*, İstanbul 2013, c. 43, s. 291- 293.
[117] Fatih Özkafa, "Klasik Osmanlı Döneminde ve Sonrasında Muhakkak Hattının Serüveni", *Hurûf Arabiye dergisi*, Dubai 2018, sy. 45, s. 56- 63.
[118] M. Uğur Derman, *Osmanlı Hat Sanatından Seçmeler*, İstanbul 2017, s. 301.
[119] Süleyman Berk, *Devlet-i Aliyyeden Günümüze Hat Sanatı,* İstanbul 2013, s. 181.
[120] M. Uğur Derman, *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı***,** IRCICA, İstanbul 1992, s. 196.

Resim 69- Şeyh Hamdullah'n yazdığı bir kıt'anın muhakkak detayı (Uğur Derman, Osmanlı Hat Sanatından Seçmeler, s. 83)

Resim 69- Şeyh Hamdullah'n yazdığı bir kıt'anın muhakkak detayı (Uğur Derman, Osmanlı Hat Sanatından Seçmeler, s. 83.

Resim 71- Osmanlı Döneminin Hattat Abdullah Kırımî'ye ait son ve zarif muhakkak hattı örneklerden bir En'âm sayfası, (vr 1a, İÜK, A 6763)

3.6.1. Şeyh Hamdullah (ö. 926/1520)

3.6.1.1. Hayatı

Osmanlı Hat Ekolü'nün kurucusu olan Hattat Şeyh Hamdullah, 840/1436'da[121] Amasya'da dünyaya geldi. Dedesi Buhâra'dan Amasya'ya göç etmiş erenlerdendir. Babası Mustafa Dede Sühreverdiyye tarikatının şeyhidir. "Şeyh, ibnü'ş-şeyh, kıbletülküttâb, kutbülküttâb, şeyhürrâmiyân" unvanlarıyla tanınır[122]. Şeyh Hamdullah Amasya'da dinî ve edebî ilimleri tahsili yanında, Hattat Hayreddin Mar'aşî'den (ö. 874-1470'den sonra) Yâkut yolunda Aklâm-ı sitteyi meşk etmiştir. Eski üstatlardan Abdullah es-Sayrafî'nin (ö.745/1344'dan sonra) yazılarını da dikkatle inceledi ve yararlandı[123].

Şeyh Hamdullah Şehzade Bayezid'in sohbetini kazanmıştı ve onun hat hocası idi. II. Bayezid tahta çıktıktan sonra onun daveti üzerine İstanbul'a geldi, saraya intisap edip kâtip ve hizmetlilere muallim olarak görevlendirildi. Şeyhin İstanbul'a gelişinden sonra hat sanatında gerçek terakki başlamıştır denilebilir[124]. Sultan II. Bâyezid'in telkini ile Şeyh Hamdullah saray hazinesinde bulunan Yâkût el-Musta'sımî (ö. 698/1298) yazılarını incelemiş, üzerinde uzun süren etüd ve çalışmalardan sonra Yâkût harflerinin en güzellerini alarak Osmanlı üslûbunu oluşturmayı başarmıştır[125].

3.6.1.2. Sanatı

Aklâm-ı sitteyi özellikle sülüs ve nesih hattını güzel ve mükemmel bir şekilde yazarak Aklâm-ı Sittede yeni bir tarz ortaya çıkarmış, ancak muhakkak ve reyhânî yazılarda sülüs ve nesih kadar değişiklik görülmemiştir. Şeyh Hamdullah'ın üslubunda muhakkak ve reyhânî yazılarda Yâkût el-Müsta'smî ve Abbasî devrindeki (Esâtize-i Sab'a) hattatların üsluplarının devamı olduğunu söylemek mümkündür.

Şeyh Hamdullah mektebiyle Nesih hattının yüksek derecede güzelleşmesi ve kolay okunan bir yazı haline gelmesi kitap ve Mushaf yazısı olarak tercih edilmesine vesile olmuştur. Muhakkak, reyhânî veya Aklâm-ı sittenin karışık olarak kullanıldığı Yâkût tertibi Mushaf kitâbeti zamanla terk edilerek yerine bütün İslâm dünyasında Şeyh Hamdullah'ın geliştirdiği nesih hatla Mushaf yazma geleneği hâkim olmuştur.

Şeyh Hamdullah'ın yaşadığı zamanda, Anadolu'nun yedi hat üstadı (Esâtîze-i Rûm) ile aynı zamanında yaşamışlardır[126]. Abdullah Amâsî (ö 925-0935/1519-1529), Celâl Amâsî (ö 893/1488) ve Muhyiddin Amâsî, Mustafa Dede (ö 945/1538), Ahmed

---

[121] Süleyman Sâdeddin Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, İstanbul 1928, s. 185.
[122] Muhiddin Serin," Hamdullah Efendi", *DİA*, İstanbul 1997, c.15, s. 449- 452.
[123] Süleyman Berk, *Devlet-i Aliyyeden Günümüze Hat Sanatı,* İstanbul 2013, s. 21.
[124] Muhiddin Serin, a.g.m., c.15, s. 449- 452.
[125] M.Uğur Derman, *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı***,** IRCICA, İstanbul 1992, s. 34.
[126] Muhiddin Serin, *a.g.e.*, s. 449- 452.

Karahisârî (ö 963/1555) ve Bursalı Şerbetçizâde İbrâhim Efendi (ö 932/1525-26). Osmanlı mektebini geliştiren Hamdullah'ın, çağdaşı hattatlardan üstünlüğü ve şöhreti, Sultan II Beyazid'in yakın desteği ile olmuştur denilebilir. Bu hakikati yazdığı bir murakka'da şu ibareyle ifade etmiştir: (Şeyh'in emsallerine üstünlüğü Sultan'ın himayet ve desteği ile oldu) **(تفوق الشيخ على الاقران صار بهمة السلطان)** Şeyh Hamdullah hat sanatında mahareti ile ulaştığı ulvi mertebe bu üstünlüğü ve şöhreti hakketmiştir[127].

3.6.1.3. Eserleri

Şeyh Hamdullah'ın Aklâm-ı sittenin bütün nevilerinde günümüze kadar ulaşmış bir çok eseri vardır. Mushaf sayısı kırk yediyi bulur. Enam-ı Şerif, Kur'an cüzleri, dua mecmuaları, kıta ve murakka'lar (Resim 73), meşk mecmuaları vs. Bu eserler müze, kütüphane ve özel koleksiyonlarda yer almaktadır[128]. Hamdullah Efendi'nin Aklâm-ı sittedeki gelişmeyi gösteren en güzel örneklerinden, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan Aklâm-ı sitte murakka'ları (Emanet Hazinesi, nr. 2083, 2084, 2086)[129], bu yazıların vasfını ve farklarını öğrenmek için de birer mühim kaynaktır. Şeyh Hamdullah'ın muhakkak hattının güzel örneklerinden dikkatimizi çeken bir eseri de Ekrem Hakkı Ayverdi koleksiyonunda bulunan münacât mecmuasıdır (Resim 72)[130].

3.6.1.4. Talebeleri

Sanat hayatı boyunca Şeyh Hamdullah pek çok talebe yetiştirmiş, aralarında sultan, şehzade, devlet adamı, âlim, meşâyih ve şairlerin de yer aldığı tespit edilmiştir. Fakat en başta gelenleri, kendi babasının ismini verdiği oğlu Mustafa Dede (900/1495-945/1538) ve Dâmadı Şükrullah Halife'dir (ö. 950/1543'den sonra) Bunların çocukları ve torunları da hüsn-i hat ile meşgul olarak, yeni nesillere bu kültürü taşımışlardır[131]. Hamdullah Efendi'den sonra gelen Osmanlı hattatları da onun yolunda yürüyüp yeni üslûp ve şiveler yaratmışlar, özellikle sülüs ve nesih'te mâhir ve eserler bırakmışlardır[132].

Şeyh Hamdullah seksenli yaşlarında, 926/1520'de vefat etmiş, cenaze namazını, devrin Şeyhülislâmı Zenbilli Ali Efendi Ayasofya Camii'nde kıldırmıştır. Üsküdar Karaca Ahmed mezarlığında Ali b. Yahya Sûfî'nin yakınında defnedilmiştir. Kabri hâlâ hattatlar tarafından ziyaret edilmektedir.

---

[127] Nassar Mansour, *Sacred Script Muhaqqaq in İslâmic Calligraphy*, Landon 2011, s. 184.
[128] M. Uğur Derman, *Osmanlı Hat Sanatından Seçmeler*, İstanbul 1917, s. 78.
[129] Geniş bilgi için bkz: Muhiddin Serin, *Türk Hat Üstadları /2 Şeyh Hamdullah*, İstanbul 2007, s. 110.
[130] Sadberk Hanım Müzesi (SHM), *Ekrem Hakkı Ayverdi Koleksiyonundan Seçme Eserler Sergisi*, Kubbealtı, İstanbul 2000, s. 8, 9.
[131] M. Uğur Derman, *a.g.e.*, s. 79.
[132] Muhiddin Serin, "Hamdullah Efendi", *DİA*, İstanbul 1997, c.15, s. 449- 452.

Resim 72- Şeyh Hamdullah'ın muhakkak hattıyla yazdığı dua mecmuasından serlevha (12.5 x 18 cm.) (Ekrem Hakkı Ayverdi Koleksiyonu)

Resim 73- Şeyh Hamdullah'tan bir başka muhakkak örneği (TSMK EH, 2084)

Resim 74- Hattat Muhammed Cemal Amasî'nin muhakkak hattıyla yazdığı dua mecmuasından bir sayfa

Resim 75- Bursalı hattat İbrahim Şerbetçi'nin muhakkak mushafının sonunda hatim duası (TİEM 202)

3.6.2. Ahmed Karahisârî (875/1470-963/1556) ve Talebesi Hasan Çelebi (ö. 1594)

3.6.2.1. Hayatı

Hattat Ahmed Şemseddin Karahisarî'nin hayatından kesin bilgiler çok az olmakla beraber, (h. 875/1470) yılında Afyonkarahisar'da doğduğu tahmin edilmektedir. İlim tahsili için İstanbul'a gittiği ve hayatının sonuna kadar İstanbul'da kaldığı bilinmektedir. Sultan ll. Bâyezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman devrinde yaşamıştır. Arap, Fars ve Türk dilleri ve edebiyatına o dillerde şiir söyleyecek kadar vâkıf olduğu anlaşılmaktadır. Dinî ve edebî ilimlerin tahsili ile beraber Yakūt el-Müsta'sımî yolunda Aklâm-ı sitteyi hattat Esedullah-ı Kirmânî (ö. 893/1488)'den meşk ederek öğrendi. Hattat Yahyâ Sûfî'nin yazılarından istifade etmiş olduğu da söylenir. Ancak Karahisarî eserlerine koyduğu ketebede dâima Esedullah-ı Kirmânî'yi hocası olarak belirtmiştir. Îran'da Yâkût el-Müsta'sımî ekolünün önde gelen temsilcilerinden olan Esedullah-ı Kirmânî Fatih Sultan Mehmet zamanında İstanbul'a gidip yerleşmiş olduğu kaynaklardan bilinmektedir[133].

Karahisârî halvetiye şeyhlerinden İshak Cemâleddin Karamânî'ye intisap etmiş ve h.963 (1556)'da doksan yaşına yakın vefat etmiş, ömür sürdüğü dergâh odasında Sütlüce'deki Tekke'nin hazîresine defnedilmiştir. Vefâtı üzerine Hüdâî Mustafa Efendi, "*Göçdü hayfâ Karahisârî-i pîr*" mısraında ebced hesabıyla Karahisârî'nin vefatına tarih düşmüştür[134].

3.6.2.2. Sanatı.

Ahmed Karahisarî'nin Osmanlı hat üslubu, bu mektebin gelişme sürecinde ayırt edici bir halkadır, zira yazı tarz ve tavrına bakarsak yeni yaratıcı bir üslup görürüz[135].

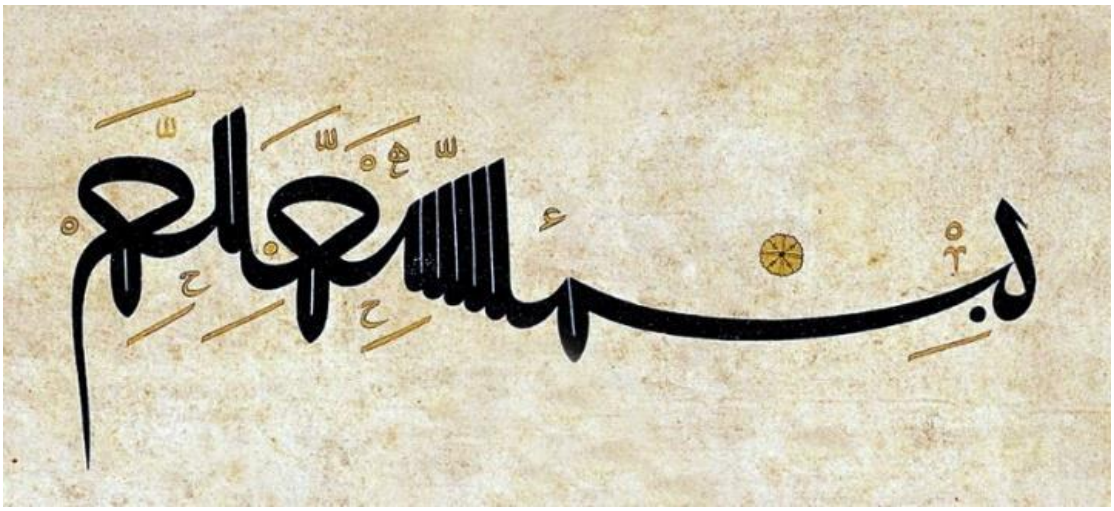
Kanunî devrinde sanat hayatı zirve noktaya ulaşan Ahmed Karahisarî, Aklâm-ı sittede Şeyh Hamdullah'ın açtığı çığıra girmemiş, Yâkût mektebini devam ettirmiştir. Bu sâhadaki yeri ve şühreti sebebiyle "Yâkût-ı Rûm" (Anadolu'nun Yâkût'u) lakabıyla anılmıştır. Döneminin sanatkârları etrafında toplandığından dolayı on "Şemsü'l-Hat" (Hattın güneşi) da denmektedi. Celî ve müsenna terkipte ustalığının doruğuna ulaşmış, harf ve kelimelere biçim, oran, istif ve farklı sayfa tasarımları kazandırmış ve Yâkût üslubu en güzel kıvama erişmiştir.

Harf bünyelerinde ve kompozisyonlarda daha güzel bir nispetler elde ederek kendi adıyla anılan üslubunu oluşturdu, büyük ustalık ve itina ile düzenlediği kompozisyonlar, Mustafa Rakım'a kadar hattatlara daima örnek olmuştur. Aklâm-ı sittedeki üslubu ise bir asır içinde yerini Şeyh Hamdullah mektebine bırakmıştır.

---

[133] Muhiddin Serin, *Hattın Gün eşi Şemseddin Ahmed Karahisarî ve Mushaf-ı Şerifi*, İstanbul 2015, s. 36.
[134] Süheyl Ünver, *Hattat Ahmet Karahisârî*, İstanbul 1948, s. 6.
[135] Oktay Aslanapa, *Fünûnü't-Türk ve Amâi'ruhüm*, İRCİCA, İstanbul 1987, s. 309.

Ahmed Karahisârî için temsil ettiği hat sanatında mimarîde Sinan ve şiirde Bâkî ölçüsünde başarılı olmuş bir dâhî sanatkârdır diyebiliriz[136].

Resim 76- Karahisârî'nin sanat kabiliyetini gösteren bir müselsel Besmele tasarımı (TİEM, nr. 1443)

3.6.2.3.Talebeleri

Birkaç öğrencisi hariç Ahmet Karahisarî'nin pek takipçisi olmadığını söyleyebilmek mümkündür. Çünkü hattatların çoğu Şeyh Hamdullah üslûbunu ve yolunu takip etmişlerdir. Bilinen talebeleri arasında evlâtlığı Hasan Çelebi (ö. 1003/1594) hocası kadar başarılı bir hattattır, hatta her ikisinin üslubunu ayırmak bazan mümkün olmayabilir. TSMK-EH 1077 numarada kayıtlı muhteşem bir duâ mecmuası mevcuttur[137], Aklâm-ı sittede yazdığı bu eseri, içerisinde muhakkak hattının en güzel örneklerinden barındırmaktadır (Resim 78). Süleymaniye ve Edirne Selimiye camilerinde taşa mahkûk kitâbe ve çini üzerinde işlenmiş celî yazıları vardır. Diğer yetiştirdiği talebelerini Ferhad Paşa (ö. 982/1574), Muhyiddin Halife (ö. 983/1575) Derviş Mehmed (Karahisarî Dervişi) (ö. 1000/1592), el-Kâtib el-Antalyevî (ö. 967/1559) ve Tophane'de Kılıç Ali Paşa Camii'nde yazıları bulunan, Karahisarî mektebinin son temsilcisi sayılan ve Derviş Mehmed'in talebelerinden olan hattat Demircikulu Yusuf Efendi (ö. 1020/1611)[138] şeklinde sayabiliriz[139].

[136] Muhiddin Serin, *Hattın Güneşi Şemseddin Ahmed Karahisarî ve Mushaf-ı Şerifi*, İstanbul 2015, s. 40.
[137] M. Uğur Derman, *Osmanlı Hat Sanatından Seçmeler*, İstanbul 1917, s. 124.
[138] Bkz.1. Bölüm, s. 40.
[139] Muhiddin Serin, *a.g.e.*, s. 42.

3.6.2.4. Eserleri

Karahisarînin Aklâm-ı sittede yazdığı beş Mushaf yanında, En'âm-ı Şerîf, dua mecmuası ve murakka' olarak pek çok eseri günümüze kalmıştır. Bunlardan bazıları müze ve kütüphanelerde yer almaktadır. Celî sülüs alanında yazdığı Süleymaniye Camii kubbe yazıları sultan Abdülmecid zamanında hattat Abdülfettah Efendi tarafından Râkım yolunda yenilenmiştir.

Karahisârî'nin kağıt üzerine yazdığı en önemli eserlerinin başında gelen, Kânûnî Sultan Süleymanin isteği üzerine yazdığı Mushaf-ı Şerif (TSMK Hırka-i Saâdet, nr. 5)[140], 62,5x42,5 cm olan boyutları ile meşhur olup, "Karahisârî Mushaf'ı" olarak da anılır. Bu eserin metin kısmı Yâkutî tarzda düzenlenmiştir. Bu Mushaf'ın muhakkak hattının harf güzelliği ve satır tertibi açısından en önemli örneklerindendir[141]. Ayrıca bu Mushaf-ı Şerîf'in, yazısı, tertîbi, tezhîbi, cildi ve büyük boyutu ile Osmanlı medeniyetinde İslâm sanatlarının nasıl bir kıvam ve terkîbe eriştiğini gözler önüne seren bir sanat şâheseridir[142].

Ahmed Karahisarî'nin yaşlılığı veya vefatı sebebiyle bu Mushafı, tamamlayamamıştır. O yüzden eserin tamamlama görevinin Karahisârî'nin mânevî evladı ve öğrencisi Hasan Çelebi'ye verildiği düşünülmektedir. Mushaf'ın 220 sayfası Karahisârî'nin, kalan 80 sayfası ise farklı bir hattat tarafından yazıldığı zaten açıkça görülmektedir. 1584-1587 yılları arasında tamamladığı anlaşılmaktadır[143].

Ahmed Karahisarî'nin ve talebesi Hasan Çelebi'nin Mushaf'taki muhakkak yazılarını incelediğimizde şu özelliğe rastlayabiliriz: "vav", "kaf", "fe" harflerinin boyun kısımlarını, bazı kesişen harflerin kesişme yerlerine ve ortada gelen "lâm" harfi ile ondan sonraki harfe geçişte "lâm" uzantısının ortasına ince bir boşluk (kanal) bırakılması alışkanlık haline gelmiştir (Resim 81). O da estetik açıdan bir farklılık yakalama yöntemi olmalıdır. Bu espri harfe bir güzellik ve hareket katmaktadır ve bu biçimin uygulanışının Karahisarî'nin muhakkak yazılarında sıklıkla kullanılması ve önceki yüzyıllarda yapılmadığına göre bu anlayışın, muhakkak hattının kurallarından olduğu söylenemez[144].

---

[140] Bkz,1. bölüm, s. 40, 41.

[141] Nihal Aracı, *Karahisârî Mushafı'nın Tezhip Tasarımı Açısından İncelenmesi (Bakara sûresinin Sonuna Kadar),* Yüksek Lisans Tezi, FSMVÜ, İstanbul 2014, s. 31.

[142] Muhiddin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar,* İstanbul 2008, s. 110.

[143] Nihal Aracı, *a.g.e.*, s. 37.

[144] Savaş Çevik, "Muhakkak ile Sülüs Yazısı Arasındaki Anatomi Farklılıklar", *Al-Muhaqqaq Exhibition Katalogue*, Dubai 2014.

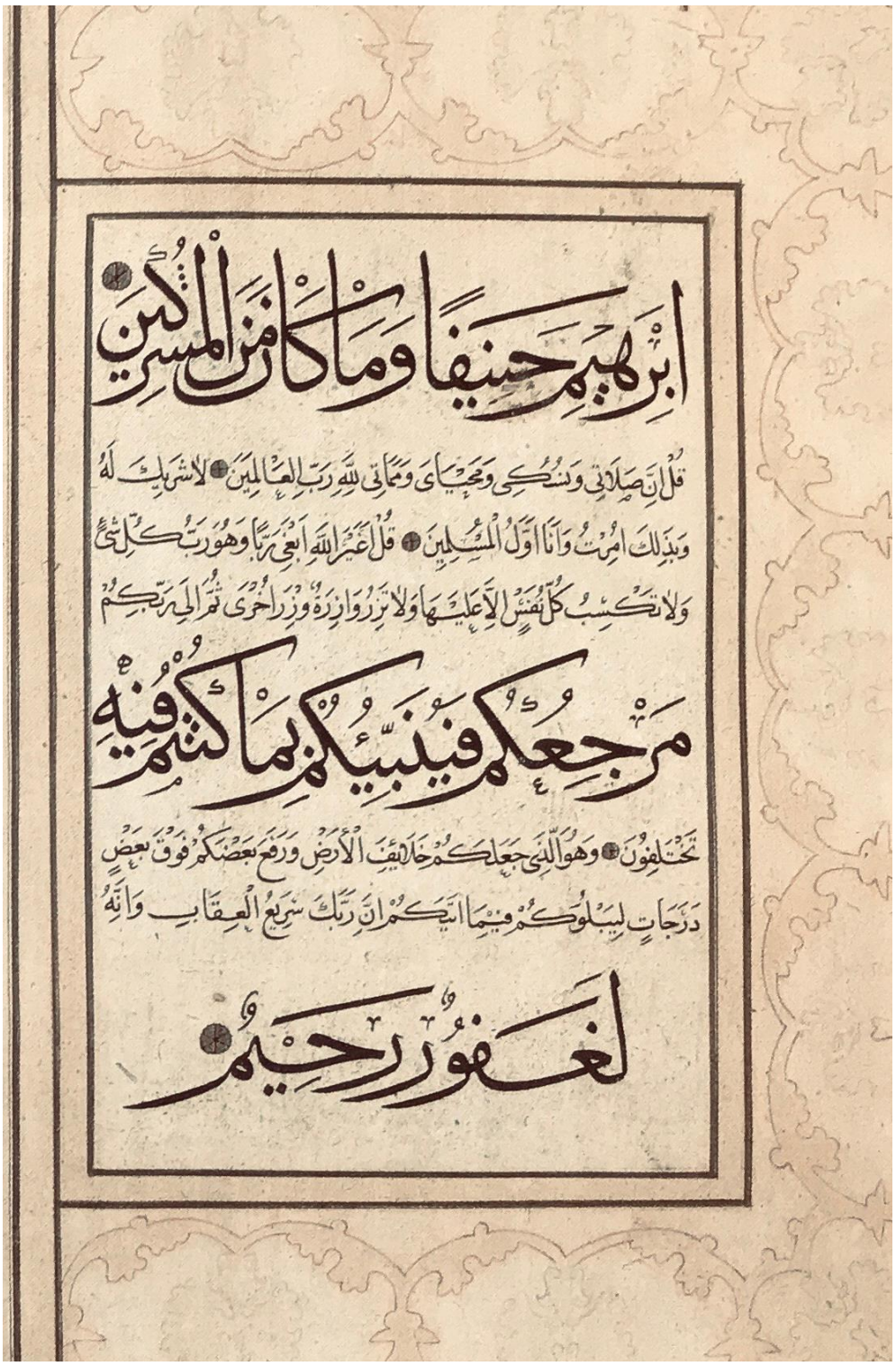
Resim 77- Ahmed Karahisârî (TSMK HS, no. 5)

Resim 78- Ahmed Karahisârî'nin yazdığı En'am hâtimesinde dua ve ketebe sayfası (TİEM, no. 1443)

Resim 79- Ahmed Karahisârî'nin yazdığı Mushaf-ı Şeriften bir ara sayfa. v. 7b (TSMK HS, no. 5)

Resim 80- Ahmed Karahisârî'nin muhakkak ve nesih hattıyla yazdığı dua mecmûasından bir ara sayfa, vr. 13b. (SK 5)

Resim 81- Hasan Çelebi (ö. 1003/1594) yazdığı dua mecmûasından ara sayfa. v. 6b, (TSMK EH, no 1077)

3.7. Günümüzde Muhakkak Hattı

Son Yüzyıllarda kaybolmaya yüz tutan muhakkak ve reyhânî yazısı, 20. asrın ikinci yarısından itibaren yeniden ortaya çıkmaya başlamıştır. İnsanlarda zevk anlayışı zaman ve duruma göre değişikliğe ma'ruzdur. Eskiden bir toplumun zevkine uymayan yazı, zaman değişince uygun olabilir. Önce terk edilen kalemler ve yazı çeşitlerinin taşıdığı estetik, güzellik ve sanat değerleri yeniden fark edilebilir ve canlandırılması düşünülebilir. Ancak bu devrin hattatlarının muhakkak üslubunu takip etmelerinde farklı yönler de bulunmaktadır. Bunun da sebebi, muhakkak hattının eğitimi uzun zamandır durgunluk yaşadığı ve muhakkak örnekleri müze ve kütüphanelerde saklı olduğundandır. O yüzden son zamanda bu yazıya yönelen bazı eserlerini yazısını incelediğimizde belli bir ekol üzerine yazmadıkları, ve yazılarında aslî kurallarına aykırı uygulamalara rastlanabilmektedir. Yer yer sülüs hattıyla karıştırılması bu davranışlardan biridir. Ona rağmen günümüzde muhakkak ve reyhânî yazısında güzel örneklerden görülmektedir.

Muhakkak yazıya yeniden yönelişin birçok sebebi vardır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

1. İhtişamlı ve görkemli niteliği nedeniyle mimarî yapıların kitâbelerinde benimsenmiştir. Bu hususa tezin birinci bölümünde değinilmiştir.

2. Son yüzyılda çok sayıda ve farklı üsluplarda ve formlarda üretilen eserlerin sergilendiği etkinliklere rastlamaktayız. Bu sergilerin önemlileri arasında muhakkak yazıya mahsûs olan (22/5/2014)'te Dubai Hat Sanatı Merkezi tarafından düzenlenen (el-Muhaqqaq) sergisi belirtilebilir (Resim 83)[145].

3. Son zamanlarda muhakkak hattı ile ilgili yapılan araştırmalar, çalışmalar, kürraseler (Resim 82, 85) ve yayınlanan kitaplar, yeni nesillere muhakkak hattını tanıtmakta önemli rol üstlenmiştir.

4. Hat yarışmalarında muhakkak hattı önemli bir unsur olmuş, bu tür sanat faaliyetlerinin zenginleştirmesine vesile olmuştur. 1986'dan beri yapılan bu müsabakalar hattatlara muhakkak hattını icra etmeye önemli bir sâha olmuştur. Bu müsabakaları başlatan İstanbul'daki İslâm İşbirliği Teşkilatına (eski adıyla İslâm Konferansı) bağlı İslâm Kültür Sanat Merkezi (IRCICA)[146], muhakkak hattının yeniden canlanmasına ve son zamanda yeniden ortaya çıkmasına vesile olmuştur denilebilir. Bu yöneliş neticesinde, muhakkak hattında güzel eserler üretilmeye günümüzde devam etmektedir (Resim 84).

[145] Dubai Arabic Calligraphy Centre, *Al-Muhaqqaq Exhibition Katalogue*, Dubai 2014.
[146] IRCICA, *İkinci Milletlerarası Hat Yarışması Kataloğu (Yakût el-Müsta'sımî)*, İstanbul 1411/1991.

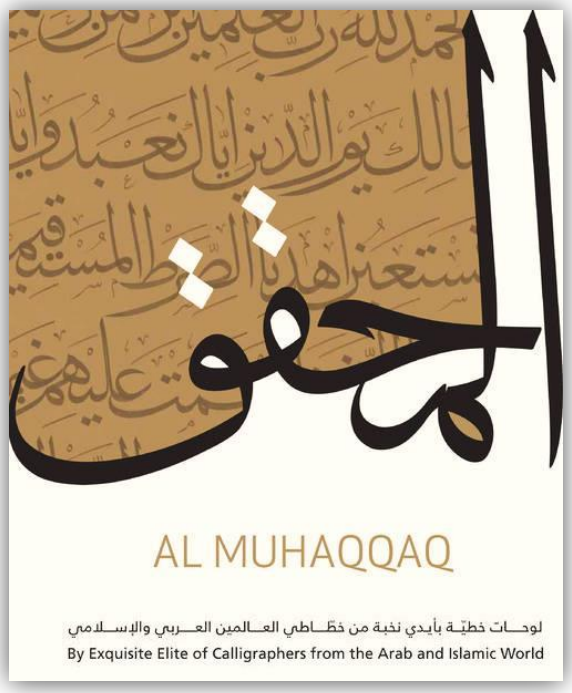
16. Asırdan sonrasında muhakkak hattının kullanımı zamanla azalmış ve Osmanlı hat mektebi önderliğinde sülüs ve nesih yazıları öne çıkmıştır. Şeyh Hamdullah ve Ahmet Karahisârî'den sonra hattatların tüm dikkati ve çabaları sülüs ve nesih yazılara verilmiştir. Lakin son zamanlarda muhakkak ile reyhânî yazılara tekrar bir dönüş olduğu gözlenmektedir. Yeniden canlandırılan muhakkak hattı şu sahalarda yer almaktadır:

a. Düzenlenen bazı hat yarışmalarında muhakkak'ın yer alması, hattatların sıklıkla bu yazı nev'i ile çalışmalarına vesile olmuştur ve neticede hattatların eserlerinde bu dalda yazılar da görülebilmekte ve dolayısıyla muhakkak hattıyla güzel eserler ortaya çıkmaktadır (Resim 88). Bu durum hattatların da çeşit yazıda seviyelerini yükseltmeye vesile olmuştur. Bu yarışmalardan: İslâm Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) tarafından düzenlenen ve İstanbul'da 1986'da başlayan yarışmalarda muhakkak hattı, (1. 2. 3. 4. 5. 6. ve 10.) devrelerinde bir hat çeşidi olarak yarışma dalları arasında yer almıştır.

b. Muhakkak ile reyhânî yazıda yapılan önemli etkinlikler arasında Birleşik Arap Emirliklerde Kültür Bakanlığı tarafından düzenlenen faaliyetlerdiri zikredebiliriz. Bunlardan el-Bürde Ödülü yarışması (7. Devrinde, 2017)'de muhakkak ile reyhânî`ye mahsus idi (Resim 87, 88). İkincisi Mushaf kitâbeti alanında Dubai'de düzenlenen Ramazan forumudur, bu forumda 2018'den beri her sene Ramazan aylarında İslâm coğrafyasından 30 hattat davet edilerek muhtelif yazı nevilerile Mushaf yazılmaktadır. Bu forumun iki devresi (2015-2016) senelerde, muhakkak ve reyhânî yazılara tahsis edilmiştir. Hattatlar birer cüz yazarak Mushaf-ı Şerif'i tamamlamış olmaktadırlar.

Resim 82- Bir muhakkak hattı meşk kitabının dış kapağı (Hattat Nassar Mansur, Amman 2017)

Resim 83- Muhakka hattı sergisinin kataloğu
(Dubai Hat Sanatı Merkezi/مركز دبي لفن الخط /2014)

Resim 84- 1411/1991'de IRCICA Yarışmasına muhakkak hattıyla katılan yazılardan bir örnek (Hattat Nâsır Abdülaziz el-Meymûn)

Resim 85- Hattat Nassar Mansur'un yazdığı muhakkak hattı meşk kitabından bir sayfa (2017)

Resim 86- Muhakkak hattıyla Kadir sûresi (Savaş Çevik- 1425/2005)

Resim 87- Muhakkak ve reyhânî hattıyle Kasîde-i Bürde (Hattat Mahfuz Zünnûn (Emin)/ el-Bürde Yarışması, 2016, Abu Dabi)

Resim 88- Hattat Muhsin Abâdî'ye aid muhakkak ve reyhânî hatla Kasîde-i Bürde (el-Bürde Yarışması, 2016, Abu Dabi)

3.8. Günümüzde Muhakkak Örneklerden

Günümüzde hayli yayılan ve çokça kullanılmaya başlayan muhakkak ve reyhânî ile pek çok hattat sanatkârın eser verdiği görülmektedir. Farklı üsluplar uygulanarak gerek kompozisyon gerekse satır sisteminde güzel örnekler ortaya çıkmıştır. Özellikle levha formundaki bu eserlerden aşağıda bazı örneklere yer verilecektir:

Resim 89- Hattat Visam Şevket hattyla celî muhakkak kompozisyon (المعرفة قوة)

Resim 90- Nuriye Garsiya Masip'in muhakkak hatla 2104'te yazdığı bir levha, 70 x 50 cm. (Âl-i İmrân Sûresi, 190-191 âyetler)

Resim 91- Fatih Özkafa'ya Ait Muhakkak Hatla Bir Levha, 1439/2018, (İbrâhim Sûresi, 40-41. Âyetler) Albayrak Hat Koleksiyonu

Resim 92- Meryem Noruzi'ye ait bir muhakkak ve sülüs levhası (1439/2017)

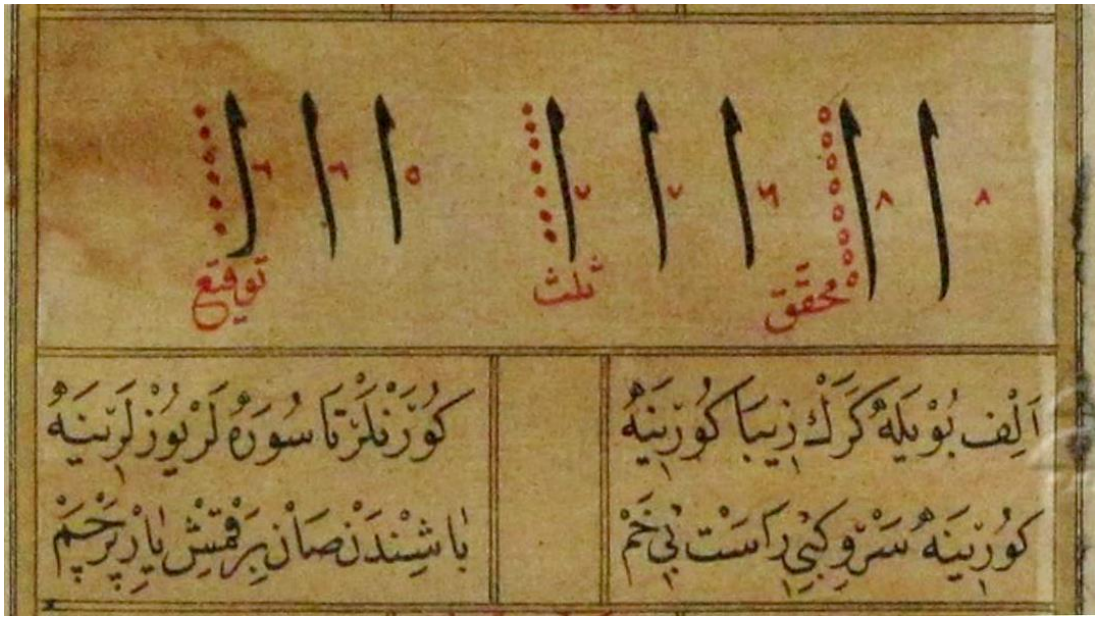
Resim 93- Heysem Selmo tarafından yazılmış muhakkak hattıyla bir yazı (Şems Sûresi)

4. MUHAKKAK HATTININ DİĞER HATLARLA İLİŞKİSİ

İslâm yazılarından farklı tarz ve üsluplara sahip altı nevi' yazıyı ifade eden "Aklâm-ı sitte" tâbiri, ıstılah olarak çok eski tarihlerden beri kullanılmaktadır. Bu kategoride yer alan altı çeşit yazıyı birbirinden ayıran, bünyelerindeki farklılıklardır. Fakat harf şekillerinin esası ve cevheri aynıdır. Bu ana üsluplar, *müstedir* (yuvarlak) karakterli yazılar arasından seçilmiştir ve Yâkût el-Müsta'sımî ile klasik kaideleri teşekkül etmiştir. Bu altı nevi' yazının kelime ve harflerinin bitişik hallerindeki şekillerinin (hendesetü'l- hurûf) usul ve kaideleri, nokta ve daire ile belirlenerek her birine manasına göre isim verilmiştir. Bu bölümde, bu grup yazıların içerisinde bulunan muhakkak hattının diğer yazı türlerinden farkları, özellikle sülüs ve reyhâni ile ilişkisi farklılıkları ve de benzerlikleri bakımından değerlendirilecek ve izah edilmeye çalışılacaktır.

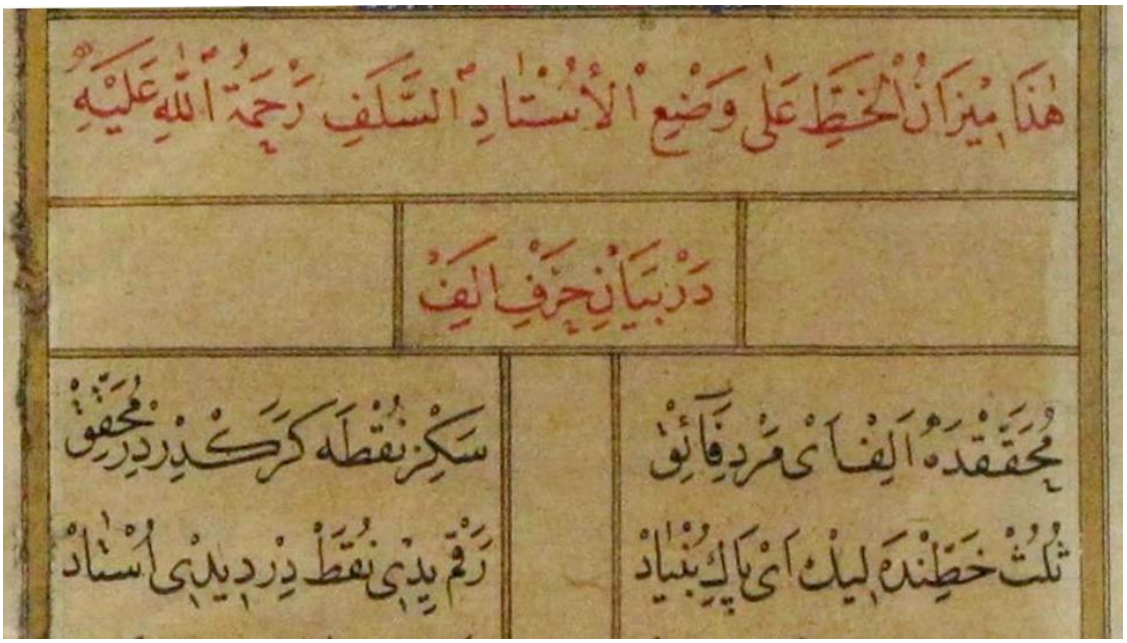
Muhakkak hattına dair arz edeceğimiz özellikler ve diğer yazı nevileriyle mukayesesi hususundaki tespitler, müzelerde ve kütüphanelerde bulunan çeşitli hattatların elinden çıkmış, bilhassa eski yazılar ve el yazma eserlerin incelenmesi ele elde edilmiştir. Bu esnada istisnai denilebilecek durumlar ile de karşılaşılmıştır. Genel kuralları değişmeyecek usulde, muhakkak hattının farklı harf formlarının diğer hatlarla ayırt edilemeyecek kadar benzer bir şekilde kullanıldığı görülmüştür.

İslâm ve Osmanlı kültür ve sanatında hat sanatına ve meşk usullerine yönelik, manzum ve mensur kitaplar, risaleler ve murakkalar yazılmış, bu eserlerde, genel olarak muhakkak, sülüs ve nesih yazı türleri esas alınarak, hat sanatında harflerin yazılışı, farklı şekilleri, birleştirilmesi (Mizanü'l Hatt) ve meşklerinin hususiyetleri zaman zaman örneklerle açıklanmıştır. Bu kaynakların bazıları yayınlanmıştır,

Resim 94- Mehmed Vasfi Kebecizâde, *Mîzânü'l-Hat Alâ Vaz' il-Üstadi'es-Selef*, vr. 30a

diğerleri ise arşiv ve kütüphanelerde araştırmacılarını beklemektedir[147](Resim 94, 95).

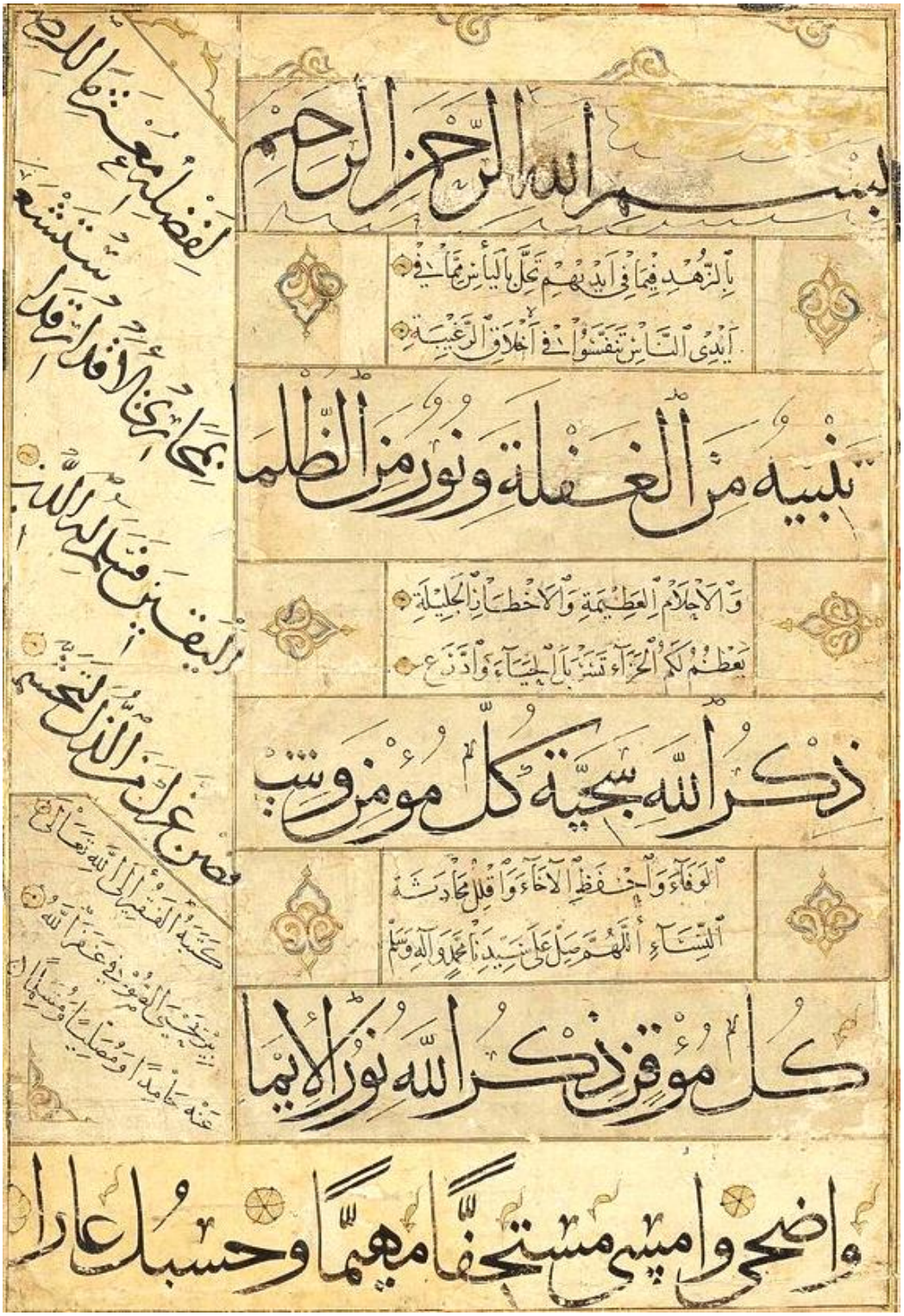

Resim 95- Mehmed Vasfi Kebecizâde, *Mîzânü'l-Hat Alâ Vaz' il-Üstadi'es-Selef*, v30/b

Hat sanatının tarihî gelişim sürecinde, aklâm-ı sitte içerisinde bulunan yazı türlerinin zaman zaman birlikte yazıldıkları görülür (Resim 96). Kitap metinlerinde, özellikle Mushaflarda bir sayfada birden çok hat çeşidi kullanmak, Doğu İslâm dünyasında sık karşılaşılan bir durumdur. Bu üslup Yâkût el-Müsta'sımî üslubu olarak nitelendirilse de, varlığı Yâkût öncesinde de tespit edilmiştir. Yâkût'tan sonra da Ahmed Karahisarî ve öğrencisi Hasan Çelebi bu üslubu benimsemişler, hayatlarının sonuna kadar da bu tarz üzere yazılar yazmışlardır. Ancak bu üslup, Mushaf yazısında Fakihler tarafından hoş karşılanmamıştır[148].

[147] Daha fazla bilgi için bkz: Ali Haydar Bayat, *Mîzânü'l-Hatt [Fîrûz-nâme]*, İstanbul 2007, s. 12; Nâsır Abdulaziz al-Mâni', *Câmi' Mehasin Kitâbet el-Küttab ve Nüzhet Üli'l-Besâir ve'l-Elbâb*, Muhammed bin Hasan Et-Tibî, Riyad 2013, s. 12- 14; Muhiddin Serin, *Hat Sanatımız*, İstanbul 1982, s.121- 130; İrvin Cemil Schick, "Tâcizâde Risâlesi'ne Göre Sülüs Hattına Dair Bazı Istılâhat", *M. Uğur Derman 65. Yaş Armağanı*, İstanbul 2000, s. 457- 482.

[148] Nassar Mansour, *Sacred Script Muhaqqaq in İslâmic Calligraphy*, London 2011, s. 177.

Resim 96- Pîr Yahya es-Sûfi (ö. 882/1477)'ye ait bir sayfa (Christie’s, İnternational Auction, London 2012)

4.1. Muhakkak ve Sülüs

İslâm dünyasında kadim ve meşhur yazılardan sayılan sülüs hattı, aklâm-ı sitteden biri olup kuralları ve yüm özellikleri ile yerleşmiş kabul edilmiş bir yazıdır[149]. "Sülüs", lügat anlamıyla "üçte bir" demektir. Istılah tarifine göre ise, "tûmâr kaleminin üçte biri" anlamına gelir. Sülüs harfleri, dört bölüğü düz (musattah), iki bölüğü yuvarlak (müdevver) biçimde yazılmakta olup[150] yumuşak ve tatlı bir görünüme sahiptir. Sülüs hattı da aynı muhakkak gibi ağzı yaklaşık 2-2.5 mm arasında bir kamış kalemle yazılır. (Resim 97, 98) Türkçede bu kalemin biraz daha kalınına "sülüseyn" mukabili olarak "tokça sülüs" adı verilir. Daha kalını ise celî sülüs (celîlü's-sülüs) olarak anılır[151].

Resim 97- Sülüs besmele, İsmail Zühdî (ö. 1221/1806)

Resim 98- Muhakkak besmele (Şeyh Hamdullah, TSMK EH. No. 2086)

Sülüs hattının kurallarını ortaya çıkaranlar Abbasîler döneminde Hattat İbn Mukle ve kardeşi, İbnü'l Bevvab ve Yâkût el-Müsta'sımî sayılırsa da, sülüs ve nesih kalemleri gelişimlerini Osmanlı döneminde Sultan II. Bayezid'in desteğiyle Şeyh Hamdullah'ın elinde tamamlamışlardır denilebilir. Osmanlı dönemi, bu yazıların, âhenk, estetik ve güzelliklerinin de zirveye ulaştığı bir dönem olmuştur.

[149] M. Uğur Derman, Nihad M. Çetin, *İslâm Kültür Mirasında Hat sanatı*, İstanbul 1992, s. 30.
[150] Abdülkadir Yılmaz, "Sülüs Yazıda Harflere Formlarına Göre Verilen İsimler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 16 (2001), s. 123- 139.
[151] M. Uğur Derman, Nihad M. Çetin, *a.g.e.*, s. 35.

Sülüs yazısı ile muhakkak yazı arasında birçok benzerliğin yanı sıra bazı farklılıkların da bulunduğu daha önce belirtilmişti. Muhakkak yazıda harflerin büyüklüğü sülüs hattına göre daha fazladır. Harfler genellikle düz ve daha az yuvarlak karakterler içerir. Kûfî ile sülüs arası bir yazıdır[152]. Muhakkak harf çanakları sülüse göre daha az derin, daha doğrusu sığdır. Bu yazı Kitaplarda, Mushaflarda, murakka'larda, levhalarda, cami içi mimarî tezyinatında ve birçok mezar taşlarında bu yazıyla karşılaşmak mümkündür.

Resim 99- Sülüs ve nesih hatla yazılmış bir kıt'a (Albayrak Hat Koleksiyonu)

Sülüs ve nesih hatları, bünyelerindeki esnek, yuvarlak ve hareketli karakterleri sâyesinde yazmaya daha elverişli olarak görülmüş ve bu yazılara Osmanlı mekteplerinde büyük önem gösterilmiştir. Yoğun performans örnekleri ve ihtişamlı terkiplerle, bu yazılar zirveye ulaşmıştır ve hatta sülüs hattı, "hatların anası" (ummu'l-hutut) diye adlandırılır olmuştur. Bu ve benzeri nedenlerle muhakkak kalemi revaçtan düşmüş, adeta yok olmaya başlamış ve denilebilir ki, Ahmed Karahisarî'den sonra sadece besmelesi -o da sülüse yer yer yaklaştırılarak- kullanımda kalmıştır[153].

[152] Ali Alparslan, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi,* İstanbul 1999, s. 21.
[153] Muhammed Allan, "Al-Muhaqqaq Script", *Al-Muhaqqaq Exhibition Katalogue,* Dubai 2014.

Sülüs hattı yüzyıllarca İslâm coğrafyasında hemen her yerinde hattatlar tarafından yazılmış, bu uzun süreçte bütün incelikleri ve detayları ile üzerinde durulmuş ve anatomisi inceden inceye işlenmiş ve kaideleri konulmuş ve korunmuştur. Artık sülüs yazı, kural ve kaideleriyle oturmuş bir yazı olarak günümüz hattatları tarafından da devamlı kullanılmaktadır. Muhakkak yazıda ise bu gelişim tamamlanamamıştır. İncelenen eserlerde sülüsteki gibi ince ayrıntılar ve kurallar belirgin değildir. Her sanatçı kendi zevk ve anlayışına göre bu yazıda bazı değişiklikler yapmış, kişisel zevk ve anlayışına göre yorumlamıştır[154].

4.1.1. Mu'ennaḳ Hattı

Muhakkak ile sülüs arasında el-mu'ennaḳ diye bir yazı nev'i vardır. Her iki hattın özelliklerini de taşıyan ve kendi başına bir kalem nev'i sayılan bu yazıda, "vav", "nun", "re", "ye", harfleri muhakkak'tan daha kısa ve derindir. Sülüs kalemi her ikisinden kısa ve çanakları derindir. Tıpkı tevkî' kaleminin sülüs kalemine benzerliği nedeniyle terk olunduğu gibi, muhakkak kalemine benzerliğinden dolayı da zamanla muennak kalemi terk edilmiştir. Bir zamanlar şiir ve kasîde yazımlarında kullanılan bu yazıya "kalem el-eşâr" (şiir yazısı) ismi de verilirdi.[155] Aklâm-ı sitteden önce oluşan Aklâm-ı seb'adan (yedi hat çeşidi) olup zamanla kaybolan bu yazının,[156] kelime manası zarif anlamına gelmektedir. Muhakkak ve sülüsten müteşekkil olan bünyesi, daha çok muhakkaka yakındır. Hangi tarihte revaçtan düştüğü belli değildir. Her ne kadar müstakil bir yazı nev'i kabul edilmişse de,[157] zamanımızda muhakkak'tan ayırt edilebilir durumda değildir. Aralarındaki fark çok azdır, erbabının anlayabileceği bir zekâ ve incelik işidir (Resim 100).

[154] Savaş Çevik, "Muhakkak ile Sülüs Yazısı Arasındaki Anatomik Farklar" *Al-Muhaqqaq Exhibition Katalogue*, Dubai 2014.
[155] Et-Tibî, *a.g.e.*, vr. 15b.
[156] Nassar Mansour, *Sacred Script Muhaqqaq in İslâmic Calligraphy*, London 2011, s. 35.
[157] Mustakimzâde Süleyman Sa'deddîn, *Tuhfe-i Hattâtîn*, İstanbul 1928, s. 612; Mahmud Yazır, *Medeniyet Aleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli I*, Ankara 1974, s. 102.

Resim 100- Mu'annak kalemi, (kalem el-Eşar) et-Tibî yazısına göre (TSMK nr.882)

4.1.2. Mürsel Sülüs

Muhakkak yazının 15. yy'ın sonuna kadar ekseriyetle kullanılmasının ve sonraları terk edilmesinin neticesinde, ona mahsus bazı harf unsurlarının sülüse girip karıştığı görülmektedir. Bu durumun zaman içinde sülüs ve celî sülüs hattının zenginleşmesine sebep olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bununla birlikte, sülüs ve muhakkakın alışılmış karışımlarının gözlendiği bazı yazılara rastlanılmaya devam edilmiştir (Resim 102)[158] .

Son asırlarda ve günümüzde de meydana getirilmiş muhakkak eserlere genel olarak bakıldığında, zaman zaman sülüsten pek farklı bulunmadıkları ve ona benzer oldukları görülmektedir. "Mürsel sülüs" veya "sülüs-i muhakkak" adı verilen bu yazılar, sülüs ile birlikte ve bir çeşni katmak kabilinden kullanılmış (Resim 105 ve 106), kurallarına fazlaca dikkat edilmemiştir. Bu türde, "elif", "lâm" gibi yukarıya uzanan harfler kısa yazılmış, "re", "vav" ve "mim" harfleri mürsel fakat musattah ve uzun değil, biraz dik görünümlü yazılmıştır.[159] Bu üslup sülüs hattına yakın sayılırsa

[158] M. Uğur Derman, Nihad M. Çetin, *İslâm Kültür Mirasında Hat sanatı*, İstanbul 1992, s. 34.
[159] Hazim el-Senceri, "el-Muhakkak ve's-Sülüs el-Mürsel", Yayınlanmamış Makale, Nasıriye 2015.

da, bazı harflerinin duruşu (kelimelerin sonunda gelen bağlı "he", mürsel "re", "vav" ve "mim" gibi, onun muhakkak hattından ayrılmadığını göstermektedir.[160]

Bu muhakkak tarzı, günümüzde yapılan yarışmalara katılan bazı eserlerde de açıkça görülebilmektedir.[161]Ayrıca son zamanlarda yaygın olarak yazılan muhakkak besmelesi de bu üsluba iyi bir örnek koyılabilir (Resim 101). Bu yazılara bakıldığında muhakkak yazının sülüsten çok farklı bir karakter olduğu çabucak fark edilmektedir.[162]

Resim 101- bir muhakkak besmele (Mehmed Şevki Efendi 1829-1887)

Resim 102- Mürsel sülüs yazı tarzından bir örnek (Mustafa Halim Özyazıcı 1898-1964)

Buna mukabil Ahmed Karahisârî'nin ve talebesi Hasan Çelebi (ö. 1003/1594)'nin özellikle meşhur Mushaflarında ve Hasan Çelebi'nin dua mecmuasında[163] sülüs yazı üslupları muhakkak hattına yakın olduğu için muhakkaka benzer gibi görünmektedir (Resim 104). "Elif", "lâm" ve yukarı uzayan harfler muhakkaktan ayırt edilemeyecek kadar uzundur. "Vav", "fe", "kaf" harflerinin gözü muhakkaktaki gibi açık (kanallı) olduğundan dolayı, bu üsluptaki muhakkak ile sülüs arasında ayrım yapmak kolay olmayabilir.

[160] Nassar Mansour, *a.g.e.*, s. 88.
[161] IRCICA, *İkinci Hat Yarışması Kataloğu (Yâkût Müsta'sımî)*, İstanbul 1991/1411.
[162] Savaş Çevik, "a.g.m.".
[163] Bkz, 2. Bölüm, s. 97.

Resim 103- Hattat Hâfız Osman'a ait Sülüs hattına benzeyen muhakkak tarzı,
(SHM no. 15527-Y.120)

Resim 104- Ahmed Karahisârî Mushaf'ında Muhakkak hattına benzeyen sülüs bir satır örneği

Resim 105- Sülüs izleri taşıyan günümüzde yazılmış muhakkak bir örneği (Hattat Nurullah Özdem, 1431/2009)

Resim 106- Sülüs hattına yakın günümüzden bir muhakkak hattı örneği (Hattat Eymen Hasan)

4.1.3. Muhakkak ile Sülüs Hattının Mukayesesi

Yazı türleri tasnif ve ayırt edilirken, bazen hat sanatı ile ilgilenen muasır İslâm ve batı müellifleri zorluklara maruz kaldıklarından, kitaplarda ve kataloglarda bazı karışıklıklara rastlanılabilmektedir. Ayrıca bu durum, günümüz hattatların elinden çıkan muhakkak örneklerinde de görülmektedir Bu karışıklıklar bilhassa reyhânî ile muhakkak, muhakkak ile sülüs, reyhânî ile nesih arasında genellikle karşınıza çıkar.[164] Muhakkak ile sülüs yazılarının arasındaki farklar aşağıda ayrıntılı olarak maddeler halinde açıklanmıştır:

1. "Elif" harfinin müfret olarak muhakkaktaki irtifası on nokta ve mahalline göre daha ziyadece olabilir (Resim 107), sülüsteyse yaklaşık yedi noktadır. Sülüs elifi'nin sadrında meyil ve âhirinde tahdib vardır; lâkin muhakkak elifi'nde tahdib yoktur ancak elifin nihayetinde tahrif ḫafî vardır (Resim 108). Elif muttasil muhakkakta ve reyhânîde istikametle yukarı yükselir, sağa sola meyli yoktur (Resim 109). Sülüs kalemindeyse muttasilinin ahiri sola meyillidir (Resim 110)[165].

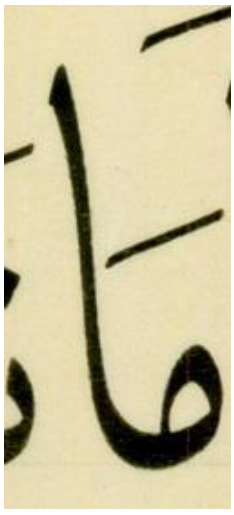
Resim107- Muhakkak

Resim108- Sülüs

Resim109- Muhakkak

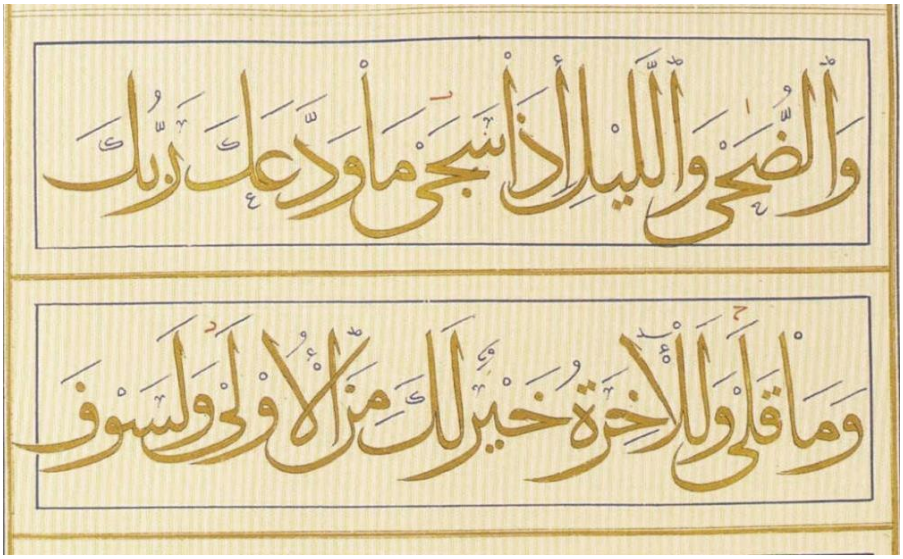

Resim110- Sülüs

2. Muhakkak kalemi, sülüs kalemi ile aynı uç kalınlınlığında olmasına rağmen, muhakkak yazı, satırda sülüse göre daha geniş bir yer kaplamaktadır.

[164] Fazla bilgi için bkz: Nassar Mansour, *Sacred Script Muhaqqaq in İslâmic Calligraphy*, London 2011, s. 160.
[165] Mustakimzâde Süleyman Sa'deddin, *Tuhfe-i Hattâtîn*, İstanbul 1928, s. 611.

Yüksekliği de yine sülüse göre daha yüksek olup, aynı metin sülüs yazı ile daha küçük bir alana sığarken muhakkak ile yazıldığında daha büyük bir alana ihtiyaç duyulmaktadır. (Resim 111, 112) Bunun nedeni kalemin açılışının sülüse göre biraz daha düzce oluşudur. Bu durumda harfler sülüse nazaran biraz tokçadır. Ancak görünüş itibariyle sülüs harfleriyle aynı kalınlıkta algılanırlar. Harflerin yukarı uzayan kısımları ile yatay kısımları daha uzun çıkarıldıklarından, kalınlık sülüsten fazla olsa da, harfler daha hacimli olmaları nedeniyle sülüsle aynı kalınlıkta algılanırlar[166].

Resim 111- Muhakkak kalemi (Hattat Abdullah b. Muhammed el-Hamadani, Memlûklu Dönemi)

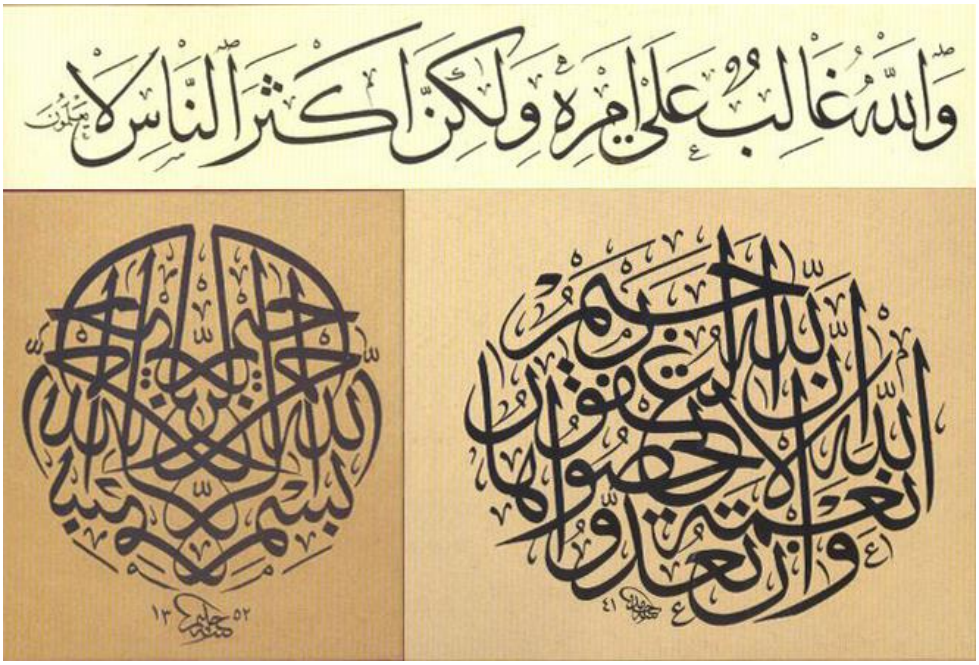
Resim 112- Sülüs kalemi (Hattat Muhammed b. el-Wahîd, Memlûklu Dönemi)

[166] Savaş Çevik, "a.g.m.".

3. Muhakkak hattı genellikle satır olarak yazılmaktadır (Resim 113), İstif ve kompozisyon kabiliyeti sınırlıdır. Aksine sülüs hattı satır, istif, kompozisyon vb, her türlü şekilde yazılmaya müsaittir. (Resim 114) Kompozisyon veya terkip yapmadaki imkânları sayesinde de muhakkakın yerine geçerek hemen bütün devirlerde hattatlar tarafından tercih edilmiş ve yazılmıştır. Sülüs hattı, zaman içerisinde dikkatlice ve detaylı bir şekilde geliştirildiğinden, kuralları da titiz ve net bir şekilde oluşturulmuştur ve herkes tarafından kabullenilmiştir. Bu uzun gelişim aşamasında sülüs yazının bütün incelikleri ve detayları ortaya çıkmış ve zamanla oturan ve netleşen kuralları ile günümüze dek hattatlar tarafından devamlı kullanılan bir yazı olmuştur. Muhakkak yazıda ise bu gelişim tamamlanamamıştır[167].

Resim 113- Satır yazılara uygun olan muhakkak hattı

Resim 114- Çeşitli formlarda sülüs örnekleri

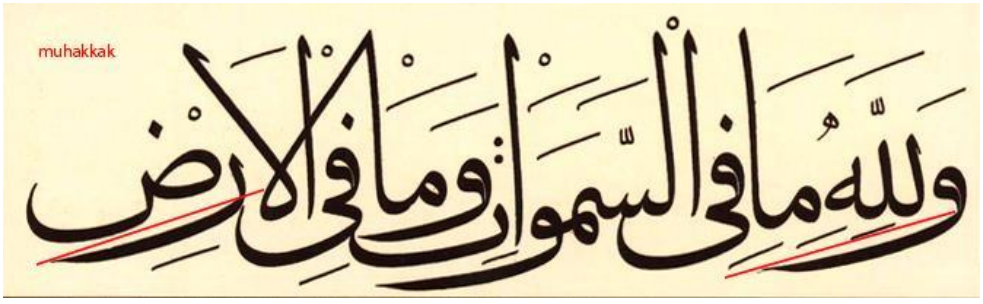
[167] Savaş Çevik, "a.g.m.".

4. Muhakkak hattının “sin”, “sad”, “nun”, “ye”, “kaf” gibi çanaklı yatay harfleri uzun, düz ve musattah, dörtte üçü düzce, dörtte biri kavisli şekilde yapılır, derinliği de azdır. Sülüs hattında ise küçük, eğri, içbükey ve daireseldir; üçte ikisi düzce üçte biri de kavisli yazılmıştır. Muhakkak yazıya nazaran daha derindir. Sülüs yazıda beş nokta olan bu harflerin çanakları, muhakkak yazıda altı nokta asgari olmak üzere genellikle yedi ve daha fazla ölçüde yazılır (Resim 115).

Resim 115- Muhakkak satır

5. Sülüs yazıda “re”, “ze”, “mim”, “vav” harflerinin, mukavver (kıvrımlı), mürsel (düz) ve meyilli formları kullanıldığı halde, muhakkak yazıda bu harflerin formları daima mürseldir ve sülüs hattının 6 nokta ölçüsünde olan mürsel formuna göre daha uzundur (7- 8 noktadır). Ancak muhakkak hattında “re” harfi genellikle mürsel olmakla beraber, az da olsa müdevver şekilde yazıldığı görülmüştür (Resim 116, 117, 118).

Resim 116- Muhakkak satır

Resim 117- Sülüs satır

Resim 118- Muhakkak satır

6. Seyfi “sin” harfi ve ortada gelen keşideli (dişsiz) “sin” harfi, muhakkakta yazılmaz veya nadiren yazılır iken sülüs hattında, seyfi ve keşideli “sin” yazılabilmektedir (Resim 119, 120). Benzer şekilde sülüs harflerinin bazılarının keşideli formları yatay olarak uzatılarak kompozisyonun oluşmasında önemli bir faktör olarak yer alabilirken, muhakkak yazıda harflerin keşideli formları kullanılmaz.

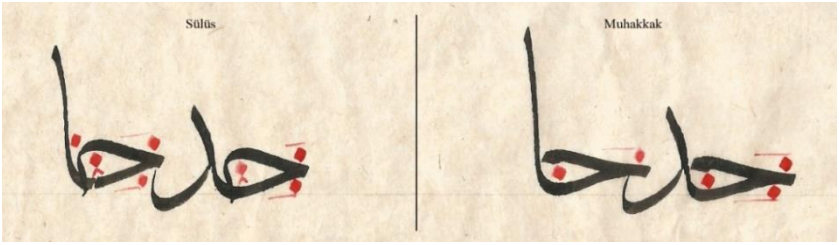

Resim 119- Sülüste seyfi ve keşideli “sin” harfi

Resim 120- Celî sülüste seyfi ve keşideli “sin” harfi

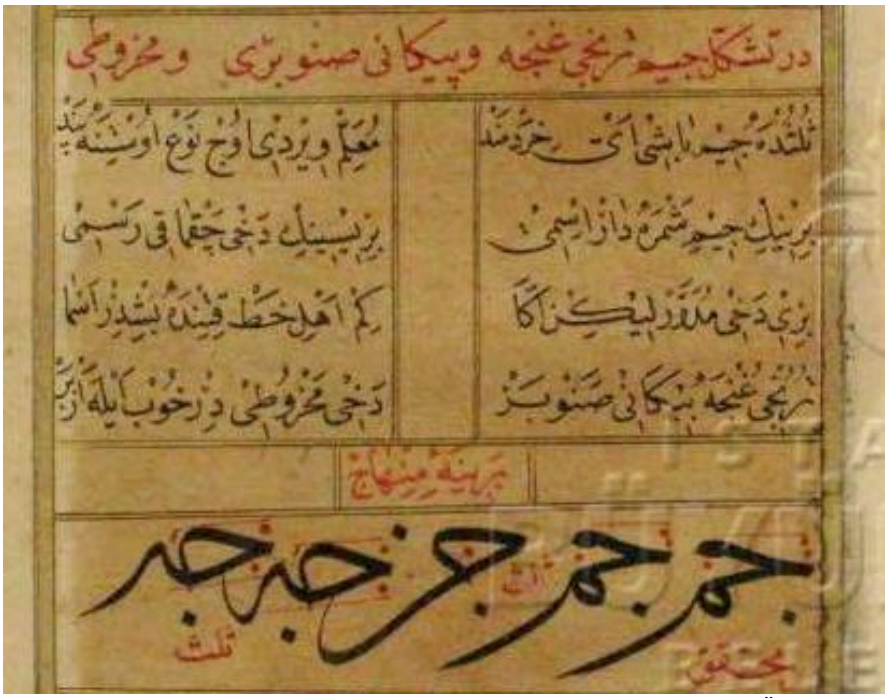
7. Muhakkak hattında “cim”, “ḥa”, “ḫa” harflerinin ardından, yükselen harfler gelse bile “elif”, “lam” gibi levzî (badem) şekli kullanılmaz. Sülüs yazıda bu harflerin levzîsi mevcuttur (Resim 121). Ayrıca bu harflerin müfred durumlarında gövdesi daima açık yapılır ve küplü formları asla kullanılmaz. Sülüs hattında ise her iki şekilde de yazılabilirler. Ayrıca “ḥa” başı muhakkakta daima açık yazıldığı halde sülüste açık ve kapalı olarak her iki türlü yazılabilmektedir (Resim 122).

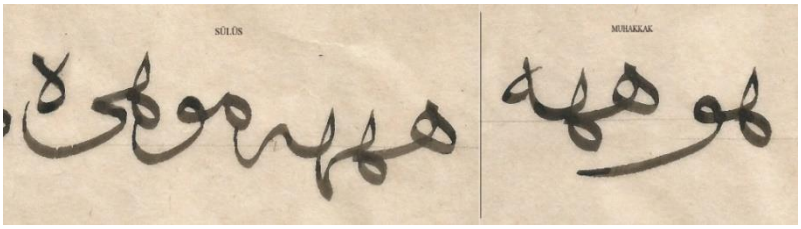
Resim 121- Muhakkak ve sülüs arasındaki “cim”, “ḥa”, “ḫa” harflerinin farkları

Resim 122- Muhakkak ve sülüs arasındaki “ḥa”, “ayn” harflerinin farkları

Resim 123- Kebecizâde Mehmed el-Vasfi, *Mîzânü'l-Hat Alâ Vaz' il-Üstadi'es-Selef*, 1198/1783, vr. 17/b

8. Sülüs yazıdaki kelime başlangıcında yapılan iki ayrı formdaki "he" harfi muhakkak yazıda da aynı şekilde kelime başlarında kullanılır. Ancak kelime ortalarındaki sülüs yazının birçok alternatifi muhakkak yazıda kullanılmaz. Muhakkak hatlı kelimelerin ortasında yer alan "he" harfi yerine, altı torbalı üstü kulak biçimindeki dikey formu ile, iki gözlü he formu kullanılır. Asla kıvrımlı gözsüz "he" formu ortada kullanılmaz. Genellikle de kelime yukarıya doğru fazlaca uzamaması için iki gözlü "he" harfinin muhakkak yazıda bir önceki harfe takılmak suretiyle kullanılması tercih edilmiştir. Kelime sonlarında sülüs yazıda "he" harfi kapalı ve gözlü formu kullandığı gibi, açık ve kıvrımlı formu da kullanılır. Oysa muhakkak yazıda kelime sonunda "he" harfinin ancak kapalı formu kullanılır (Resim 124)[168].

Resim 124- Muhakkak ve sülüste "he" harfi

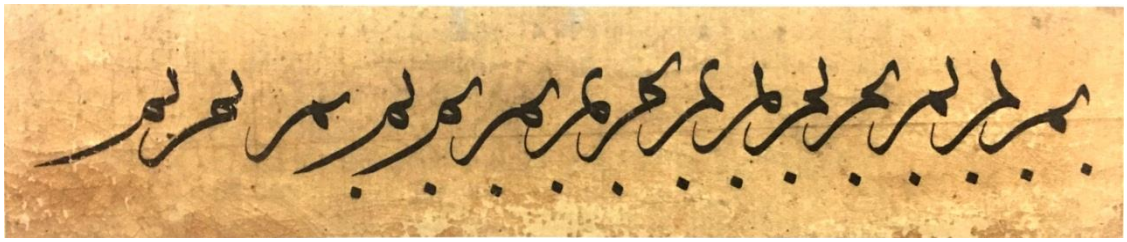
9. Muhakkak yazısı genellikle düz, kuru ve sert sıfatlarını taşıyan bir hat çeşididir. Aksine sülüs yazısı, eğri, yuvarlak, hareketli ve kıvrımlı özelliklere sahiptir (Resim 125).

Resim 125- Muhakkak ile sülüs mukayesesi

10. Muhakkak hattında kelime başında ve sonunda gelen "mim" harfı, oldukça bir şekilde yazılır, kuyruk kısmı daima mürseldir. Sülüs hattında ise farklı farklı biçimlerde yazılır. Kuyruğu da mürsel veya mukavver yapılabilir. Kelime ortasına gelen "mim" sülüste gözsüz ve dolu yapılabildiği halde, muhakkakta "mim" ortaya geldiğinde mutlaka gözlü formu kullanılır (Resim 126, 127, 128). Muhakkak yazıda genellikle harflerin tek ve esas biçimleri ve anatomileri kullanılmaktadır ve bazı harflerin yalnızca tek bir formu vardır. Sülüsteki gibi harflerin müvelled (alternatifli) şekilleri kullanılmaz"[169].

[168] Savaş Çevik, "Muhakkak ile Sülüs Yazısı Arasındaki Anatomik Farklar", *Al-Muhaqqaq Exhibition Katalogue,* Dubai 2014.
[169] Savaş Çevik, "a.g.m.".

Resim 126- Sülüste “mim” harfinin yazılış şekilleri

Resim 127- Muhakkak ve sülüs arasındaki “mim” harfinin farkları

Resim 128- Muhakkak ve sülüs arasındaki “mim” harfinin farkları

11. “Dal” harfinin gerek yalnız formu, gerekse kelime sonundaki formu sülüs yazı ile belirgin bir fark göstermez. Muhakkaktaki “dal” duruşu daha yatık ve alt kısmının kıvrımı daha sertçedir (Resim 129).

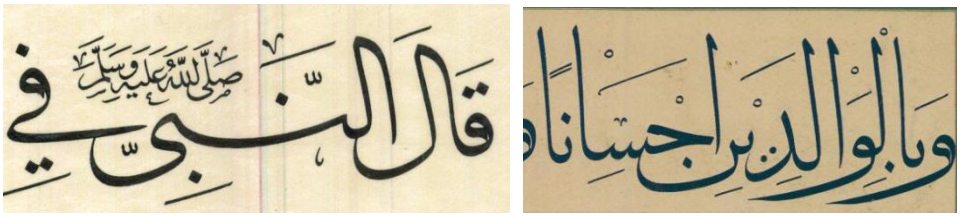
Resim 129- Muhakkakta “dal” harfi

12. Müfred “be” harfi muhakkak hattında tek şekilde yazılır ve daima kısa dikey alış ile başlar. Sülüste ise, başlangıcı aşağı doğru sola dönen “çengelli be” şeklinde yazılmaktadır (Resim 130).

Resim 130- Muhakkak ve sülüs arasındaki müfred “be” harfinin farkları

13. Muhakkak yazıda yan yana gelen “elif”, “lâm” ve “kef” harflerinin yukarıya uzantıları, sülüstekine nazaran birbirlerine oldukça yaklaştırılır (Resim 131). Bu yaklaşım, yükseklikleri fazla olan bu uzantıların yazının genel görünümünde cılız algılanmalarının önüne geçmek içindir[170].

Resim 131- Muhakkak ve sülüs (mukayese)

14. Muhakkak yazının satıra oturuşu dik ve düzdür, sülüs ona nazaran daha meyillidir. Muhakkak yazı satırda yatay ve stabil görünürken (Resim 132), sülüs yazı daha eğimli ve akışkan bir görünüşe sahiptir (Resim 133). Dikey uzunluklar sülüse göre daha uzun olduklarından ince olarak algılanırlar. Düşey ve yatayların uzun olması, satırları oluşturan harflerin eklemleri, gözleri ve esas gövdelerini oluşturan ve mıstara oturan kısımların belirgin bir biçimde ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu da okurken sülüse göre kelimelerin daha rahat algılanmasını sağlar.

Resim 132- Mmuhakkak hattının satıra dik oturuşu

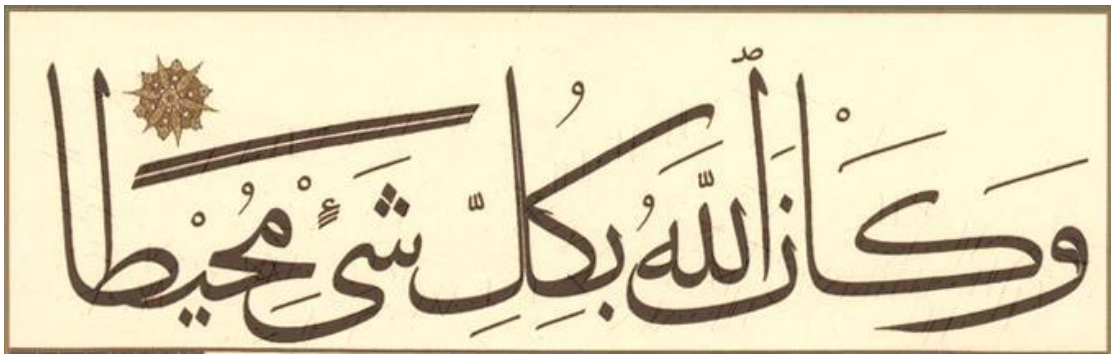

Resim 133- Sülüs hattının satıra eğimli oturuşu

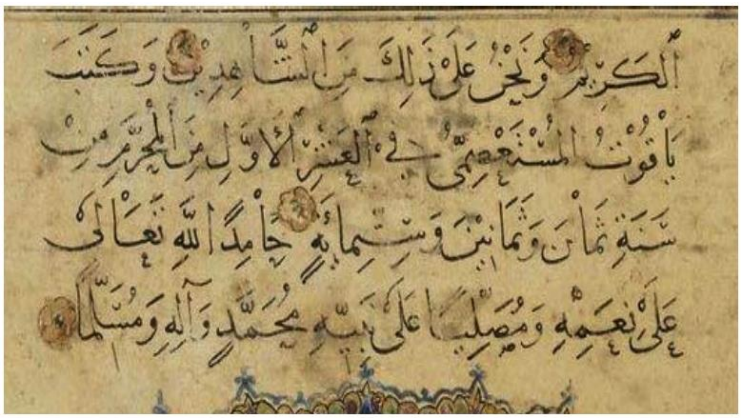
[170] Savaş Çevik, “a.g.m.”.

4.2. Muhakkak ve Reyhânî

3-4. (9-10.) yüzyıllarda Abbasîler devrinde Bağdat'ta tercüme, telif ve kitap istinsahı faaliyetlerinin artması, muhakkak ve reyhânî hatlarının ortaya çıkmasına ve gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu zaman dilimi içerisinde hatasız ve en güzel biçimde yazma gayreti ile kitap üretmeye büyük önem verilmiştir. İlmî sahada hareketlilik kazanan bu faaliyetlerde yaygın olarak verrâkī, muhakkak veya ırâkī adlarıyla nitelenen ve genel olarak neshî kavramı ile ifade edilen yazı tarzı kullanılmıştır. Reyhânî ve nesih hatlarının karakter formlarını bünyelerinde taşıyan bu yazı türleri, 4. (10.) yüzyıldan sonra kademeli bir şekilde nesih ve reyhânî hatlarının oluşumuna da zemin hazırlamıştır.[171] Gelişimi bu tarihten başlayan muhakkak ve reyhânî hatları, İbnü'l-Bevvâb (ö. 413/1022) tarafından şekillendirilmiş ve temel karakter yapısını kazanmıştır. Hatta kural ve temellerinin vâzıının İbnü'l-Bevvâb olduğunu söylemek mümkündür. Yâkût el-Müsta'sımî (ö. 698/1298) tarafından ise tekâmül ve gelişmesini tamamlamıştır.

Resim 134- Muhakkak hattından Ahmed Karahisârî'ye ait bir örnek (TSMK HS, no. 5)

Resim 135- Yâkût el-Müsta'sımî'ye ait bir reyhânî örneği (Fransa Milli Kütüphanesi, Arabe 6716)

[171] Muhittin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar,* İstanbul 2008, s. 74, 77.

Bazı araştırmacılar her iki yazı için gelişmelerini, tevkî' ve rikâ' dan sonra tamamladıklarını söylemektedirler.[172] Ancak muhakkak ve reyhânî yazılarının tabiatına bakıldığında görülen düz, karesel ve biraz da köşeli özellikler, bu yazıların kûfi hattına daha yakın olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla bu iki kalem nev'inin gelişiminin tevkî' ve rikâ' dan önce tamamlanmış olduğunu söylemek mümkündür.

İbnü'l-Bevvâb zamanında meşhur olan 14 kalem çeşidi Muhammed bin el-Hasan et-Tîbî (ö. 845) tarafından tasnif etmiştir. Bu kalemlerden biri ile "Reyhânî kalemi", İbnu'l-Bevvâb üslubunda ince, zarif ve kıvrak örneklerinden et-Tîbî'nin bu eserinde mevcuttur[173] (Resim 136).

Muhakkak hattına tabi olan reyhânî, Yâkût el-Müsta'sımî ile klasik kaideleri teşekkül etmiş olan Aklâm-ı sittedendir. Her ikisinin de özellikleri, kuralları ve karakter formları benzerdir, fakat reyhânî, kıvrak, ince ve zerâfet sıfatına sahiptir. Reyhânî kalemi muhakkak kalemine göre küçük hacimlidir ve yazı kuralları bakımından kalem ağzı kalınlığı muhakkak kaleminin üçte biri kadardır.[174] Reyhânî hattı, kalem ağzı genişliği 1 mm veya daha küçük genişlikte kalem ile yazılırken, muhakkak hattı ise 2mm veya daha fazla genişlikteki kalem ile yazılır. Aralarındaki bu yakın ilişkiden dolayı, muhakkak kaleminin özelliklerinin birçoğuna bağlı olan reyhânî hattına, "muhakkak hattının oğlu veya küçük kardeşi" bile denmektedir. Bu iki tür yazı, bulundukları yazma eserlerde veya sayfalarda genellikle birlikte yer alırlar. Muhakkak söz konusu olduğunda reyhânînin de akla gelmesi bu benzerlik ve birliktelikten dolayıdır. Muhakkak ile reyhânînin birbirlerine göre duruşları, sülüs hattına göre nesih, tevkî' hattına göre rikâ' gibidir. Her ikisinde de "mim", "vav", "ayn", "ḳaf", "fe" harflerinin gözleri kapalı değil, açıktır. Kalem ucu eğik (münharif) kesilir. Bu da Yâkût ve takipçilerinin seçimidir. Kalem ucunun eğik olması demek, yazma esnasında kalem ucunun sağ tarafının daha yüksek olduğu anlamına gelmektedir. Kalemi münharif katetmek harflerde köşe ve incelik sağlar[175]. Reyhâna mensup anlamına da gelen reyhânî kelimesinin, harf formlarının görünüş ve şekillerinin güzel kokulu reyhân çiçeğine benzetilmiş olmasından dolayı, bu yazı türüne ad olarak verildiği söylenmektedir[176].

Muhakkak gibi reyhânî de Mushaflarda ve dua kitaplarında kullanılmıştır[177]. Hatta özellikle m.13-17. yüzyıllarda "Mesâhif kalemi" olarak bile adlandırıldıkları olmuştur. Ancak birlikte kullanıldıklarında kâğıtta çok yer kapladıkları, ayrıca da sülüs ve nesih hatlarına benzedikleri için, 16. yüzyıldan sonra kullanımları çok az

[172] M. Uğur Derman, Nihad Çetin, *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı***,** IRCICA, İstanbul 1992, s. 29.
[173] Muhammed bin el-Hasan et-Tîbî, *Câmi' Mahâsin Kitâbet el-Küttâb ve Nüzhet Üli'l-Besâir v'l-Elbâb*, vr. 37a.
[174] Süleyman Berk, *Devlet-i Aliyyeden Günümüze Hat Sanatı,* İstanbul 2013, s. 72.
[175] Muhammed bin el-Hasan et-Tîbî, *a.g.e.*, vr. 14a, 15a.
[176] Mahmud Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, İstanbul 1942, s. 117.
[177] Nassar Mansour, *Sacred Script Muhaqqaq in İslâmic Calligraphy*, London 2011, s. 30.

olup ve yavaş yavaş yerlerini sülüs ve nesih hatlarına bırakmışlardır. Reyhânî yazısının ömrü, muhakkak'a göre biraz daha uzun olmasına rağmen, bu yazı, kısa konulu metinler ile bazı vakfiyelerin şurasına burasına yazılmış olmaktan öteye geçememiş ve nesih hattının karşısında fazla direnememiştir[178].

Dublin Chester Beatty Kütüphanesinde bulunan, İbnü'l-Bevvâb'a ait meşhur Mushaf (Resim 137, 138), reyhânî hattının en kadim ve özelliklerinin en belirgin biçimde görüldüğü örneklerinden biridir. Aynı zamanda bu yazının ne kadar ince ve hassas bir yapıda olduğunun gözlendiği güzel bir örnektir. Reyhânî hattı ile yazılmış bu Mushaf için bazı araştırmacılar yanlışlıkla nesih hattı ile yazıldığını söylemişlerdir.[179] Bu karıştırma nesih ve reyhânî kalemlerin benzerliğinden kaynaklanmış olsa gerektir. Hâlbuki reyhânî hattının nesih yazıya göre bazı harfleri daha büyük ve geniştir. İbnü'l-Bevvâb'ın reyhânî ile yazdığı, Ramazan 408 (Şubat 1018) tarihli ve açık imzasını içeren diğer eski ve önemli eserlerinden biride, Selâme b. Cendel'e (ö.600) ait Divan'dır. Bu eser Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (Bağdat Köşkü, nr. 125) kayıtlıdır. Aynı eserin, İbnü'l-Bevvâb imzalı bir diğer nüshası da Türk İslâm Eserleri Müzesi'nde (no. 2015) kayıtlı bulunmaktadır[180] (Resim 145). İbnü'l-Bevvâb gibi Yâkût el-Müsta'sımî'nin de kaleminden çıkmış olan reyhâni hattı ile yazılmış çok önemli ve nâdir eserler bulunmaktadır. Bunların çoğu, başta Mushaf olmak üzere diğer kitap veya kıt'a türlerinde yazılmışlardır. Ahmed Karahisârî (ö.963/1556) ve talebesi Hasan Çelebi de (ö.1002/1594) reyhâni hattı ile Mushaf yazanlar arasında ilk sıralarda hatıra gelen meşhur hattatlardandır.

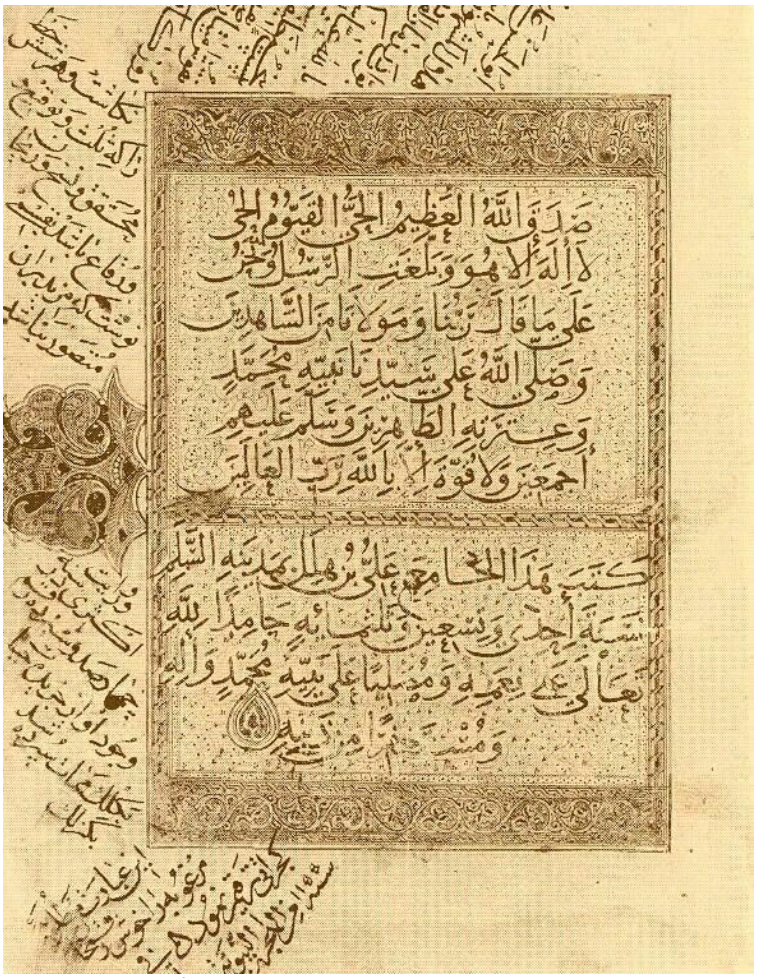

Resim 136- Muhammed b. el-Hasan et-Tîbî (ö. 845)'nin İbnü'l-Bevvâb üslubunda yazdığı reyhânî hattı (TSMK nr.882)

[178] Ali Alparslan, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi,* İstanbul 1999, s. 21.
[179] David James, *Manuscripts of the Holy Qur'an from the Mamluk Ara*, London 1999, s. 17.
[180] Muhittin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar,* İstanbul 2008, s. 69.

Resim 137- İbnü'l-Bevvâb'ın reyhânî hatla yazdığı Mushaftan iki sayfa (Dublin, Chester Beatty Library, nr. 1431)

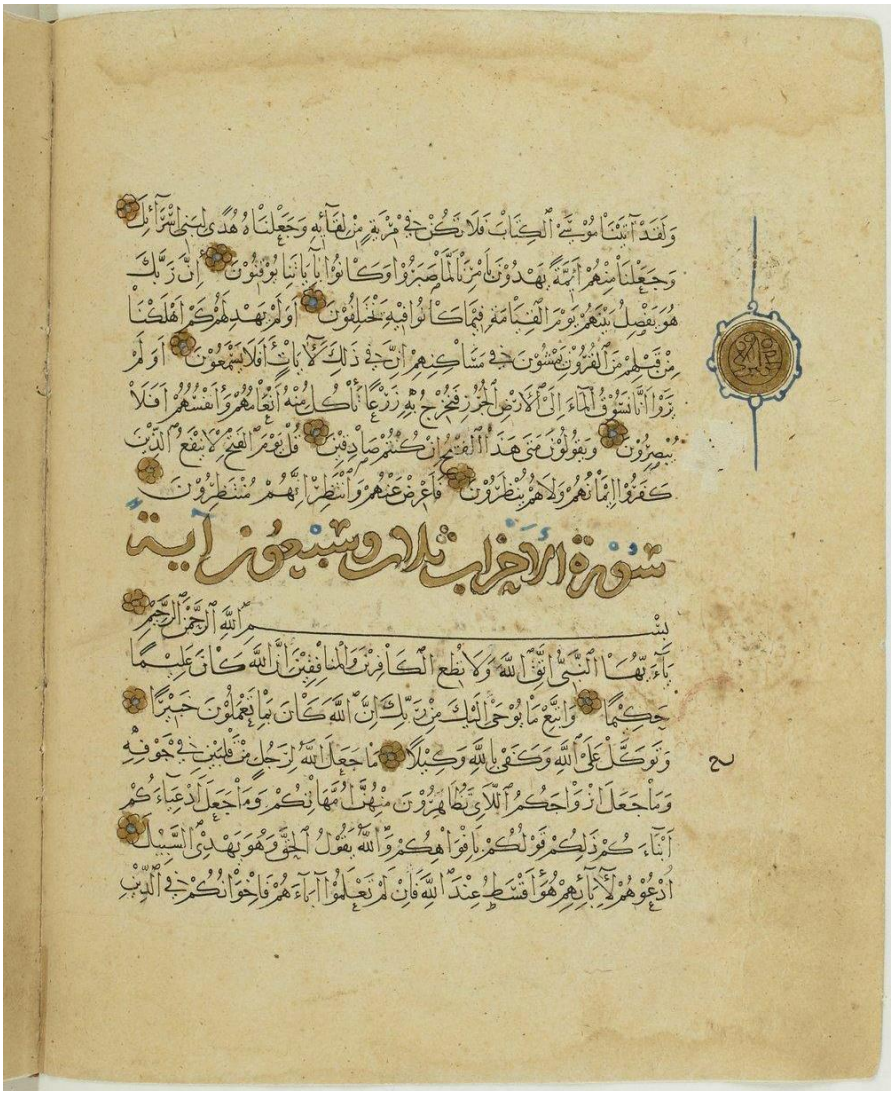
Resim 138- İbnü'l-Bevvâb'ın reyhânî hatla yazdığı Mushaftan ketebe sayfası (Dublin, Chester Beatty Library, nr. 1431)

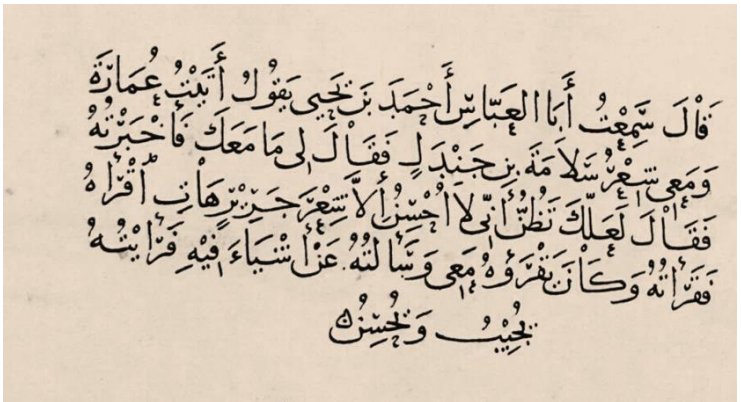
Resim 139- Nesih hattından bir örnek

Resim 140- Reyhânî hattından bir örnek

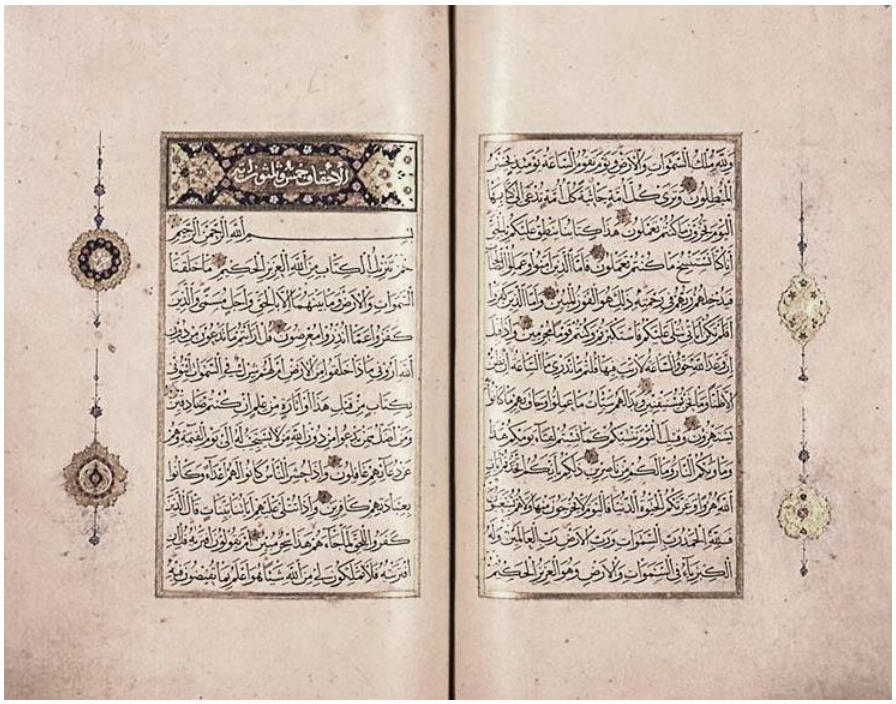
Resim 141- Yâkût el-Müsta'sımî'nin reyhânî hatla yazdığı Mushaf'tan bir ara sayfa, sûre başlıkları tevkî' hattındadır

Resim 142- İbnü'l-Bevvâb'ın yazdığı Selâme b. Cendel Dîvan'ından bir reyhânî hatt detayı (TSMK, Bağdat Köşkü, nr. 125)

Resim 143- Yâkût el-Müsta'sımî'nin reyhânî Mushaf'ından Nâs Sûresi ve ketebe sayfası

Resim 144- Hasan Çelebî (ö. 1594)'nin reyhânî hatla yazdığı Mushaf'tan iki ara sayfa (Dublin Chester Beatty Kütüphanesi, Is.1527)

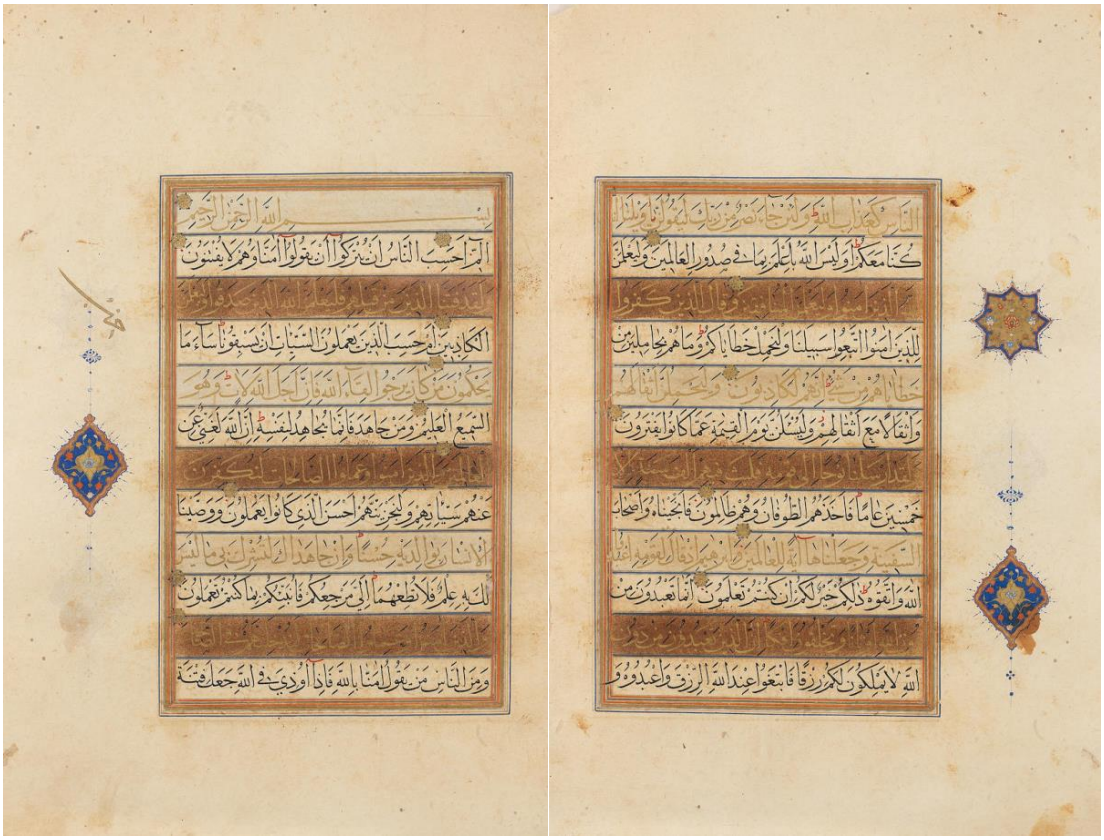
Bu bölümde reyhânî hattına benzeyen ancak bir nevi' muhakkak tarzı da denilebilecek bir yazı çeşidine işaret etmekte yarar vardır. *Muhakkak-ı ḫafî* (gizli muhakkak) denen bu yazıyı,[181] bazı hattatlar veya araştırmacılar reyhânî ile ayırt edemeyecek durumda kalabilmektedirler. Zîra reyhânî gibi kalem ağzı küçük kalemle yazıldığından onun bünye ve şekline yakın bir yazı olarak algılanır. Fakat o reyhânî değil, muhakkak-ı ḫafîdir ve muhakkak hattının tüm vasıf ve kurallarını taşır. Büyük ebatlı kâğıt temin etme sıkıntısı nedeniyle, bazı eski küçük boyutlu Mushaflarda bu hat tarzı kullanılmıştır (Resim 141, 143). Muhakkak hattının bu tarzına, Şeyh Hamdullah el-Amâsî, Aklâm-ı sitteyi tasnif ederken işaret etmiş ve bu tür ile örnekler yazmıştır[182] (Resim 145).

Hat sanatı tarihinde, muhakkak ve reyhânî yazan eski hattatlar sıralanmak istenirse; Muhammed b. Esed (ö. 410 /1019), İbnü'l Bevvâb Ali b. Hilâl (ö. 698/1298), Yâkût el-Müsta'sımî (ö. 698/1298) Ahmed Sühreverdi (ö. 632/1234), Muhammed b. Sultan b. Şah el-Herevî, Şeyh Hamdullah el-Amâsî (ö. 926/1520), Ahmed Karahisârî (ö. 963/1556), Abdullah Kırımî (ö.999/1590-91), Hasan Çelebî Karahisârî (ö. 1002/1594'ten sonra), Abdullah Sayrafî (ö.745/1344-45'ten sonra), Abdurrahman el-Sâyığ (ö 845), Mübârek Şah b. Kutb, Ergun b. Abdullah el-Kâmilî, Muhammed b. el-Hasen et-Tîbî (ö 908 sonra) adlı üstatlar, adları ilk sıralarda zikredilecek değerde eserler üreten kıymetli hattatlardır.

Resim 145- Şeyh Hamdullah'ın Aklâm-ı sitte murakka'ından reyhânî, muhakkak ve muhakkak-ı ḫafî (TSMK EH. No. 2086)

[181] Nassar Mansour, *Sacred Script Muhaqqaq in İslâmic Calligraphy*, London 2011, s. 190.
[182] Muhittin Serin, *Türk Hat Üstadları 2 Şeyh Hamdullah*, İstanbul 2007, s. 120.

Resim 146- Muhakkak-ı ḫafî ile Ankebût sûresinin ilk iki sayfası (Bonhams Auction House, London)

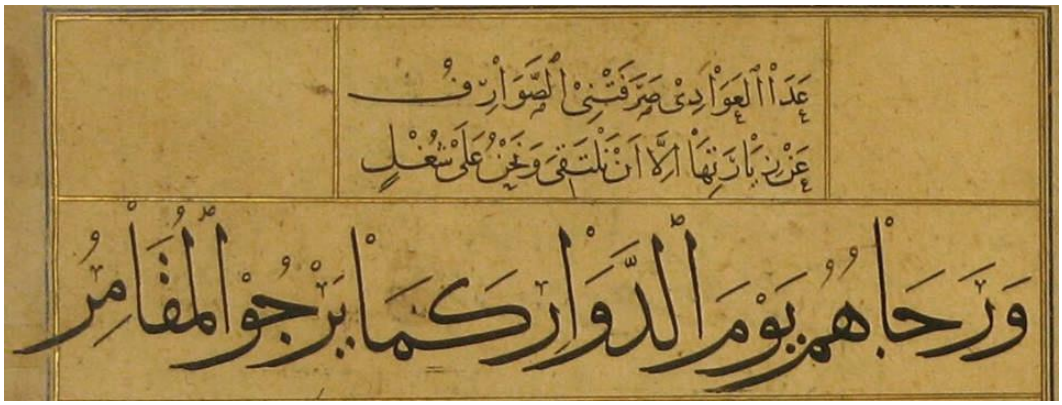
Eser hakkında izahat[183]**:** Safevî dönemine ait (16. yüzyılın ikinci yarısında) Şiraz gibi İran kentlerindeki yüksek kaliteli üretimin tipik bir örneği. İki büyük varak, muhakkak-ı ḫafî ile. 435 x 293 mm ebatlı sayfa başına 12 satır, kâğıt üzerinde ince siyah ve altın mürekkeple yazılmıştır. Kâğıdı yeşil veya kahverengi serpiştirilmiş, mavi, altın renkli hizip ve aşere desenler, âyetler arasında renkli duraklarla süslenmiş, kenar boşlukları çeşitli renkler ve altınla tezyin edilmiştir. Eserin hattatı belli değildir.

[183] https://www.bonhams.com/auctions/18950/lot/5/?category=list

4.2.1. Muhakkak ile Reyhânî Hattının Mukayesesi

Muhakkak ve reyhânî yazıları benzerliklerinin yanı sıra, bazı farklılıklar da gösterirler. Bu farklılıkları şu şekilde sıralamak ve ifade etmek mümkündür:

1. Muhakkak hattının kalem ucu genişliği 2-3 mm'dir. Reyhânî hattının kalem ucu genişliği ise en fazla 1 mm'dir. Bu nedenle muhakkak harfleri reyhânîye göre büyüktür. Dolayısıyla, muhakkak yazının harfleri sayfa üzerinde büyük ve geniş bir alan kaplarken, reyhânî harfleri daha az yer kaplar. Bu da aynı metin için, reyhâniyle daha küçük bir alana ihtiyaç duyulurken, muhakkak ile daha büyük bir alana ihtiyaç duyulduğu anlamına gelir. Her ikisinin de genellikle bir arada yazılıyor olması da, aralarındaki bu farklılığın kolayca görülmesini sağlar (Resim 147).

Resim 147- Yâkût el-Müsta'sımî'ye ait muhakkak ve reyhânî (TSMK EH no.1642)

2. "Elif" harfleri muhakkak hattında düz ve toktur, reyhânî'de ise düzümsü olmakla beraber biraz incedir[184] (Resim 148).

Resim 148- Şeyh Hamdullah (İÜK A 6485)

[184] Mahmud Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, İstanbul 1942, s. 117.

3. Kendi kalem ölçüsüne göre dikey harfler “elif”, “lâm”, “kef”, “lâmelif” gibi, muhakkak kaleminde büyük ve uzun iken, reyhânîde ise küçük ve kısadır (Resim 149).

Resim 149- Muhakkak ile reyhânî mukayesesi (Hattat Mahfuz Zünnûn)

4. Muhakkak yazıda bazı yatay harflerin “te”, “râ”, “sîn”, “lâm”, “nûn”, “vâv”, “yâ” gibi harflerin çanakları ve bünyeleri, reyhânî’ye göre büyük, geniş ve uzundur (Resim 150).

Resim 150- Muhakkak ile reyhânî mukayesesi (Hattat Mahfuz Zünnûn)

5. Muhakkak yazıda elif ve diğer harflerin zülfeleri sülüste olduğu gibidir. Reyhânîde ise zülfeler farklı olmakla birlikte genellikle nesih zülfelerine benzer (Resim 151).

6. “Ayn” harfi, muhakkak hattında sülüs gibi büyük yazılır. Reyhânî yazıda ise küçük ve nesih “ayn”ına benzer; fakat her ikisinde de harfin gözleri kapalı değil açıktır (Resim 152).

Resim 151- Şeyh Hamdullah (İÜK A 6485)

Resim 152- Muhakkak ve reyhânî

7. Muhakkak yazıda “vâv”, “fe”, “kaf” harflerinin başları büyüktür ve sülüstekine benzer biçimde yazılmaktadırlar. Reyhânîde ise küçük ve nesih hattına benzer (Resim 153).

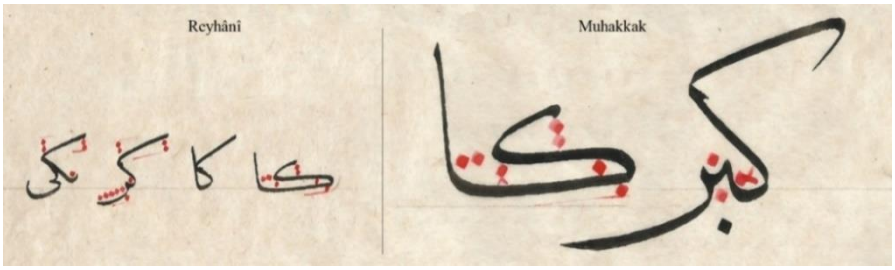
Resim 153- Muhakkak ile reyhânî mukayesesi

8. Muhakkak hattında “sîn”, “şın”, “sâd”, “tâ” harfleri büyüktür ve ölçüsü tıpkı sülüs gibidir. Bu harfler, reyhânî hattında ise ölçü olarak küçüktür ve nesih hattına benzer (Resim 154).

Resim 154- Muhakkak ile reyhânî mukayesesi (Hattat Mahfuz Zünnûn)

9. Muhakkak yazıda başta ve ortada gelen “kef” harfi büyüktür ve biçim olarak sülüse benzer, reyhânîde ise nesih hattına benzer (Resim 155).

Resim 155- Muhakkak ile reyhânî mukayesesi (Hattat Mahfuz Zünnûn)

10. Muhakkak yazıda ortada yazılan “be”, “te”, “sîn”, “şın” harfleri bazen harften harfe geçişlerde sülüse benzer iken, reyhânîde ise, nesih hattına benzer (Resim 156).

Resim 156- Muhakkak ile reyhânî mukayesesi

11. Terkip halinde gelen “be” harfi muhakkakta tıpkı sülüs gibi zülfelidir, reyhânîde ise zülfeli değildir ve nesih hattına daha yakın bir görünümdedir (Resim 157).

Resim 157- Şeyh Hamdullah (İÜK A 6485)

12. Muhakkak yazıda kelimenin sonunda gelen “dâl” harfi tıpkı sülüs gibi yazılırken, reyhânîde nesih hattına benzer bir şekilde yazılır (Resim 158).

Resim 158- Muhakkak ile reyhânî mukayesesi

13. Muhakkak'ta Lafz-ı Celâl'e bağlı "he" harfi sülüs yazıda olduğu gibidir. Reyhânîde ise nesih hattına daha çok benzer (Resim 159).

Resim 159- Muhakkak ile reyhânî kıt'a (TSMK)

14. Reyhânî hattının harekeleri (okutma işaretleri) kendi kalemiyle yazılırken, muhakkak hattında harekeler biraz ince ve farklı bir kalemle yazılır. Eski yazılara bakıldığında hareke kalemindeki bu inceliğin, yazı kalemine göre kalemin dörtte biri veya üçte biri kadar olduğunu tespit etmek mümkündür. Nacî Zeynüddîn yanlışlıkla bunun aksini söyler[185]. Bu yanlışlığın aynını, Mahmud Yazır da dile getirmiştir (Resim 160)[186].

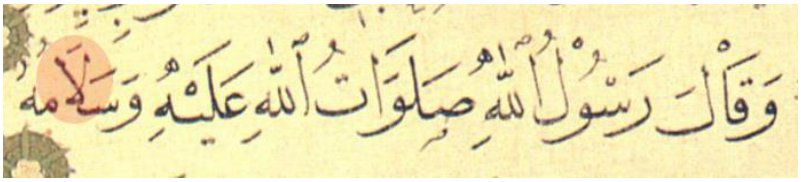

Resim 160- Şeyh Hamdullah'a ait muhakkak ve reyhânî satırlar (İÜK A 6485)

[185] Nâcî Zeynuddîn, *Musavverü'l-Hatt'l-Arabî*, Bağdat 1377/1968, s. 465.

[186] Mahmud Yazır, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, İstanbul 1942, s. 117.

15. “Lâmelif” harfi reyhânî yazıda, nesih hattındakine benzer şekilde kullanılırken, muhakkak hattında bu şekilde kullanılmamaktadır (Resim161, 162).

Resim 161- Şeyh Hamdullah’ha ait reyhânî hattı (İÜK A 6485)

Resim 162- Şeyh Hamdullah’ha ait muhakkak hattı (İÜK A 6485)

4.2.2. Muhakkak ve Reyhâni ile Birlikte Yazılan Bazı Eserlerden Seçmeler

Örnek 1. Kitap (Resim 163, 164, 165, 166, 167)

Kitabın adı	: Divan şiir el-Hadire
Müelifi	: Kutbe b. Evs el-Hadire (İslâm'dan önce)
Hattatı	: Yâkût el-Müsta'sımî (ö. 698/1298)
Bulunduğu yer	: TSMK Emanet Hazinesi No.1642
Yazı nev'i	: Muhakkak, reyhânî, tevkî'
Yazılış tarihi	: H. 682
Dönemi	: Abbasî Dönemi
Varak sayısı	: 17

Eser hakkında izahat: Siyah mürekkeple koyu nohudi renkli kağıt zemine yazılmıştır. Sayfalardaki satırlar sayı ve tertip olarak farklıdır.

Resim 163- Yâkût el-Müsta'sımî'ye ait muhakkak ve reyhânî satırlar
(Dîvanı/TSMK EH no.1642, vr. 2)

Resim 164 ve 165- Aynı dîvan'dan bir başka görüntü (TSMK EH no.1642, vr. 3-4)

Resim 166 ve 167- Aynı eserden bir başka görüntü (TSMK EH no.1642, vr. 5-6)

Örnek 2. Murakka' (Resim 168, 169, 170, 171, 172)

Metin	: El-Hadire şiir divanı
Şairi	: Kutbe b. Evs el-Hadire (İslâm'dan önce)
Hattatı	: Yâkût el-Müsta'sımî (ö. 698/1298)
Bulunduğu yer	: İran
Yazı nev'i	: Muhakkak, reyhânî , nesih, tevkî'
Yazılış tarihi	: H. 674
Dönemi	: Abbasî Dönemi
Varak sayısı	: 34

Eser hakkında izahat: Siyah mürekkeple kâğıt üzerine yazılmış nadir bir murakka'dır. Sayfalardaki satırlar sayı ve tertip olarak farklıdır. Murakka'ın kenarları farklı renk zeminli kağıtlar yapıştırılmış, üzerine çizgiler ve serpilmiş altın, renkli pigmentler ile yapılmıştır.

Resim 168- Yâkût el-Müsta'sımî'ye ait muhakkak ve reyhânî hatlarla şiir divanı (vr. 5)

Resim 169 ve 170- Yâkût el-Müsta’sımî’ye ait muhakkak ve reyhânî hatlar (Divan/ vr. 20, 24)

Resim 171 ve 172- Yâkût el-Müsta’sımî’ye ait muhakkak ve reyhânî hatlar (Divan/ vr. 33-34)

Örnek 3. Murakka'[187] (Resim 173, 174, 175)

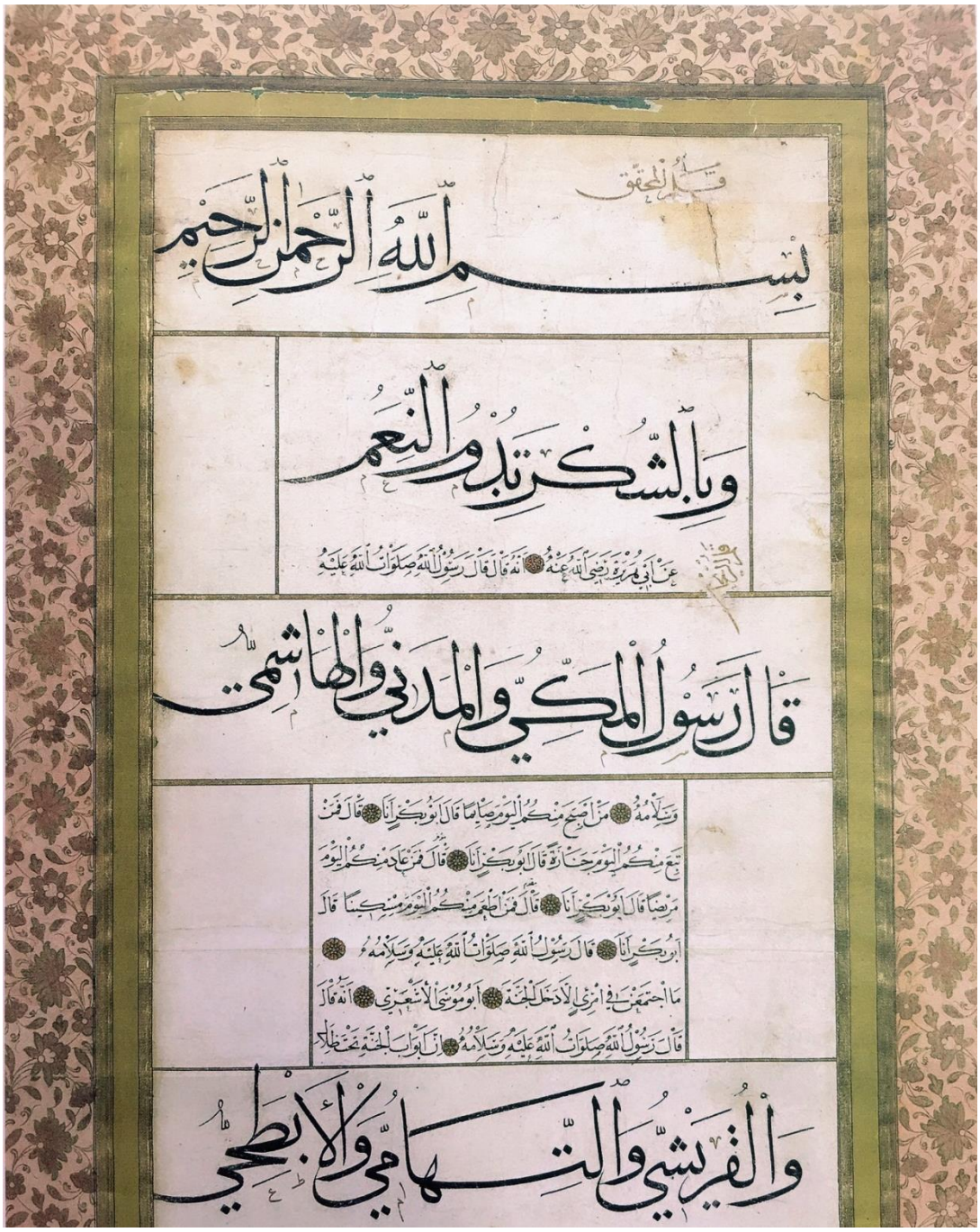
Metin	: Seçme Hadisler, son kısmında Evhadüddin Kirmânî ve Şîrâzî'den Farsçe ince ta'lik hatla beyitler vardır, ketebelidir.
Bulunduğu yer	: TSMK EH. No. 2086
Hattatı	: Şeyh Hamdullah el-Amasi (ö. 926/1520)
Yazı nev'i	: Aklâm-ı sitte, tâlik
Yazılış tarihi	: Bulunmamakta
Dönemi	: Osmanlı Dönemi

Eser hakkında izahat: Tûmâr halinde, âharlı kağıt zemine siyah ve altın mürekkeple yazılmıştır. Altın cetvelli kenarları açık zemin üzerine halkâr ile yapılmıştır.

Resim 173- Şeyh Hamdullah'a ait Aklâm-ı sitte ve talık murakka'ı

[187] Muhiddin Serin, *Türk Hat Üstadları 2/Şeyh Hamdullah*, İstanbul 2007, s. 110.

Resim 174- Şeyh Hamdullah'ın Aklâm-ı sitte murakka’ından muhakkak ve reyhânî hatları

Resim 175- Şeyh Hamdullah'ın Aklâm-ı sitte murakka'ından muhakkak ve reyhânî hatları.

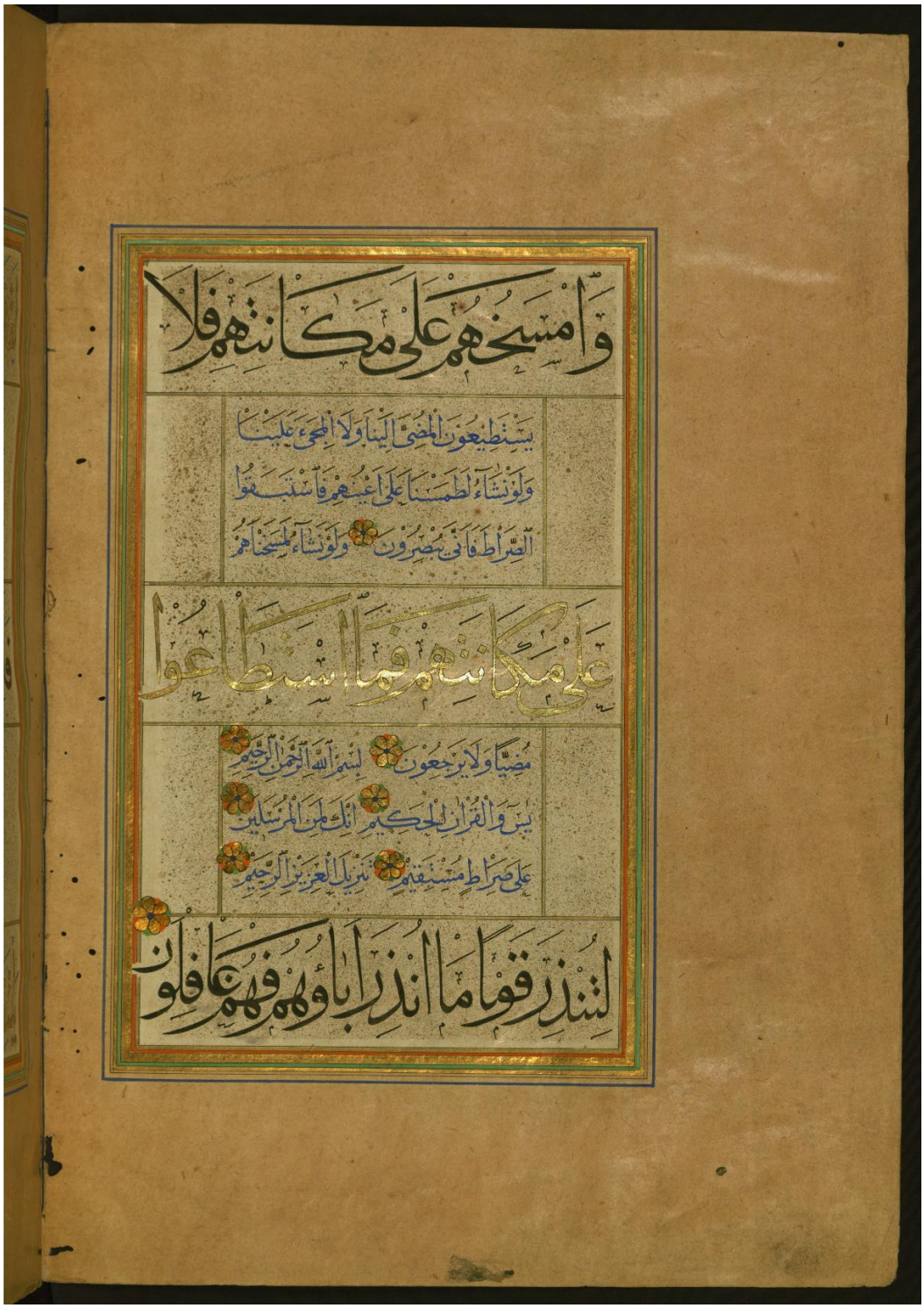
Örnek 4. Dua kitabı[188] (Resim 176, 177, 178, 179)

Müellifi	: Ebu el-Hasan eş-Şâzeli (ö 656/1258)
Metin ve dil	: Hizbu'l-Bahr (Dua kitabı, Arapça)
Bulunduğu yer	: The Walters Art Museum, Maryland 2120. US" No. W 578
Hattatı	: Belli değil
Yazı nev'i	: Aklâm-ı sitte
Yazılış tarihi	: H. 11./m. 17. yüzyıl
Dönemi	: Osmanlı Dönemi
Varak sayısı	: 8
Eb'âdı	: (31.5 x 21.5 cm)
Yazı eb'âdı	: (12.0 x 20.0 cm)

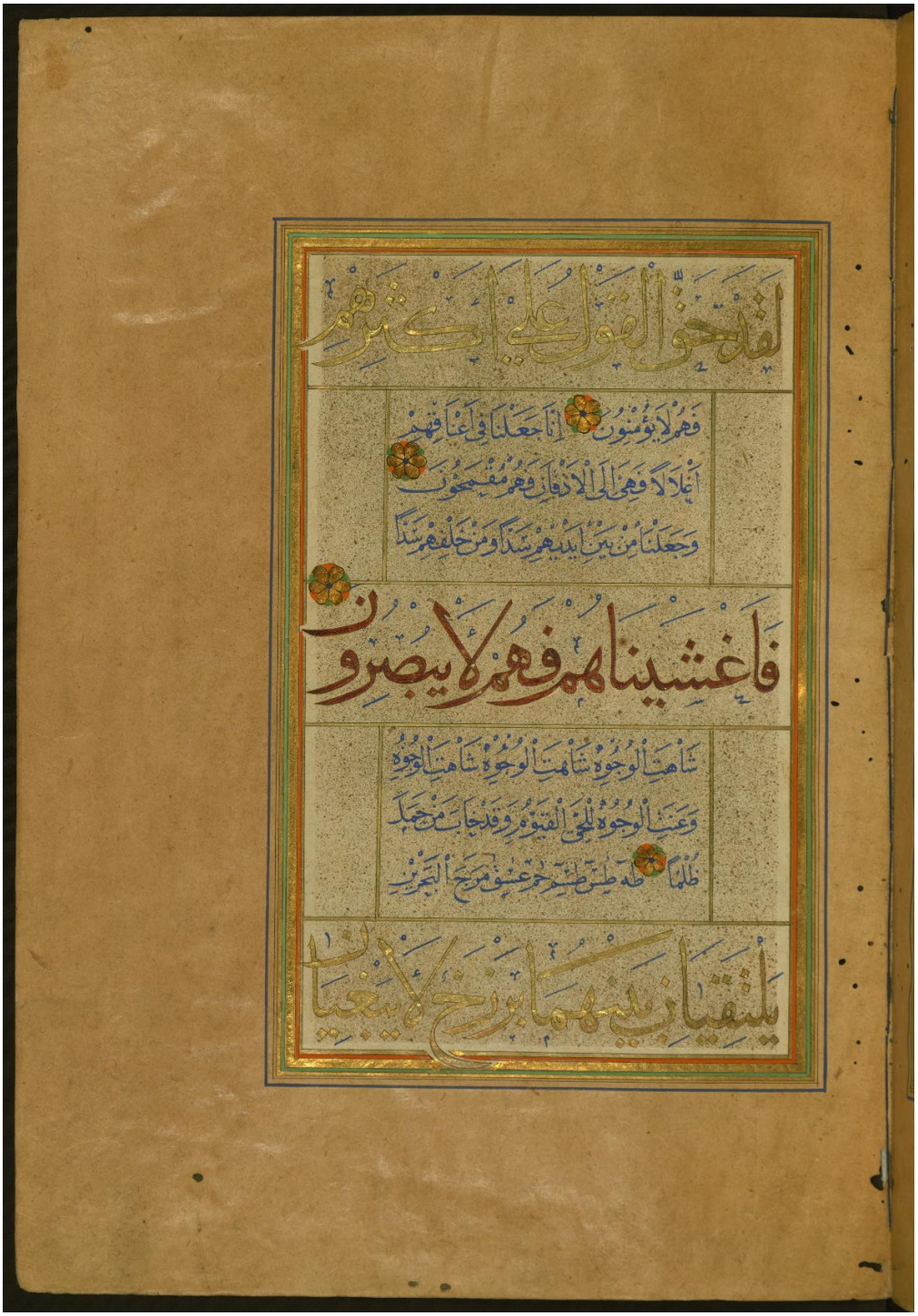
Eser hakkında izahat: Nadir yazmalardan biridir. Serpilmiş altın zeminli, koyu tonlu kağıtlar üzerine mürekkep ve pigmentler ve altın aletli keçi derisi ile altın serpme pembe kâğıt ile kaplı karton arasında yapıştırılmış. Yazısı siyah ve mavi renkte sülüs, nesih, muhakkak, reyhânî, tevkî', rikâ' (Aklâm-ı sitte) da dahil olmak üzere çeşitli büyük boyutlu yazılarda yazılmıştır. ayet işaretleri tezhiplenmiştir.

Evkaf müfettişi olan İbrahim Hanif imzasıyla Sultan III. Osman Han (1168-1171/1754- 1757) adıyla bir vakıf ifadesi (vr. 2a) vardır. son parçada (vr. 7b), yeşil ve siyah Kare *Kûfi* (Makili) hatla Kur'an ayetlerini içeren bir merkezi pastil çerçeveleyen yatay panellerde beyaz sülüs hatla besmele ve hamdele ile yazılmıştır.

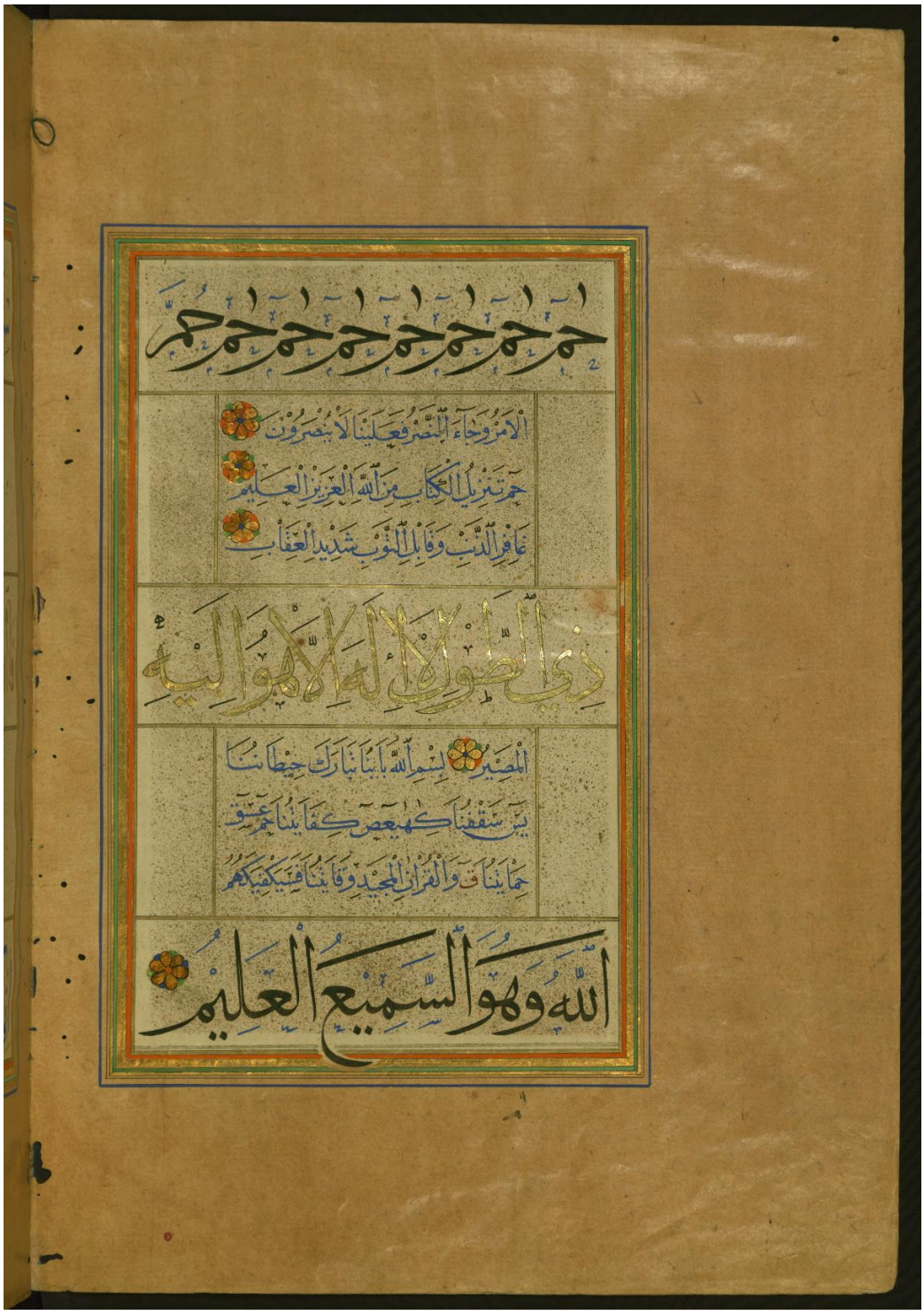
[188] *Hizbu'l-Bahr Manuscript*, The Walters Art Museum, W 578. Pdf 2011.

Resim 176- Hizbu'l-Bahr adlı dua kitabı (Walters Art Museum, W578/ vr. 4b)

Resim 177- Hizbu'l-Bahr adlı dua kitabı (Walters Art Museum, W578/ vr. 5a)

Resim 178- Hizbu'l-Bahr adlı dua kitabı (Walters Art Museum, W578/ vr. 5b)

Resim 179- Hizbu'l-Bahr adlı dua kitabı (Walters Art Museum, W578/ vr. 6a)

Örnek 5. Levha (Resim 180)

Metin ve dil : Kasîde-i Nehcü'l-Bürde, Arapça
Müellifi : Ahmed Şevki (ö. 1351/1932)
Hattatı : Abdo Muhammed Hasan el-Cemmal (günümüz hattatlarından, Mısır)
Bulunduğu yer : Birleşik Arap Emirlikleri, Kültür Bakanlığı Müzesi
Yazı nev'i : Muhakkak, reyhânî
Yazılış tarihi : 1438/2016
Eb'âdı : (50 x 70 cm)

Eser hakkında izah: Aharlı, koyu renkli kâğıt üzerine, siyah mürekkeple yazılmıştır. Kalem ucu kalınlığı, muhakkak 2.2 mm, reyhânî 1 mm'dir. 6 satır muhakkak 14 satır reyhânî. Muhakkak satır sistemi kalabalık ve bazı kelimeler üst üste gelmiş, Karahisârî'nin üslubuna yakın.

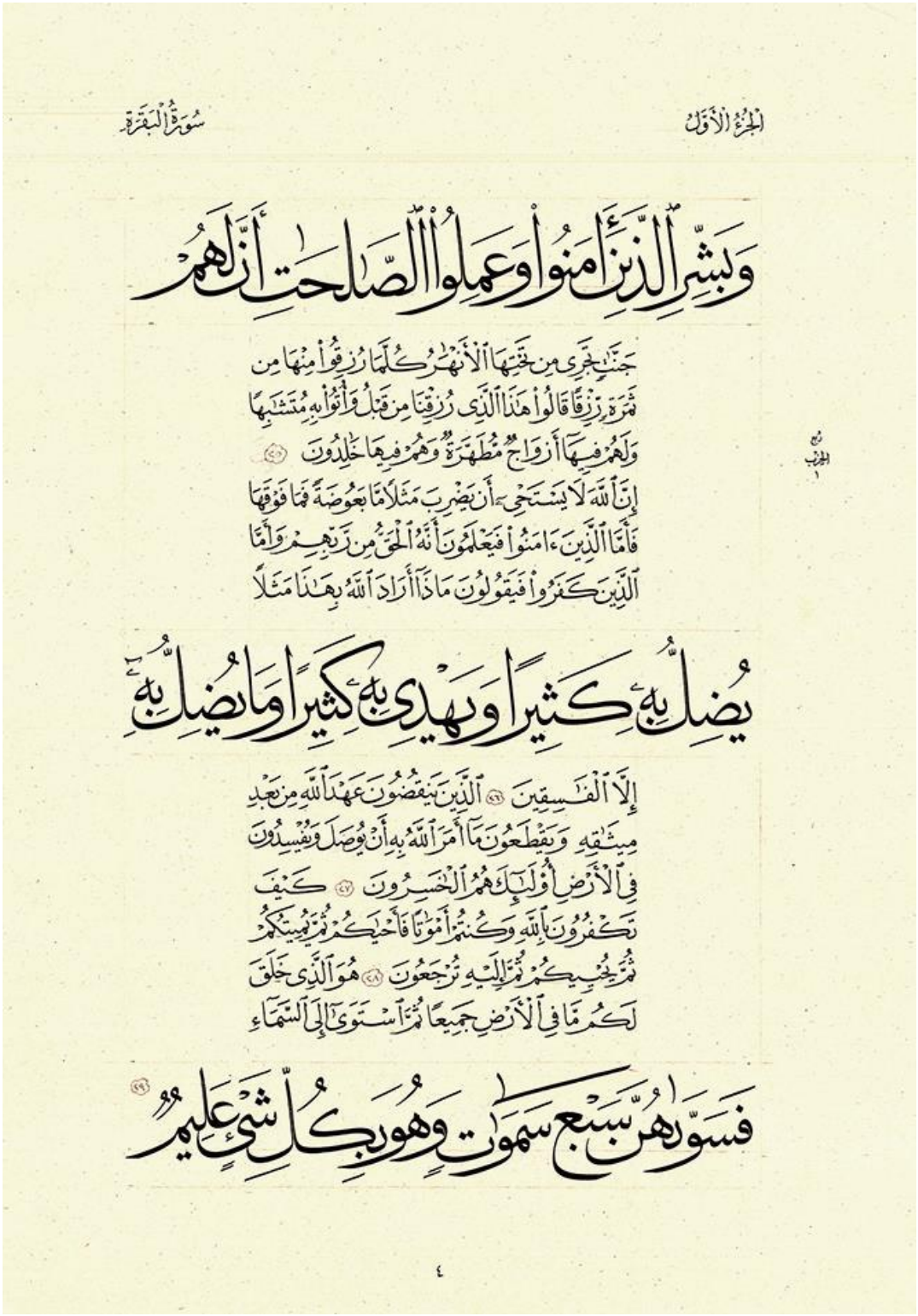
Örnek 6. Levha (Resim 181)

Metin : Kur'an-ı Kerim, birinci cüz'den bir sayfa
Hattatı : Mahfuz Zünnûn (Emin)
Bulunduğu yer : Birleşik Arap Emirlikleri, Kültür Bakanlığı Koleksiyonu
Yazı nev'i : Muhakkak, reyhânî
Yazılış tarihi : H. 1437/m. 2017
Eb'âdı : (45 x 65 cm)

Eser hakkında izah: Aharlı, açık renkli kâğıt üzerine, siyah renkli mürekkeple yazılmıştır. Kalem ucu kalınlığı, muhakkak 2.2 mm, reyhânî 1 mm'dir.

Resim 180- Muhakkak ile reyhânî levhası, hattat Abdo Muhammed Hasan el-Cemmal

Resim 181- Muhakkak ile reyhânî hatlarla yazılmış bir mushaf sayfası, hattat Mahfuz Zünnûn (Emin)

Örnek 7. Levha (Resim 182)

Metin ve dil: Hz. Muhammed hakkında Medhiye Kasîdesi, Arapça (Şiir)
Hattatı: Mahfuz Zünnûn (Emin)
Bulunduğu yer: Özel kolleksiyon, Katar
Yazı nev'i: Başta bir satır sülüs, 8 satır celî muhakkak, 28 satır reyhânî
Yazılış tarihi: h1439/m2017
Dönemi: 21. yy
Eb'âdı: (122 x 244 cm)
Yazı eb'âdı: (75 x 196 cm)

Eser hakkında izah: Âharlı kağıt üzerine siyah mürekkeple yazılmıştır. Kalem ucu kalınlığı, celî muhakkak 9 mm, reyhânî 3.5 mm'dir. Muhakkak satır sistemi kalabalık ve bazı kelimeler üst üste gelmiş.

Resim 182- Mahfuz Zünnûn'a ait muhakkak ve reyhânî ile yazılmış medhiye kasîdesi (özel koleksiyon) Katar

5. MUHAKKAK HATTININ SATIR SİSTEMİ ve FORM ÇEŞİTLERİ

5.1. Muhakkak Hattında Satır Sistemi

Hat sanatının önemli konulardan biri de satır sistemidir. Bu, vadide bütün yazı çeşitlerinin kendisine mahsus bir özelliği vardır. Hüsn-i hatta büyük önemi haiz olan bu sistem, satırda kelimelerin peşpeşe diziliş istikametini sağlayarak yazıya âhenk ve estetik kazandıran bir unsurdur[189]. Mahmud Yazır, düz yazıyı tarif ederken şöyle söylemiştir: **"**Harfleri bir satır üzerine dizilen, birbiri üzerine bindirmesi ve geçmesi az olan yazıdır[190]." Kelime ve harflerin satır sistemine göre tertiplenmesi terkipte olduğu gibi kolay değildir; çünkü harfler satır üzerine yazılırken rastgele ve plansız değildir. Hangi hat nev'inde olursa olsun kelime ve harflerin satırda doğru ve yerinde olması gerekir. Satır sistemi farklı metin ve hat çeşidine göre değişir.

Satırın düz ve muntazam olması için hattatlar mıstar (satırlık) adı verilen bir basit âlet kullanmıştır (Resim 184). Kökeni Arapça olan mıstar (مِسْطَرْ) kelimesi, mastara (مَسْطَرَة) veya mistara (مِسْطَرَة) kelimelerinden iştikak edilmiştir. İsim olarak (Çizgi, yazı, dizi) ve uzun düz bir iz manalarına gelmektedir. Istılahtaki tarifi ise "Kâğıt veya defter üzerine bir şey yazarken, yazının eğri olmaması için kendisiyle düz çizgi çizmeye yarayan bir âlet şeklindedir"[191]. Bu kelimenin Türkçe karşılığı "cetvel" kelimesidir. Satır sistemiyle alakalı diğer hat ıstılahı da "tastîr" kelimesi olup. "satır" kökünden türetilmiş bir kelimedir.

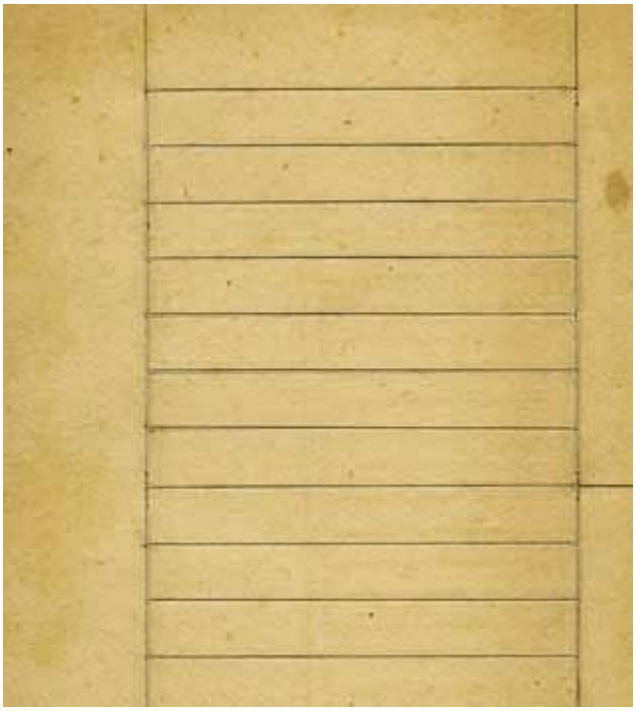

Resim 183- Karahisârî'ye ait satır nizamına uygun mukakkak hattıyla bir besmele

Kelime, lügat açısından yazmak, tahrir etmek ve çizgi çizmek manalarına gelmektedir. Istılahta ise bir kelimeyi diğer bir kelimeyle yan yana getirirken satır çizgisi gibi muntazam bir satır sağlamak için yan yana dizmektir[192].

---

[189] Abdulkadir Yılmaz, *Hat Sanatında Satır Sistemi*, Yayınlanmamış Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1996, s. 29.
[190] Mahmud Yazır, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli II*, Ankara 1974, s. 224.
[191] Abdulkadir Yılmaz, *a.g.e.*, s. 29; M. Uğur Derman, *a.g.e.*, s. 39.
[192] Aynı eser, s. 29, 30, 32, 33.

Resim 184- Satır sisteminde hattatların kullandığı mıstar (satırlık) alet

Hat sanatının önemli hususiyetlerinden biri harflerin tenasübü ve ideal ölçüsünün bulunması, kalem hâkimiyeti ve harflerin satıra dizilmesindeki kudret ve kuvvettir. Harflerin başarısı, duruşu ve satırda diğer harflere yabancı durmaması yazı estetiğinin ana unsurları arasındadır. Bu özelliklerin bir yazıda birlikte, bulunmaması veya bunun başarılamaması estetik bir kusurdur. Hüsn-i hatta harflerin yazılışında satır düzeni sağlanamaz ise, harfin tenasübü yakalanamazsa veya harfler satırda uygun yerlerine yerleştirilemezse bu yazıya hüsn-i hat denilmesi imkânsızdır. Harfler ne kadar güzel olursa olsun bazen aşağı bazen yukarı yazılmış bir yazı güzel değildir.[193] Her harfin, satır çizgisinde (yazı mıstarında) bulunması icap eden bir yeri vardır. Bunun üstünde veya altında kalan harf, güzel yazılmış olsa bile göze hoş görünmez.[194]

(ن ۚ وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ)[195] Âyetinde "satıra dizerler" diye, dizmeye ve dizene ve dizilene kasem buyurulmuş olmakla, bu nizam ve kürsünün ehemmiyetine dikkat çekilmiş ve ilâhî bir sırrı hâmil bulunduğu takrir kılınmıştır.[196]

Yazının estetiğini temin eden önemli unsurlardan biri de harfin ve kelimenin satırın kürsüsünde oturmasıdır. Kelimeler ve harflerin bir yazıda satır çizgisine uyularak altları satır çizgisi üzerinden geçiyor olsa dahi, yazının "asıl" olan mıstarına

[193] Muhiddin Serin, *Hat Sanatımız*, İstanbul 1982, s. 113-114.
[194] Abdulkadir Yılmaz, *a.g.e.*, s. 70.
[195] (Kalem sûresi, 1. Âyet)
[196] Mahmud Yazır, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli* II, Ankara 1974, s. 245.

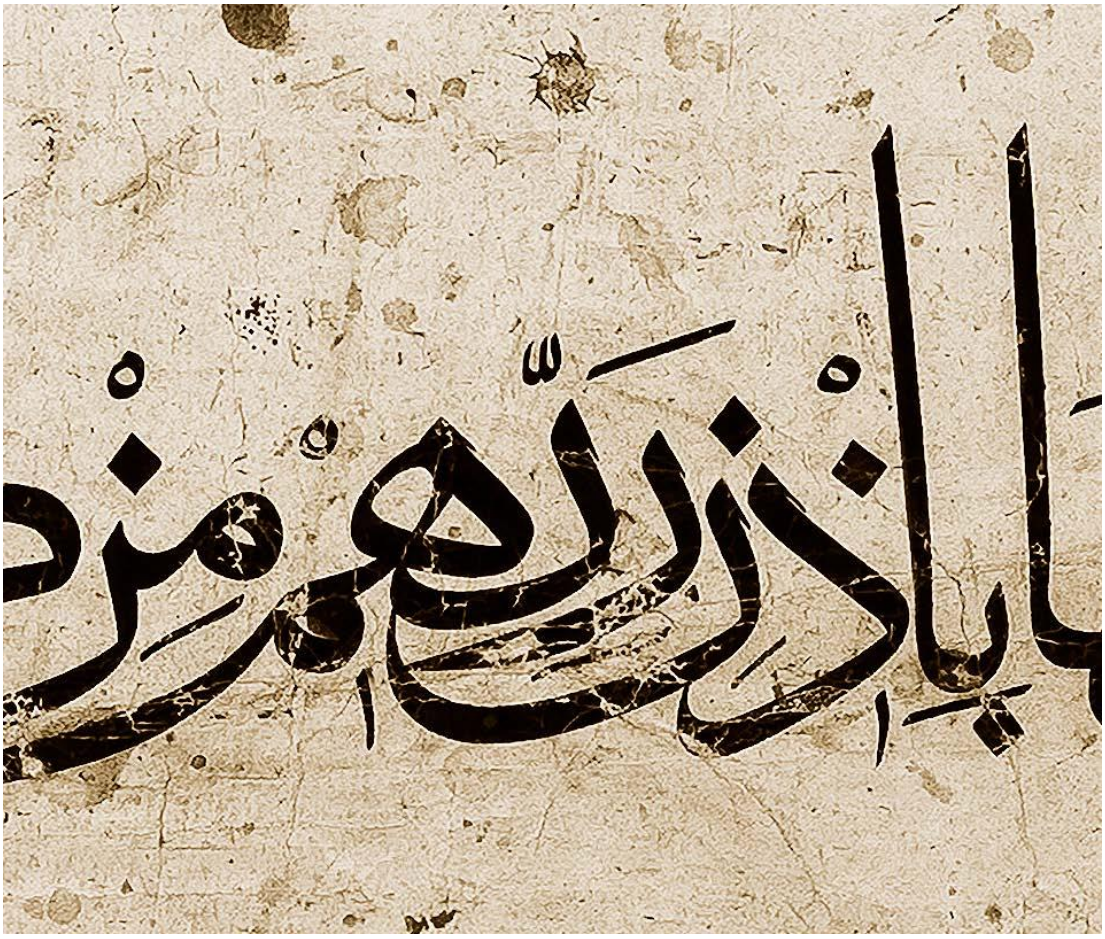
riâyet etmek gerekir. Yazı kürsüsünde bulunmayacağı cihetle, bir âhenksizlik göze ve rûha batar durur; böylece kürsüsüne oturmuş olmayan bir yazı, umûmi durumu bozuk ve âhenksiz bir yazı olarak görünür. O yüzden, melekesi olan hattatlar, çizgi çizmeye lüzum görmeksizin sanki o varmış gibi her harf ve kelimeyi yerli yerine yazarlar yazıyı satırına dizerler, kürsüsüne oturturlar[197].

Mahmud Yazır, satır sistemi ya da düz yazı kürsüsü hakkında da şunları ifade eder: "Her yazı nev'ine göre, harflerin ve kelimelerin satır çizgisi üzerinde olmaları îcâb eden husûsî birer yerleri vardır ki, bu yerler sağ ve soldaki harflerin bünyevî husûsiyetlerine göre daima değişirler. Bu değişmelere rağmen, harflerin ve kelimelerin, bunlardan doğan bir bütün yazının, bu satır çizgisi üzerindeki yerlerini bize sağlayan bu çizgi değil; bu çizgi üzerine yer alacak olan yazının kendi mıstarıdır. Bu mıstara satır nizâmı veya kürsü tâbir olunur. Satır nizâmı tâbiri yazmadan öncesine, kürsü tâbiri de yazdıktan sonraya nâzırdır. "Şu yazı kürsüsündedir veya değildir" dediğimiz zaman, bu nizâma uygun olup olmadığını ifade etmekteyizdir".

Resim 185- Baysungur'a ait Mushaf'tan bir satırda görülen eliflerin sola meyillik duruşu

[197] Mahmud Yazır, *a.g.e.*, s. 245; Abdulkadir Yılmaz, *a.g.e.*, s. 70, 72.

Resim 186- Gıyâseddin Baysugur'a ait Mushaf'tan bir satır detayında görülen âhenk ve insicam

Sülüs hattına nazaran muhakkak hattının düz ve dik duruşu nedeniyle düz yazı ve satır sistemine daha uygun olduğu kabul edilmiştir. Ayrıca muhakkak hattı eskiden Mushaf yazısı olarak benimsenmiş ve tanınmıştır[198].

Muhakkak hattında intizam önemli bir vasıftır. Yazı intizamı, satır nizamına riâyet etmekle tahakkuk eder. Harflere satırda doğru yerini vermek, harf ve kelimeler arasındaki mesafeyi iyi tayin etmek ve yazının satır sistemine uyumu, yazının muntazam bir bünye kazanmasını sağlar. Ayrıca satırda güzellik, metanet ve âhengin tahakkuk etmesi için, dik duran ve yukarı yükselen harfler bir istikamette ve yükseklikte olması icap eder[199].

[198] Nassar Mansour, *Sacred Script Muhaqqaq in İslâmic Calligraphy*, London 2011, s. 250; M. Uğur Derman, *Türk Hat Sanatından Seçmeler*, İstanbul 2017, s. 43.

[199] Muhiddin Serin, *Hat Sanatımız*, İstanbul 1982, s 25. 113. 114; Abdulkadir Yılmaz, *Hat Sanatında Satır Sistemi*, Yayınlanmamış Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1996, s. 70.

Resim 187- Satır sisteminde satırın çizgisine göre kelime ve harflerin vaziyeti

Geçen satır kürsüsü ve sisteminin kaidelerine riayet etmekle beraber, muhakkak yazısında bir metni satıra dizerken harfler ve kelimeler satır çizgisine nispetle iki vaziyette bulunmaktadır, satır çizgisinin üstünde ve altında. Yazının büyük ağırlığı da çizginin üstünde yer almaktadır. Üst kısmına dikkat ederek diğer kısımlar kürsüsünde oturmuş olacaktır. Bazı harf ve kelimeleri de satır çizgisi iki kısma böler. Ayrıca satırın sonunda bazen zaruret nedeniyle bu kaidelerin dışına çıkılabilir. Harfler ve kelimeler satır çizgisinden biraz üste (Resim 188) veya yukarı yönelir (Resim 189). Öte yandan üst kısımda bulunan dik ve yukarı yükselen harflerin sola meyilli oldukları görülmektedir (Resim 190). Böylece satırda baştan sona, üstten alta, tevafuklu bir istikamet sağlanmış olacaktır. Bu tevafuk (uyum) her hattatın bilmesi ve uygulaması gerekli olan bir vasıftır. Neticede harfler ve kelimeler bir uyum ve insicam içinde olacak ve nihayet bir hususture güzellik ortaya çıkacaktır. Ancak bu hususta şunu söylemekte fayda vardır. Satır sisteminde harf ve kelimelerin kürsü kaideleri, kesin değildir; çünkü bu estetik konumudur. Bir yazıyı oluşturan harfler ve kelimeler, satırın üstünde ya da altında, kürsüsünde oturmuş ya da oturmamış olması hattatın kendi zevk-i selimi ve estetik anlayışına aittir. Burada kaidenin önemi ikinci sırada gelmektedir.[200]

[200] Abdulkadir Yılmaz, *Hat Sanatında Satır Sistemi*, Yayınlanmamış Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996, s. 117, 119.

Resim 188- Satır sisteminde zaruret nedeniyle garip çıkış davranışı (Ahmed Karahisârî)

Resim 189- Harf ve kelimelerin satırın sonuna gittikçe yukarı yükselmesi (Şeyh Hamdullah)

Resim 190- Zaruret sebebiyle kelimelerin üst üste yükselmesini gösteren bir başka satır örnegi (Hattat Nâsır Tâûsî/İran)

Resim 191- Hasan Çelebi'ye ait satır nizamına uygun mukakkak hattıyla bir sayfa (Dublin Chester Beatty Kütüphanesi Is, No.1527)

5.2. Hat Sanatında İstif

Hat sanatında kompozisyon, terkip, istif ıstılahları; bir cümlede kelime ve harflerin güzel görünmesi için, yan yana ve üst üste dizilmesi ile yazılmasına verilir. Mahmud Yazır istifli yazıyı şöyle tarif eder: "Harfleri veya satırları birbiri üzerine bindirilerek yazılmış olan yazılardır."[201] Ali Alparslan'a göre hat sanatında kompozisyonu "Harf ve kelimelerin bir kâide dâhilinde üst üste yerleştirilmesi" demektir.[202] Bu terkip yazısının vasıflarından şu tarifi iştikak etmekteyiz: Yazı hat sanatında bir metnin kelime ve harflerini, duygu ve hayal gücünün ifadesiyle, kütlece güzel bir şekilde tasarlamak ve oluşturmaktır.

İstifli yazılar XV. asırda Osmanlı mektebinde Fâtih Sultan Mehmed döneminin önemli hattatı Ali b. Yahyâ Sûfî'nin yazılarıyla ortaya çıkmıştır denilebilir. Topkapı Sarayı Bâb-ı Hümâyun (Ayasofya yönündeki kapının en üst kısmın) da terkip olarak müsennâ celî sülüs hattıyla yazdığı Hicr sûresinin 45–48. ayetleri hat sanatında en eski istif örneklerinden sayılır.[203] Ondan sonra Ahmed Karahisarî ve bazı talebeleri (Hasan Çelebi Karahisarî ve Yusuf Demircikulu) Şehzade, Süleymaniye ve Kılıç Ali Paşa camilerindeki yazılarıyla, celî istiflerin önemli bir noktaya ulaştığını söylemek mümkündür. Hattat Mustafa Rakım Efendi'nin 1790 yılında ortaya çıkmasına kadar, Ali b. Yahyâ Sûfî, Ahmed Karahisarî, Hasan Çelebi ve Yusuf Demircikulu celî sülüs istiflerde en önemli hattatlardır.

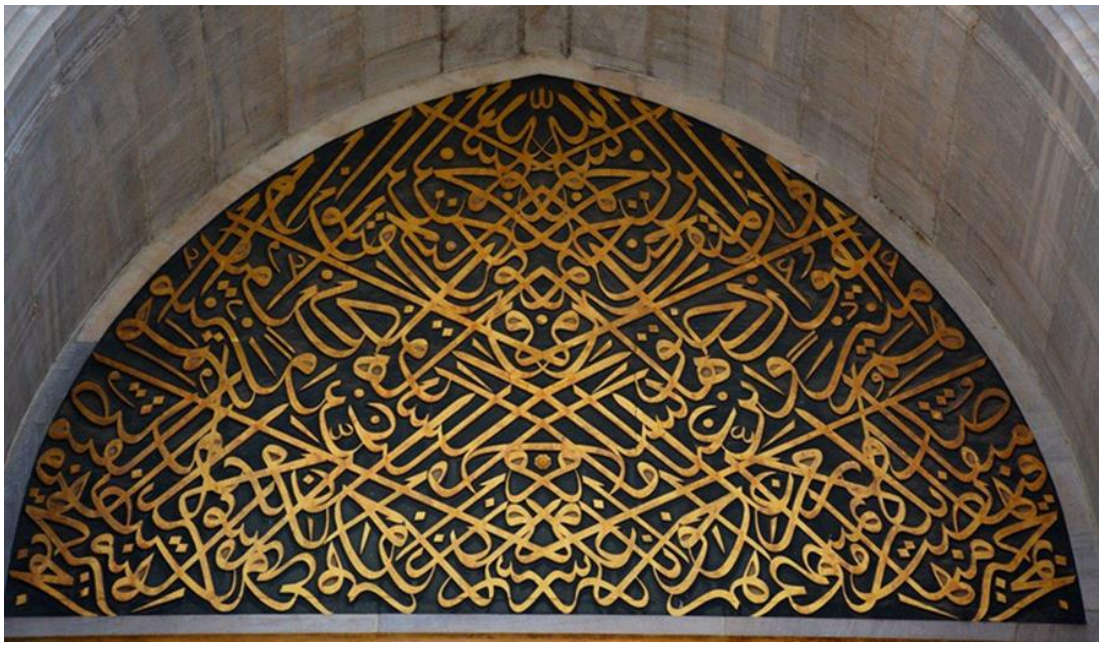
XVIII. asırda hattat Mustafa Rakım Efendi ile istifli yazılar özellikle celî sülüsle bir dönüm noktası yaşamıştır. Bu tarihten itibaren celî yazılarla başlamış sanatsal hat levhası anlayışı (levhacılık) revaç bulmuştur. Cam ve çerçeveli şekliyle hüsn-i hat, mekân içinde duvarlarda yer alarak hem bir güzellik hem okuma ve hem de seyretme imkânına vesile olmuştur.[204] Böylece çok sayıda istifli yazıları her yerde görmek mümkün olmuştur. Celî yazılar mimarî yapılarda veya levhalarda hat sanatının en önemli uygulamalarından biri olarak kabul edilmiştir.[205] İstifli celî yazılarda bir kırılma noktası sayılan Mustafa Rakım dönemi, Sami Efendi ve Abdullah Zühdi gibi diğer çok Osmanlı hattatların takip ettikleri yol olmuştur. Ancak celî sülüste bu gelişmeler yaşanırken celî muhakkak Osmanlı'da pek benimsenmemiş ve istiflenmeye uygun görülmemiştir.

Hat sanatında celî levhalar âbidelerin ve diğer metilerin duvarlarına asılarak bereket getirmek, huzur ya da ruhaniyet kazandırmak için yazılmıştır. Celî muhakkak, Celî sülüs, celî ta'lik, celî divani ve kufînin farklı formlarıyla yazılan bu yazılar, İslâm

[201] Mahmud Yazır, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli* II, Ankara 1974, s. 224.
[202] Ali Alparslan, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*, İstanbul 1999, s. 106.
[203] Süleyman Berk, "İstanbul Açıkhava Hat Müzesi (İstanbul Kitâbelerinden Seçmeler)", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, sy. 47- 48, 2010-2011, s. 367-389; Süleyman Berk, *Devlet-i Aliyye'den Günümüze Hat Sanatı*, İstanbul 2013, s. 19, 20.
[204] M. Uğur Derman, *Türk Hat Sanatından Seçmeler*, İstanbul 2017, s. 56, 57.
[205] Nassar Mansour, *Sacred Script Muhaqqaq in İslâmic Calligraphy*, London 2011, s. 250.

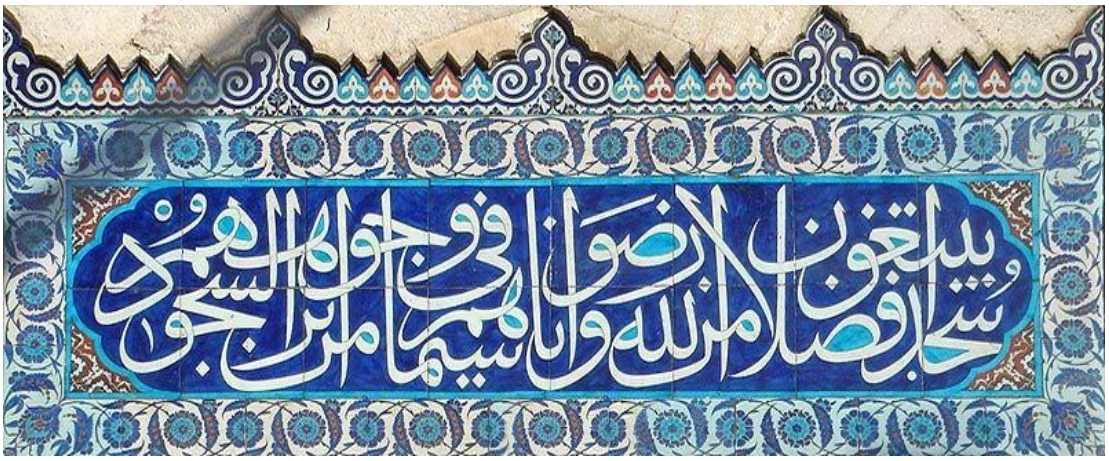
inancını ve Müslümanların günlük yaşamını bilgilendiren İslâmi değerlerle bağlayarak onun Allah (c. c.) ile olan ilişkisinde görev ve yükümlülüklerini hatırlatırlar.[206] Geçmişten gelen büyük hat eserleri, özellikle de celî sülüs eserler XXI. yüzyılda bile İslâm dünyası genelinde, ister kağıt üzerine ister diğer malzemelere geçirilmiş olsun tercih ve takdir edilmektedir.

Hat kompozisyonları hakkında Ali Alparslan şöyle söyler: "Yazıda kompozisyonun sağladığı değerler, uyandırdığı his ve düşünceler sosyolojik bakımdan tetkike değer mahiyettedir. Şöyle ki insan, bu istifte harflerin, kelimelerin ve harekelerin meydana getirdiği topluluğu, birbirine yaklaşmış, el ele vermiş, boyun boyuna sarılmış, birbiriyle kucaklaşmış insanlar gibi görür. Bazen kompozisyonda, el ele vermiş insanlar meçhul bir istikamete doğru yürüyor gibi algılanırken, âdetâ bazen de âdeta düşman saflarına saldıran savaşçıları andırırlar. Hülâsa kompozisyon, harflerin birbiriyle uyuşmasıyla, anlaşmasıyla meydana gelen bir şekiller senfonisidir."

Resim 192- Hattat Ali b. Yahya Sûfi'nin Topkapı Sarayı Bâb-ı Hümâyun üstünde yer alan Müsennâ girift istifli celî sülüs kitâbesi Rakım öncesinin mükemmel bir örneği olarak kabul edilir.

[206] Nassar Mansour, *a.g.e.*, s. 250.

Resim 193- Ahmed Karahisarî'nin İstanbul Süleymaniye Camii'nde yer alan celî sülüs hattıyla yazdığı bir kuşak istif kitâbesi: "Onların, rükû ve secde halinde, Allah'tan lütuf ve hoşnutluk istediklerini görürsün. Onların secde eseri olan alametleri yüzlerindedir". (Fetih Suresi 29. ayetten)

5.2.1. Terkip Usûlü

Terkip yazılar genellikle geniş kalemlerle yazılmıştır. Herhangi bir celî kompozisyon için ön hazırlık çok önemlidir. Önce yazılacak metne kalıp hazırlanması ve türlü aşamalı çalışmalar gerekir. Evvela şunu söylemekte fayda var; levhalarda boyut ve ölçek kısmen metin tarafından belirlenir, aynı zamanda sanatçının genel deneyimiyle de tespit edilebilir. İlk aşama, hattatın iş hakkında sahip olabileceği ilk fikirleri içerir. Sanatçı, bazı araştırmalar yapmalıdır, mesela benzer bir eserin önceki veya mevcut herhangi bir üstat tarafından üretilip üretilmediğini belirlemek önemlidir öünkü aynı veya benzer bir metin üzerinde yapılan başka bir çalışma, kendi kompozisyonunu geliştirmesine yardımcı olabilir. Araştırma aşamasından sonra, kalemle veya mürekkeple müsvedde tasarımlar yapmaya başlanır. Bu erken eskizler, eserle aynı boyutta veya daha küçük olabilir. Hattat tatmin edici bir kompozisyona imza atmayı ve onu nihai hale getirmeyi başardığında, genellikle tasarlanan nihai çalışma ile aynı boyutta bir kalıp oluşturur. Daha sonra kalıbın tasarımını levhaya veya yazılacak yere aktarır.[207]

Aynı metin farklı şekilde ve kompozisyonda istiflenebilir. Terkip iki kat (veya daha fazla) üst üste dizilerek ve teşrifata dikkat edilerek üretilir. İstiflerde kelimelerin okunma sırasına riâyet etmek gerekir. Bu yüzden ekseriyâ kelimelerin ve harflerin yazılışında ve tertibinde aşağıdan yukarıya doğru bir sıra tâkib edilir. Yukarıdan aşağıya doğru tertib ise istisnaîdir. Bu ameliye yapılırken kelime ile harflerin biçimleri arasında bir de kaynaşma ve uyum çaresi aranır ve hiçbir plan bozukluğuna, denge ve simetriyi bozacak bir eksikliğe ve fazlalığa yer verilmez. Bunun için bu

[207] Nassar Mansour, *a.g.e.*, s. 250.

noktada hattata düşen en mühim vazife birbiriyle uyumlu harfleri ve şekilleri araştırmak ve âhenkli biçimde istiflemektir Böylece yazı canlı bir organizma haline gelerek daha tesirli bir durum arz edecektir[208] .

Hattatlar istifli yazıları levhalar içinde yazı sahası olarak, kare, dikdörtgen, daire veya beyzi (oval) biçimleri veya bunların dışında hattatın zevkine göre kuş, çiçek, meyve gibi bazı şekilleri istif sahası olarak kullanmışlardır.[209] Ayrıca son zamanlarda serbest formlar, çoğunlukla hattatlar tarafından tercih edili olmuştur. İstifli yazılar gerek celî muhakkak gerekse celî sülüs olsun hareke ve dolgu unsurları ile tamamlanır. Ayrıca boş yerlere ve noktasız harflerin (hurûf-ı mühmel) altına veya üstüne teşkil ve rumuzlar konulur. Bu işaretler ve harekeler, zamanımıza yaklaştıkça celî sülüs ve celî muhakkak istiflerinde bir zenginleşme unsuru olmuştur. Hareke ve işaret yazarken kullanılan kaleme "hareke kalemi" denir. Yazı kaleminin üçte biri veya dörtte biri kadar kalınlıktadır. Bazen de zaruret halinde aynı yazı kalemi kalınlığında yazılır. Terkip, müsenna (aynalı) şeklini de alabilir. Kelimeler karşı karşıya iki kere yazılır, ancak metinde Allah (c.c.) ismi varsa tek kelime yazılır ve adeta istifin zirvesinde yer alır.

Mahmud Yazır, terkîbin felsefesi ve husûsiyetini şöyle vasfeder: "Yazma denilen terkib ameliyesi, bu sanatın en esaslı fârikalarından birisi ve belki de birincisidir. Çünkü bu bulunmazsa diğerlerine de yer kalmaz. Bu sanatta terkip, diğer yazılarda görülen yazme ve şekillendirme demek olmadığı gibi, resim yapmadaki tersîm ameliyesi gibi yazı yazmak veya taklit etmek demek de değildir. Birtakım fakir unsurlar maddî hendese çizgilerini sadece toplayıvermek, şu veya bu şekil altında sıralayıvermek, birbiri üzerine gelişi güzel bindirivermek veya birbirine karıştırarak yığıvermek demek de değildir. Belki hat sanatında terkip, rûhî hendeseyi muayyen bir mevzû üzerinde ve en güzel bir tarzda bünyeleştirircesine canlandırarak bir vahdette nizamlamak, nizamlı birçok vahdetleri bir âhenkte düzenleyerek bir fıtrat güzelliği halinde ifadelendirmektir."[210]

Hususi kuralları olan hat sanatının terkiplerini tatbik etmenin, her eli kalem tutana müyesser olmadığı bir gerçektir. Çeşitli terkipler arasında görülen farklar, çoğu bu kuralları fiilen tatbik edip etmemenin bir neticesidir. Bir yazının istif seviyesine ulaşması için bu teknik tatbikatın gerektirdiği terkip usûlüne riayet etmek gerekir.[211] Aynı husus, celî sülüs ve celî muhakkak hattı için de geçerlidir.

[208] Ali Alparslan, *OsmanlıHat Sanatı Tarihi*, İstanbul 1999, s. 106.
[209] M. Uğur Derman, *Türk Hat Sanatından Seçmeler*, İstanbul 2017, s. 57.
[210] Mahmud Yazır, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli*, II, Ankara 1974, s. 120.
[211] Mahmud Yazır, *a.g.e.*, s. 120.

Resim 194- Hattat Mustafa Rakımı'n celî sülüs hattıyla yazdığı bir istif " لا حول ولا قوة الا بالله" Anlamı: "Güç ve kuvvet, sadece yüce ve büyük olan Allah'ın yardımıyla elde edilir"

5.2.2. Terkipte Muhakkak Hattı

Muhakkak yazı XVI. Yüzyıl sonuna kadar ekseriyetle kullanılmış ve sonraları terk edilmiştir. Sülüs yazı onun yerine geçerek kompozisyondaki imkânları sayesinde nerdeyse bütün devirlerde hattatlar tarafından tercih edilir. Uzun zaman sülüs yazının bütün incelikleri ve detayları üzerinde hayli durulmuş ve anatomisi inceden inceye araştırılarak kaideler ortaya konulmuştur. Artık sülüs yazı, kural ve kaideleriyle oturmuş bir yazı olarak günümüz hattatları tarafından da devamlı kullanılmaktadır. Muhakkak yazıda ise bu gelişim tamamlanamamıştır. İncelenen eserlerde sülüsteki gibi ince ayrıntılar ve kurallar belirgin değildir. Her sanatçı kendi zevk ve anlayışına

göre bu yazıda bazı değişiklikler yapmış, kendi estetik anlayışına göre yorumlamıştır diyebiliriz[212].

Bu gerçeklerden dolayı sülüs yazısı, terkip kurmaya muhakkak hattına nazaran daha elverişli ve kabiliyetidir. Zira uzun bir zaman süreci içinde detaylı bir şekilde işlenmiş ve geliştirilmiştir. O yüzden kuralları titiz ve net bir şekilde oluşturulmuş ve herkes tarafından kabullenilmiştir. Bunun karşısında istifli yazılarda dezavantajlı görülen muhakkak yazı, kitap yazımı için son derece elverişli olan nesih hatının da gelişmesiyle yaygınlığını yitirmiştir. Son yüzyıllarda ve günümüzde de bu nedenlerle yaygın bir kullanım alanına sahip olmamıştır[213]. Yusuf Demircikulu'nun yazdığı birkaç muhakkak istifi istisna edersek, muhakkak hattının yüz yıllarca kullanıldığı süreçte düz satır dışında görülmemiştir denebilir. XVIII. yüzyılda Mustafa Rakımla istifleme sürecinde başlayan dahi muhakkak hattı istifli eserlerde benimsenmemiştir.

Muhakkak hattının terkibe pek uygun olduğu veya olmadığı hususunda araştırmacılar ve hattatlar arasında iki görüş vardır: Bu görüşlerden biri muhakkak hattının terkibe birçok sebepten dolayı kabiliyetli olmadığı şeklindedir. Bu görüşe göre muhakkak hattının önemli özelliklerinden biri esnek olmaması ve istife gelmemesidir. Çünkü harflerinin kendi kendine bir oturuşu vardır[214]. Daha ziyade yazının genel şekil görünümünde kelimelerin ve harflerin yan yana sıralanmasından müteşekkildir. Bunun neticesinde, kelimelerin üst üste ve terkip formlarından birine oturması imkânı azdır. Terkip yazılarda da boşluklar görülebilir, onu hareketlerle doldurmak zor olabilir ve bu durum yazının güzelliğini giderebiliriz[215]. Ayrıca muhakkak yazının kavisli ve yuvarlak harflerinin azlığından dolayı terkip ve istife pek uymadığı söylemek mümkündür[216]. O yüzden muhakkak hattında satır sistemine önem verilmiş ve Mushaf yazısı olarak kabullenilmiştir. Elimizdeki çok nadir örnekleri incelediğimizde bu yazının doğuşundan itibaren Mushaf ve kitaplarda daima satır yazısı olarak tercih edilmesi kullanılması bu görüşü teyit eder. Muhakkak hattının kompozisyon kuruluşu sülüs kadar uygun olmasa da satır istiflerinde oldukça etkileyici sonuçlar alınmaktadır[217].

---

[212] Savaş Çevik, "Muhakkak ile Sülüs Yazısı Arasındaki Anatomik Farklar", *Al-Muhaqqaq Exhibition Katalogue,* Dubai 2014.
[213] Savaş Çevik, "a.g.m.".
[214] Hasan Çelebi, "Muhakkak Kalemi", *Al-Muhaqqaq Exhibition Katalogue,* Dubai 2014.
[215] Muhammed Allan, "Al-Muhaqqaq Script", *Al-Muhaqqaq Exhibition Katalogue,* Dubai 2014; Yusuf Zünnûn ile yapılan görüşme, Musul 2018.
[216] M. Uğur Derman, *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı***,** IRCICA, İstanbul 1992, s. 34.
[217] Savaş Çevik, "a.g.m.".

Resim 195- Neyzen hattat Mehmed Emin Efendi tarafından yazılan celî sülüs kuşak.
(إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا) Meali: "Muhakkak ki, Allah ve melekleri, peygambere hep salât ile ikramda bulunurlar. Ey iman edenler, haydi ona teslimiyetle salât ve selam getirin" (Elmalılı Hamdi Yazır Kur'an-ı Kerim, 33/Ahzâb-56. Âyet)

Resim 196- Hattat Muhammed Câbir (Mısır) tarafından yazılan celî muhakkak kuşak

Öbür görüş ise bunun aksini ifade eder. Son zamanlarda elimizde olan muhakkak örneklerini incelediğimizde, harflerin özelliği bünyesi ve eb'âdı, bu hattın istiflerde, sülüs kadar olmasa dahi, başarılı olduğunu görmek mümkündür. Hele hele kuşak terkiplerinin çok başarı olduğuna şüphe yoktur. Muhakkakla denemelerin genel olarak incelenmesinden şunu anlamaktayız: Muhakkak hattında harf ve kelimeler, istifli denemelerde özelliğini, karakterini ve bünyesini kaybetmemekte, ihtişamı ve görkemi bozulmamaktadır. Kompozisyonda kelimeker ve harfler kütle olarak birliğini sürdürmekte ve dış görünümünü muhafaza etmektedir. Ancak sülüs hattı kadar başarılı olduğunu söylenemez.

Bu hakikati anlamak için iki örnek verebiliriz. Aynı metin iki farklı terkiple yazılmıştır, biri (Resim 195) Hattat Mehmed Emin Yazıcı (1300/1883-1364/1945) tarafından h. 1357'de yazılan celî sülüs hattıyla bir kuşak istifi (33/Ahzâb- 56. Âyet) Meali: Muhakkak ki Allah ve Melekleri Peygambere hep salât ile tekrim ederler. Ey iman edenler! Haydin ona teslimiyetle salâtü selâm getirin. Diğeri ise muhakkak hattıyla yine bir kuşak istifi olan hattat Muhammed Cabir (Mısır) tarafından h. 1438'de yazılmıştır (Resim 196) Bu iki örnekten anlaşılan şudur: Muhakkak hattı, hattatlar tarafından istifli yazılarda devamlı kullanılırsa, bütün aşamalarında incelikleri ve detayları üzerinde ciddi araştırılmalar ve çalışmalar yapılırsa, hattın

kural ve kaidelerinin meydana getirilen eserlerde artık oturmuş olduğunu görmek mümkündür.

XVI. yüzyıldan XXI. asra kadarki zaman içinde muhakkak pek görülmemektedir. Bu tarihten sonra genellikle hat sanatına çok önem verilmiştir. Asırlarca sülüs ve neshe göre bir anlamda ikinci planda kalmış bulunan Aklâm-ı sittnin muhakkak başta olmak üzere bir yöneliş görülmektedir. Muhakkak hattıyla terkiplerin günümüzde hayli ziyade olduğunu görmek mümkündür. Özellikle serbest formlarıylada bazı kompozisyonlar ortaya konmaya başlamıştır.

Hulasa: muhakkak hattının eski ve bugün elimizde olan örneklerini incelediğimizde böyle bir sonuca ulaşılmaktadır. Muhakkak hattının istif şeklinde yazılma başarısı sülüs hattı kadar değildir; bilhassa kare, dikdörtgen, daire ve beyzî yazı formlarında. Ancak kuşak ve serbest formlarda çalışıldığında istiflenmesi daha başarılı olunduğu görülmektedir.

Resim 197- Mustafa Halim Özyazıcı'ya ait istifli muhakkak besmele

Resim 198- Besmele terkibinde bir ön çalışması/ hattat Mahfuz Zünnûn (Emin)

Bu terkiplerden gerek nizâmî gerekse serbest formlarla oluşturulan bazı örnekleri şöyle sıralayabiliriz:

1. Âharlı kağıt üzerine siyah ve altın mürekkeple hattat Casim Mirac (Kuveyt) tarafından serbest formda yazılan muhakkak istif (Resim 199): "يحبهم ويحبونه", 5. Mâide Sûresi, 54. Âyetten bir kısım) Meali "Allah onları sever, onlar da Allah'ı sever".

2. Hattat Nassar Mansur (Ürdün) tarafından kubbe formuyla yazılmış bir celî muhakkak istif (Resim 200). Aharlı kağıt üzerine siyah mürekkep kullanılmış tezhipli bir levhadır. "مَنْ آمَنَ بالقَدَرِ أَمِنَ مِنَ الكَدَرِ" "Men âmene bi'l-kaderi emine mine'l-kederi". Meali: "Kadere imanı olan kederden emin olur".

3. Hattat Nassar Mansur tarafından beyzî formda yazılmış bir muhakkak istif (Resim 201). Altın ve renkli mürekkep kullanılmış. "إِنَّهُ مِن سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيم" (Neml Sûresi 30. Âyetten bir kısım) Meali: Süleyman'dan ve o rahmân, rahîm Allah'ın ismiyle.

4. Kılıç Ali Paşa Camii'nde Yusuf Demircikulu'nun celî muhakkak hattıyla pencere alınlığında 2 istifli kitâbesi (Resim 202). (Haşr Sûresi 23. Âyet)

"بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ هُو اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ"

Meâli: O öyle Allah ki ondan başka tapılacak yok, öyle melik (Padişah) ki kuddus, selam, iman ve emniyet veren mü'min, gözeten koruyan müheymin, azîz, cebbar, mütekebbir, tenzih o Allah'a müşriklerin şirkinden.

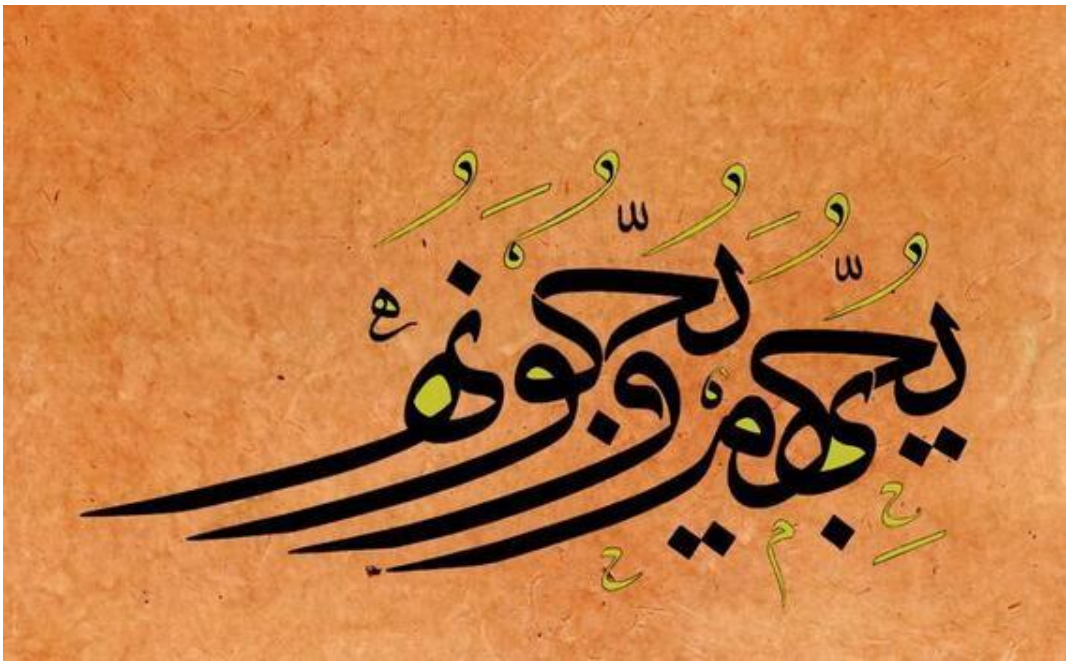
5. Hattat Nâsır Tâûsî (İran) tarafından celî muhakkak ile yazılmış serbest istif (Resim 203). "أَلاَ بِذِكْرِ اللهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ" Ra'd Sûresi, 28. Âyetten bir kısım). Meali: İyi bilin ki, kalpler Allah'ın zikri ile yatışır.

6. Hattat Nâsır Tâûsî'nin (İran) celî muhakkak hattıyla yazdığı dikdörtgen formunda bir istif (Resim 204). "الْعِلْمُ عِلْمَانِ: عِلْمُ الأَبْدَانِ، وَعِلْمُ الأَدْيَانِ"/ İlim ikidir: Beden ilmler ve din ilmleri.

7. Nurullah Özdem'me ait Celî muhakkak istif (Resim 205)/ Türkiye 2015, (وبالله التوفيق وهو نعم الرفيق/ Başarıyı sağlayan Allah'tır, O en iyi dost / arkadaş / yoldaştır).

8. Hattat Karzan Efendi'ye (Irak) ait, oval biçimde istiflenmiş bir celî muhakkak eser (Resim 206) (Kelam-ı Kibar/ لا تَظُنَّنَّ بِكَلِمَةٍ خَرَجَتْ مِنْ أَحَدٍ سَوءاً، وَأَنْتَ تَجِدُ لَهَا فِي الْخَيْرِ مُحْتَمَلاً).

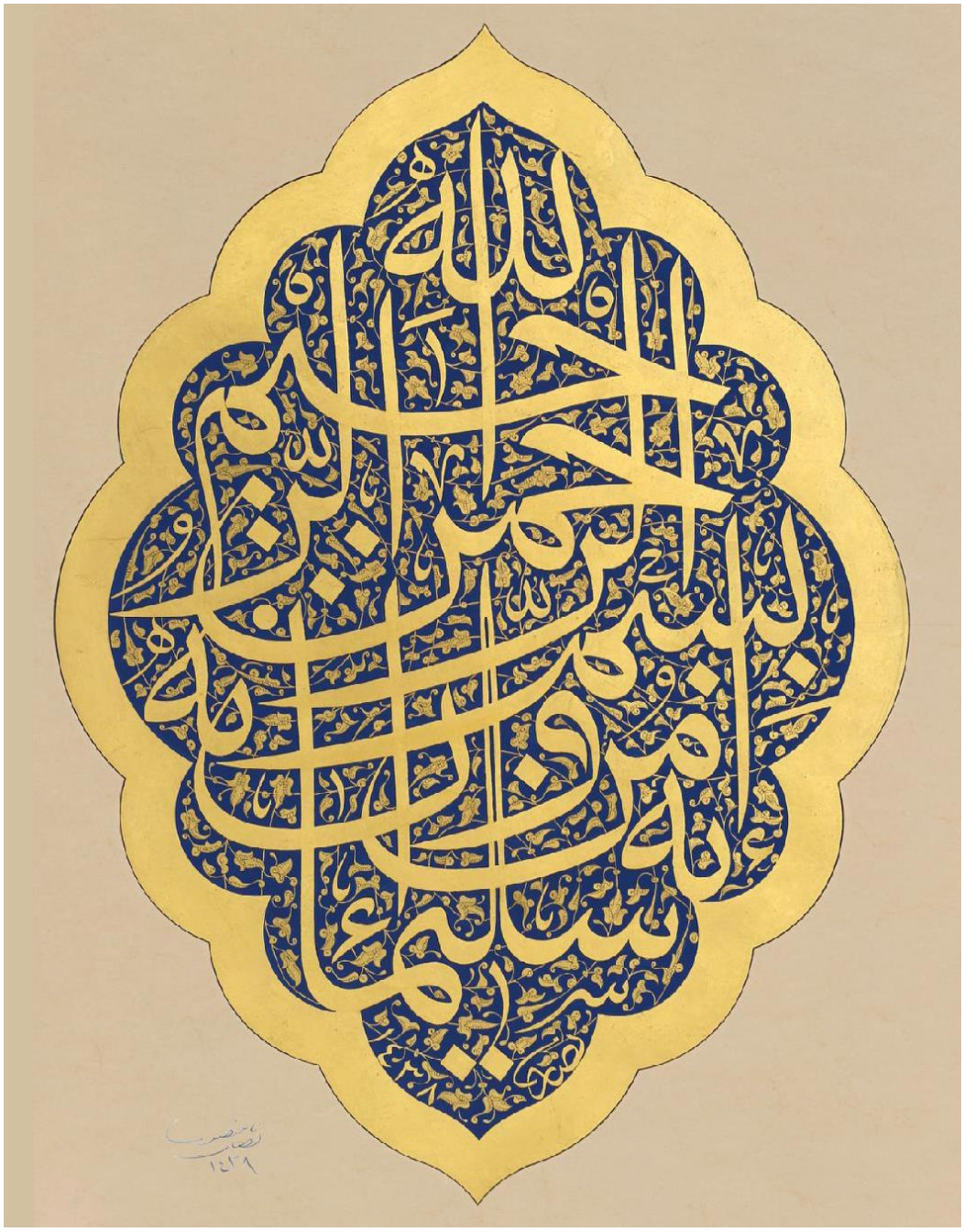
9. Hattat Nâsır Tâûsî (Aşref el- Kuttab) (İran) tarafından Serbest formla celî muhakkak istif yazılmış (Resim 207). "الهي وربي من لي غيرك" (Allahım, Rabbim, senden başka kimsem yok).

Resim 199- Serbest formda bir muhakkak istifi (Hattat Câsim Mirac). **"يحيهم ويحبونه"** Meali: "Allah onları sever, onlarda Allah'ı sever". (Mâide sûresi, 54. Âyetten bir kısım).

Resim 200- Kubbe formuyla bir celî muhakkak istif (Hattat Nassar Mansur). **"***مَنْ آمَنَ بِالْقَدَرِ أَمِنَ مِنَ الكَدَرِ***"** "Men âmene bi'l-kaderi emine mine'l-kederi". Meali: Kadere imanı olan kederden emin olur.

Resim 201- Beyzi formuyla bir muhakkak istif. (Nassar Mansur)
"إِنَّهُ مِن سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ" (Kur'an-ı Kerim, Neml sûresi 30. Âyetten bir kısım)

Resim 202- Kılıç Ali Paşa Camii'nde (İstanbul) Yusuf Demircikulu'nun (ö. 1020/1611) celî muhakkak hattıyla çiniye uygulanmış pencere üstü istifli kitâbeleri. "هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ" (Haşr Sûresi-23. Âyetten bir kısım)

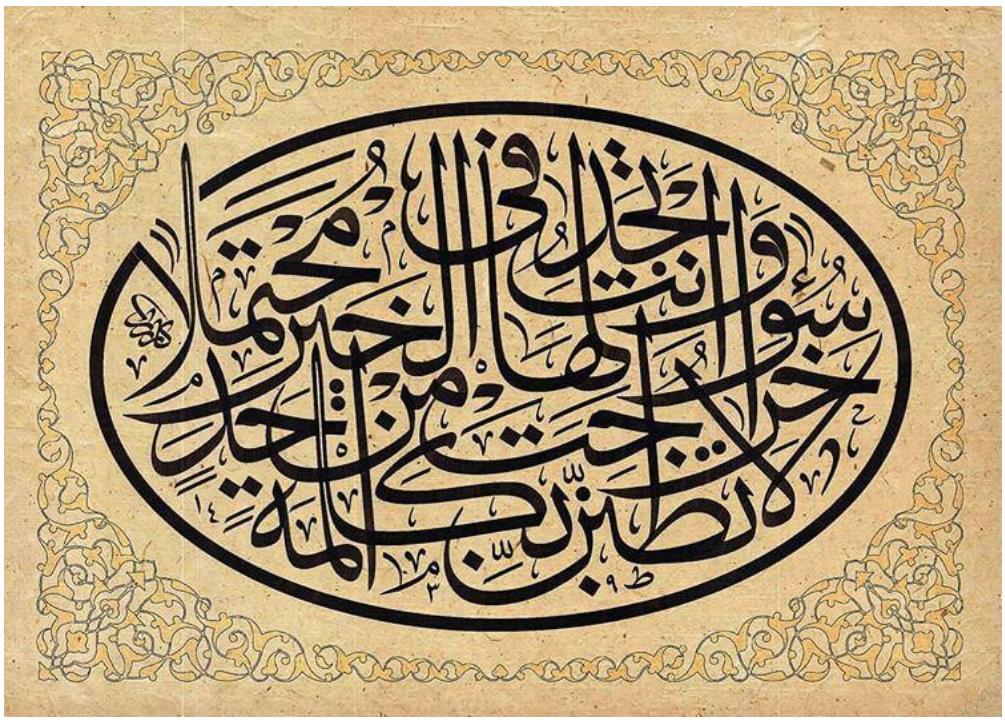
Resim 203- Hattat Nâsır Tâûsî'nin (İran) celî muhakkak hattıyla yazdığı serbest istif: "أَلاَ بِذِكْرِ اللهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ" (Ra'd Sûresi, 28. Âyetten bir kısım)

Resim 204- Hattat Nâsır Tâûsî'nin (İran) celî muhakkak hattıyla yazdığı dikdörtgen formunda bir istif. **" الْعِلْمُ عِلْمَانِ : عِلْمُ الأَبْدَانِ ، وَعِلْمُ الأَدْيَانِ "**

Resim 205- Celî muhakkak istif (Nurullah Özdem 2014) (وبالله التوفيق وهو نعم الرفيق)

Resim 206- Celî muhakkak hattıyla oval şeklinde istiflenmiş bir eser (Hattat Karzan Efendi, Irak)

Resim 207: Hattat Nâsır Tâûsî'nin (İran) tarafından yazılmış serbest formda celî muhakkak istif
"الهي وربي من لي غيرك" Anlamı: Allahım, Rabbim, senden başka kimsem yok

6. SONUÇ

İslâm sanatının olgunlaşma sürecinde yeni yazı çeşitleri ortaya çıkmıştır. Abbasîler döneminde önceki yazı tarzlarından Mekkî, Kûfî, Verrakî gibi mensup yazılara intikal merhalelerin sonucunda belli kaide ve nispetlere dayanan "Aklâm-ı Sitte" adı verilen altı çeşit yazı geliştirilmiştir. Muhakkak ve reyhanî, sülüs ve nesih, tevki' ve rika'. Bu çalışmada aklam-ı sitteden *muhakkak* hattı incelenmiştir. Araştırmaya öncelikle muhakkak hattının tarihinden başlanmış olup, kufiden müstedir yazısına geçiş serüveni üzerinde durulmuş, Emevilerden sonra Abbasi döneminde bu yazının gelişme seyrine değinilmiştir. Muhakkakın ilk dönemindeki örneklerine İbnü'l-Bevvâb'ın yazdığı eserler ile Abdulmelik el-İsfahanî ve Yâkût el-Müsta'sımî'nin eserleri örnek gösterilmiştir.

Muhakkak hattının özelliklerinden yatay ve çanaklı harflerinin olması, sert ve karesel olması, ihtişamlı, mütenasip ve görkemli bir yazı olması gibi bir takım husûsiyetler temel kaideler kapsamında ifade edilmiş ve açıklanmıştır. Bu tezde muhakkak hattının müfredattaki harflerin ölçü ve kuralları tek tek incelenerek diğer benzeri yazılardan ayıran hususlar kıyas yoluyla ve resimlerle aralarındaki farklılıklar izah edilmiştir. Sülüs ve reyhânî hatlarının muhakkak hattıyla mukayesesine ayrıca yer verilmiştir. Muhakkak hattının bir anlamda küçüğü sayılan reyhânî hattı, genelde aynı niteliği taşıması ve eserlerde birlikte bulunuyor olmaları sebebiyle yüzyıllarca Mushaf yazısı olarak kullanılmışlardır. "Mu'ennaḳ", "Muhakkak-ı ḫafî", "Mürsel Sülüs", gibi yazı tarzlarını muhakkak hattından ayırt etmek için dikkat edilecek özellikler bu çalışmada gösterilmiştir. Ayrıca muhakkak hattının sülüs hattıyla benzerliğinden dolayı araştırmacı ve hattatlar tarafından bazı kaynaklarda ve yazılarda düşülen yanılgıları giderme gayesiyle de bu mukayeseler sunulmuştur.

Muhakkak hattının müfredatı tezde detaylıca gösterilmiş ve TSMK'deki Ahmed Karahisarî'nın Mushaf-ı Şerifinden seçilen harfler ve terkipleriyle tablolaştırılmıştır. Bu hattın kullanıldığı yerler olarak mushaflar ve mimarî alanları ayrıca ele alınmıştır. Muhakkak hattının devirleri, gelişiminin seyri ve eser veren önemli hattatların isimleri toplu biçimde verilmiştir. Abbasî döneminde daha sanatlaştığı görülen yazının bu süreç ile Memlûkler, İlhanlılar, Timurlar, Safevîler ve Osmanlılardaki kullanımı ve durumuna değinilmiştir. Muhakkak hattının ilk üstadlar İbnü'l-Bevvâb ve Yâkût el-Müsta'sımî ile bunların talebe ve takipçileri tarafından yayılmış olduğu belirtilmiş. Esâtize-i seb'a ve diğer yetenekli hattatlar zaman içinde Bağdat, İran, Mısır ve İstanbul'da muhakkak hattını zirveye taşımışlardır. Bu yükseliş tezde incelediğimiz mushaflarda ve dua kitaplarında açıkça görülmüştür.

16. yüzyılın sonrasında yaklaşık dört asır, muhakkak hattının kullanımının bir durgunluk yaşamış olduğu ve 20. yüzyıl ile tekrar canlandığı ve hattatların rağbet

ettiği bir yazı çeşiti haline geldiği belirtilmiştir. Günümzde hat sanatçılarının muhakkak hattına ilgilerinin sebeplerine bu tezimizde değinmiştir.

Muhakkak hattı, genel olarak Mushaflarda kullanıldığı için satır formunda yazılmaya uygun görülmüştür. Ancak son asırda istif ve serbest tasarım çalışmalarının da denendiği örnekler verilmiştir. Fakat celî sülüs kadar başarılı olmadığı bu araştırmada ortaya konulurken serbest terkiplerde ise başarılı olduğu da sunduğumuz örneklerle belirtilmiştir. Günümüzden ve diğer dönemlerden hattatlarının muhakkak yazı örnekleri bir araya getirilip zengin bir katalog ve önemli bir kaynak oluşturulmuştur.

Mimarîde kullanılan celî muhakkakın, kufîden sonraki süreçte kullanılmaya başlayan ve sülüsle beraber asırlar içinde kitâbelerde en çok kullanılan yazı çeşiti olduğu belirlenmiştir. Bu hattın sergilendiği en önemli yapılar bu tezde sözkonusu edilmiştir.

Sonuç olarak muhakkak hattı en eski ve yaygin hat çeşitlerinden olup zamanla unutulmuş dönüşmesiyle bugün daha çok kullanılan sülüs ve nesih ortaya çıkmıştır. Bu sebeple ortak bu nevi' hatlarla ortak özellikleri olmasına rağmen, aralarında büyük bir fark mevcuttur. Bugün muhakkak hattı hattatlar tarafından talebelere temeşşük edilmemektedir. Bir hattat, muhakkakı ancak eski eserleri talim ederek yorumlayabilmektedir. Bugün daha çok sülüs ve celî sülüse yönelen hattatların tercih sebebi belki de meşk edilmemesidir zira meşk kitapları genellikle sülüs, nesih ve talik üzerine yaygındır. Aklâm-ı sittenin çeşitlerinden biri olması ve hat sanatı açısından bir zenginlik arz etmesi bu hattın canlı kılınmasını gerektirmektedir. kullanımının çok az tercih edilmesi karşısında temeşşük sistemine muhakkak da bugün dahil edilmelidir düşüncesindeyiz. Bunun için devrin önde gelen, ustad hattatlardan muhakkak hattı için müfredat ve mürekkebat meşki yazılması talep edilmeli, bunun dışında muhakkak hattına yönelik müze, kütüphane ve özel kolleksiyonlarda bulunan pek çok eserin dönemlerine göre analizleri yapılıp tıpkı basımları yapılabilir.

7. BİBLİYOGRAFYA

ALPARSLAN Ali, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi,* İstanbul 1999.

ALPARSLAN Ali, "Baysungur, Gıyâseddin", *DİA,* İstanbul 1992, c. 5, s. 276- 277.

ASLANAPA Oktay, *Fünûnü't-Türk ve Amâi'ruhüm*, İRCİCA, İstanbul 1987.

ARACI Nihal, *Karahisârî Mushafı'nın Tezhip Tasarımı Açısından İncelenmesi (Bakara Sûresi'nin Sonuna Kadar)*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

al-BAHR Hizb manuscript, The Walters Art Museum, W 578. Pdf 2011.

BAYAT Ali Haydar, *Mîzânü'l-Hatt [Fîrûz-nâme]*, İstanbul 2007.

BEKSAÇ Engin, ÇOBANOĞLU Ahmed Vefa, "İlhanlı Sanatı" madd., DİA, İstanbul 2000, c. 22, s.105-108.

BEKSAÇ Engin, "Safevîler Döneminde Sanat" madd., *DİA*, İstanbul 2008, c. 35, s. 457- 459.

BEKSAÇ Engin, "Timurlu Sanatı" madd., *DİA,* İstanbul 2012, c. 41, s.180- 184.

BERK Süleyman, *Devlet-i Aliyyeden Günümüze Hat Sanatı,* İstanbul 2013.

BERK Süleyman, "Hattat Mustafa Râkım'ın Celî Sülüs'ün Estetiğinde Ortaya Koyduğu Yenilikler", *M. Uğur Derman 65. Yaş Armağanı*, İstanbul 2000, s. 125-154.

BERK Süleyman, "İstanbul Açıkhava Hat Müzesi (İstanbul Kitâbelerinden Seçmeler)", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2010-2011, sy. 47-48.

BİLGİ Hülya, *Gönülden Bir Tutku Sevgi Gönül Hat Koleksiyonu*, SHM, İstanbul 2014.

ÇEVİK Savaş, "Muhakkak ile Sülüs Yazısı Arasındaki Anatomik Farklar", *Al-Muhaqqaq Exhibition Katalogue*, Dubai 2014.

ÇELEBİ Hasen, "Muhakkak kalemi". *Muhakkak Sergisi Kataloğu*, Dubai 2014.

DERMAN M. Uğur, ÇETİN Nihad, *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı***,** IRCICA, İstanbul 1992.

DERMAN. M. Uğur, *Harflerin Aşkı,* İstanbul 2014.

DERMAN M. Uğur, *Osmanlı Hat Sanatından Seçmeler*, İstanbul 2017.

DERMAN. M. Uğur, "Gelenekli Sanatlara Dâir", *Fikriyat gazetesi*, İstanbul 13 Haziran 2017.

DUBAİ Arabic Calligraphy Centre, *Al-Muhaqqaq Exhibition Katalogue*, Dubai 2014.

FAZÂİLÎ Habibullah, *Aṭlaṣ el- Ḫat ve'l- Ḫuṭût*, Şam 1992.

GÜNDÜZ Hüseyin, "Yazıcıların Kıblesi Hat Sanatında Yâkût Müsta'sımî", *İSMEK El Sanatları Dergisi*, İstanbul 2011, sy. 11.

HASAN Zaki Muhammed, *El- El-Fünûnü'l-İraniye fi'l-Asri'l-İslâmî*, Cairo 1940.

HERATÎ Muhammed Mehdi, *Selected Art Studies from the Holy Qoran Scribed by Calligrapher Alireza Abbasî*, Tahran 1387.

IRCICA, *İkinci Milletlerarası Hat Yarışması Kataloğu (Yâkût el-Müsta'sımî)*, İstanbul 1991/1411.

ALLAN Muhammed, "Muhakkak hattı", *Al-Muhaqqaq Exhibition Katalogue*, Dubai 2014.

JAMSE David, *Manuscripts of The Holy Qur'an from the Memlûk Era*, Londan 1988.

KEBECİZÂDE Mehmed Vasfi, *Mîzânü'l-Hat Alâ Vaz' il-Üstadi'es-Selef*, 1198/1783, v30/a.

LİNGİZ Martin, *Splendours of Qur'an Calligraphy and Illumination*, New York 2005.

el-MANİ' Abdulaziz, Muhammed bin el-Hasen et-Tîbî, *Câmi' Mahâsin Kitâbet el-Kuttâb ve Nüzhet Üli'l-Besâir ve'l-Elbâb*, Riyad 2013.

MANSOUR Nassar, *Sacred Script Muhaqqaq in İslâmic Calligraph*. London 2011.

MANSOUR Nassar, "el Hat el Muhakkak abr el Usûr", *Hurûf Arabiye dergisi*, Dubai 2014, sy. 35, s. 4- 11.

MUSTAKIMZÂDE Süleyman Sa'deddin, *Tuhfe-i Hattâtîn*. İstanbul 1928.

el-MÜNECCİD Salahuddin, *Yâkût el-Müsta'sımî*, Beirut 1985.

el-MÜNECCID Salahuddin, *Dirâsât fi Tarihil-Hat*, Beyrut 1979.

ÖZKAFA Fatih, "Klasik Osmanlı Döneminde ve Sonrasında Muhakkak Hattının Serüveni", *Hurûf Arabiye dergisi*, Dubai 2018, sy. 45, s. 56- 63.

SHM, *Ekrem Hakkı Ayverdi Koleksiyonundan Seçme Eserler Sergisi*, Kubbealtı, İstanbul 2000.

SERİN Muhiddin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar.* İstanbul 2008.

SERİN Muhiddin, *Hat Sanatımız,* İstanbul 1982.

SERİN Muhiddin, "İbnü'l-Bevvâb" madd., *DİA,* İstanbul 1999, c. 20, s. 534- 535.

SERİN Muhiddin. "Mushaf " madd., *DİA*, İstanbul 2006, c. 31, s. 248- 254.

SERİN Muhiddin, *Hattın Güneşi Şemseddin Ahmed Karahisârî ve Mushaf-ı Şerifi*, İstanbul 2015.

SERİN Muhiddin, *Şeyh Hamdullah*, İstanbul 2007.

SERİN Muhiddin, "Yâkût el-Müsta'sımî", *DİA,* İstanbul 2013, c. 43, s. 291- 293.

SERİN Muhiddin, "Hamdullah Efendi", *DİA*, İstanbul 1997. c.15, s. 449- 452.

Schick İrvin Cemil, " Tâczâde Risâlesi'ne Göre Sülüs Hattına Dair Bazı Istılâhat", *M. Uğur Derman 65. Yaş Armağanı*, İstanbul 2000. s. 457- 482.

SUBAŞI M. Hüsrev, "Hattat Osmanlı Padişahları", *Osmanlı*, c. 11, Ankara 1999, s. 52-60.

el-SENCERİ Hazim, "el-Muhakkak ve el-Sülüsü'l-Mürsel" Yayınlanmamış Makale, Nasıriye 2015.

eş-ŞÂFİÎ Muhammed b. Musa, *Şerh Kasîde-i İbnü'l-Bevvâb fi İlmi Sınâ'at el-Küttâb*, Tahkik Yusuf Zünnûn, Beyrut 2012.

ŞERİFÎ Muhammad b. Said, *Hutût el-Mesâhif*, Cezayir 1982.

et-TÎBİ Muhammed b. el-Hasan, *Câmi' Mahâsin Kitâbet el-Küttâb ve Nüzhet Üli'l-Besâir ve'l-Elbâb*, Tahkik: el-MÜNECCİD Salâhuddin, Beirut 1962.

ÜNVER Süheyl, *el Hattât el-Bağdâdî Ali b. Hilâl el-Meşhur bi İbn el-Bevvâb*, trc. Muhammed Behcet el-Eseri, Aziz Sami, Bağdat 1377/1958.

ÜNVER Süheyl, *Hattat Ahmet Karahisârî*, İstanbul 1948.

YILMAZ Abdulkadir, *Hat Sanatında Satır Sistemi (Sülüs, Nesih, Ta`lik, Rik`a)*, Yayınlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1996.

YILMAZ Abdulkadir, "İbnü'l-Bevvâb'ın Kasîde-i Râiyye Tercümesi", *Atatürk Üniversitesi İlâhiyât Tetkikleri Dergisi*, Erzurum 1999. sy. 14, s. 219.

YAZIR Mahmud, *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, İstanbul 1942.

YAZIR Mahmud, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli I, II, III*, Ankara 1972.

YILMAZ Abdulkadir, *Hat Sanatında Satır Sistemi*, Doktora tezi, Erzurum 1996.

YILMAZ Abdülkadir, "Sülüs Yazıda Harflere Formlarına Göre Verilen İsimler", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2001) sy. 16, s. 123- 139.

ZEYNUDDÎN Nâcî, *Musavverü'l-Hatti'l-Arabî*, Bağdat 1377/1968.

https://www.metmuseum.org/art/collection/search/140008510, 7.12.2018.

https://www.bonhams.com/auctions/18950/lot/5/?category=list, 5.5.2019.

8. DİZİN

A

Abbasî, V, 19, 20, 23, 24, 25, 26, 38, 45, 65, 66, 102, 160, 163, 204
Abdo Muhammed Hasan el-Cemmal, 174
Abdülfettah Efendi, 57, 109
Abdulkadir Yılmaz, 64, 65, 67, 178, 179, 180, 181, 182
Abdullah Amâsî, 102
Abdullah b. Mahmud es-Sayrafi et-Tebrîzî, 74
Abdullah Kırımî, 99, 152
Abdullah Zühdi, 185
Ahmed Abdulrahman Erbilli, 209
Ahmed b. Ebû Halid, el-Ahvel el-Muharrir, 25
Ahmed es-Sühreverdî, 40
Ahmed Karahisârî, VI, 20, 48, 57, 75, 98, 103, 133, 147, 152, 205
Ahmed Şevki, 174
Ahmed Vefa Çobanoğlu, 82
Aklâm-ı sitte, III, 19, 25, 35, 48, 50, 63, 65, 98, 103, 126, 166, 169
Ali Alparslan, 22, 24, 58, 73, 89, 130, 147, 185, 186, 188
Ali b. Muhammed b. Zeyd el-Hüseyni, 39
Ali b. Yahyâ, 185
Ali Haydar Bayat, 127
Ali Rızâ Abbasî et-Tebrîzî, 45
Ali Toy, II
Ali Üsküdarî, 51
Aziz Sami, 66, 205

B

Bağdat, 25, 38, 40, 62, 65, 66, 67, 72, 74, 78, 79, 95, 145, 147, 158, 205, 209
Birleşik Arap Emirlikleri, 174
Bonhams Auction House, 153
Bursa Ulu Camii, 57

C

Casim Mirac, 193
Celâl Amâsî, 102
celî muhakkak, II, 19, 50, 53, 57, 62, 90, 177, 185, 188, 193, 194, 211
Celîlü's-Sülüs, 129
Chester Beatty Library, 35, 69

D

Dârü'l-Kütübi'l-Mışriyye, 42
David Jamse,, 33, 34, 39, 42, 63, 78
Derviş Mehmed, 108
DİA, XVII
Dîvân-ı Hümâyun, 64
Dubai, 23, 24, 26, 29, 34, 35, 37, 38, 42, 55, 67, 78, 109, 115, 116, 130, 131, 142, 190, 203, 204, 209

E

Ebû Abdullah el-Hasan b. Ali, 25
Ebu el-Hasan el-Şâdili, 169
Ekrem Hakkı Ayverdi, 103, 204
el- ḥaṭṭü'l mevzun, 22
el-hattu'l-mensûb, 19
el-Katib el-Antalyevi, 108
el-Me'mun, 20, 24
el-Müsta'sım Billah, 72
Emanet Hazinesi, XVII, 103, 160
Emevî, I, 19, 26, 57, 64
Emevîler, 26, 33, 63
Engin Beksaç, 82, 88, 95
Ergun b. Abdullah el-Kâmilî, 74, 82, 152
Esâtize-i seb'a, 65
Esedullâh-ı Kirmânî, 107

F

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, XVII
Ferhad Paşa, 108

H

Habibullah Fazâilî, 22, 24, 25, 26, 28, 64, 65, 67, 68, 73, 88
Hasan Çelebi, VI, 24, 29, 61, 99, 107, 108, 109, 127, 133, 147, 152, 185, 190
Haşim Muhammed el-Bağdâdî, 62
Hat el-Masahif, 34
Haydarhâne Camii, 62
Hayreddin Mar'aşî, 102
Hırka-i Saâdet, XVII, 48, 109
Hüseyin Gündüz, 65, 73
Hüseyn Muhammed Fazlullah Sahhafpaşa, 45
Hüsn-i hat, 63, 179
Hüsrev Subaşı, II

I

İbn Mukle, 20, 25, 64, 65, 66, 72, 129
İbnü'l-Bevvâb, I, V, VII, IX, XIII, 20, 25, 35, 39, 50, 64, 65, 66, 67, 69, 72, 73, 79, 145, 146, 147, 204, 205
İbrahim Ağa Camii, 61

İbrahim el-Seczî, 25
İbrahim Hanif, 169
İbrahim Mirza, 88
İlhanlı, V, 39, 40, 42, 46, 56, 82
İmam Rızâ Kudsal Türbe Kütüphanesi, 45
Irak, 33, 63, 95, 194, 209
İran, 33, 34, 36, 42, 46, 54, 88, 95, 99, 153, 163, 194
IRCICA, XVII, 22, 40, 64, 72, 74, 79, 88, 98, 99, 102, 115, 116, 133, 146, 190, 203, 204, 209
İrvin Cemil Schick, 127
İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli, 27, 131, 178, 179, 185, 188, 205
İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, XVII
İznik, 58, 61

K

Kâhire, 42, 46, 78, 79
kalem el-eşâr, 131
Kanûnî Sultan Süleyman, 48, 98
Karzan Efendi, 194
Kasîde-i Nehc el-Bürde, 174
Kılıç Ali Paşa Camii, 58, 108, 193
Kubbetü's-Sahre, 57
Kûfe, 22, 33, 63, 209
kûfî, I, III, 19, 33, 42, 54, 63, 78, 84
Kutba b. Evs el-Hadira, 160, 163

M

M. Uğur Derman, 22, 23, 25, 34, 38, 39, 40, 50, 51, 63, 64, 72, 74, 88, 98, 99, 103, 108, 127, 129, 132, 146, 178, 181, 185, 188, 190, 203, 205
Mahfuz Zunnun (Emin), 51, 53, 174, 177, 209, 212, 215
Mahmud Yazır, 26, 27, 131, 146, 154, 158, 178, 179, 180, 185, 188
Makili, 169
Martin Lings, 34
Medine, 19, 33
Mehmed Emin Yazıcı, 191
Mehmed Şefîk Bey, 57
Mekke, 19, 33
Memlûk Devri, 78
Memlûklu, 66, 78
Meşhed, 45, 89
Metropolitan Museum of Art, 84
Mimar Sinan, 58
Mısır, 34, 35, 66, 74, 78, 79, 174, 191
mıstar, 178
Moğol, 25, 82, 95
Mu'ennak, III, VI, 131
Mübârek Şah b. Abdullah b. Kutb, 42
Mübârek Şah b. Kutb et-Tebrîzî, 74, 82
Muhakkak Hattı, VI, 115, 189
Muhammed Allan, 23, 37, 130, 190
Muhammed b. Esed, 65, 66, 152
Muhammed b. Musa el-Şafi'i, 65
Muhammed b. Said Şerifî, 69
Muhammed Bandeğir et-Tebrîzî, 56
Muhammed Behcet el-Eseri, 66, 205
Muhammed bin el-Hasan et-Tîbî, 146
Muhammed Cabir, 191
Muhammed Cemaleddin el-Amasi, 99
Muhammed es-Simsimanî, 65
muharrir, I, 19
Muhiddin Serin, II, 28, 33, 34, 36, 37, 48, 63, 65, 66, 68, 69, 72, 74, 98, 99, 102, 103, 107, 108, 109, 127, 166, 179, 181
Muhmmed b. Eybek b. Abdullah, 40
Muhyiddin Halife, 108
Mustafa Dede, 102, 103
Mustafa Râkım, 50, 203
müstensih, I, 19, 33, 63

N

Nacî Zeynüddîn, 158
Nâsır Abdulaziz el-Mani, 33
Nâsır Tâûsî, XV, XVI, 194
Nasrullah el-Tabîb, 74
Nassar Mansur, 19, 26, 35, 38, 42, 55, 67, 78, 118, 193
Nihad M. Çetin, 22, 23, 25, 34, 40, 50, 79, 129, 132
Nihal Aracı, 109
Nurullah Özdem, 51, 194

O

Oktay Aslanapa, 54, 107
Olcayto Han, 82
Osmanlı Devri, VI, 98

R

reyhânî, I, II, III, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 34, 35, 36, 37, 39, 50, 64, 66, 69, 72, 99, 102, 115, 116, 121, 136, 145, 146, 147, 152, 154, 155, 156, 159, 160, 163, 169, 174, 177, 212, 215
rikâ, 19, 24, 25, 72, 146, 169

S

Safevî Devri, VI, 95
Safiyyüddin el-Urmevî, 72
Şah Abbas Safevî, 45
Şâh-ı Zinde Camii, VIII, 56
Salahuddin el-Müneccid, 38, 78

Sami Efendi, 185
satır sistemi, III, 174, 177, 180
Satır Sistemi, VI, 64, 178, 181, 182, 205
Savaş Çevik, 26, 34, 109, 131, 133, 137, 138, 142, 144, 190
Sedberk Hanım Müzesi, XVII
Şehzade Camii, VIII, 61
Selâme b. Cendel, 69, 147
Selçuklu, 36
Semerkant, 56, 88, 90
Şerbetçizâde İbrahim Efendi, 99
Şeyh Hamdullah, VI, VIII, X, XI, XIII, XIV, 20, 37, 63, 73, 98, 99, 102, 103, 107, 108, 116, 129, 152, 166, 205
Sotheby Müzayede Evi, 46
Süheyl Ünver, 66, 67, 107
Süleyman Berk, 50, 98, 99, 102, 146, 185
Süleyman Sâdeddin Müstakimzâde, 24
Sultan II. Bayezid, 37, 98, 129
Sultan III. Ahmed, 51

T

Terkip, VI, 157, 185, 187, 188, 190
tevkî, 19, 24, 25, 38, 39, 45, 48, 68, 72, 131, 146, 160, 163, 169
Timur, 88
Timurlu Devri, V, 88
Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, XVII, 103, 147
TSMK, XVII, 38, 40, 48, 51, 108, 109, 160, 166
Tuhfe-i Hattâtîn, 24, 65, 74, 102, 131, 136, 204
Tûmâr, 50, 166
Türk İslâm Eserleri Müzesi, XVII, 39, 147

V

verrâk, I, 19, 25, 65

W

Walters Art Museum, 42, 169, 203

Y

Yahya el-Sûfî, 74
Yahyâ Sûfî, 107, 185
Yakub Hindi b. Yusuf, 99
Yâkût el-Müsta'sımî, I, III, V, 20, 38, 66, 72, 73, 74, 78, 99, 126, 127, 129, 145, 146, 147, 152, 160, 163, 204, 205
Yusuf Demircikulu, 58, 99, 185, 190, 193
Yusuf el-Akva, 25

Z

Zeki Muhammed Hasan, 54
zü'l-Riyaseteyn, 25, 65

10. UYGULAMA RAPORLARI

ESER 1. Levha (Resim 208)

Metin	: Besmele
Hattatı	: Mahfuz Zünnûn (Emin)
Yazı nev'i	: Celî muhakkak
Yazılış tarihi	: 1440/2019
Eb'âdı	: 70 x 35 cm
Kalem hacmi	: 10 cm

Eser hakkında izah: Siyah mürekkeple âharlı nohudî kâğıt zemine yazılmıştır.

Resim 208- Celî muhakkak besmele, Mahfuz Zünnûn (Emin)

ESER 2. İstif levha (Resim 209)

Metin	: "وَقُل رَّبِّ زِدْنِي عِلْمًا", Tâhâ sûresi, 114. Âyetten bir kısım. Meali: "Rabbim, benim ilmimi artır de"
Hattatı	: Mahfuz Zünnûn (Emin)
Yazı nev'i	: Celî muhakkak (istif)
Yazılış tarihi	: 1440/2019
Eb'âdı	: 50 x 65 cm
Kalem hacmi	: 13 cm

Eser hakkında izah: Siyah mürekkeple âharlı nohudî kâğıt zemine celî muhakkak hatla âyet yazılmıştır.

Resim 209- Mahfuz Zünnûn (Emin) tarafından muhakkak hattıyla yazılmış bir istif "وَقُل رَّبِّ زِدْنِي عِلْمًا", Tâhâ Sûresi, 114. Âyetten bir kısım. "Rabbim, benim ilmimi artır de"

ESER 3. Levha (Resim 210)

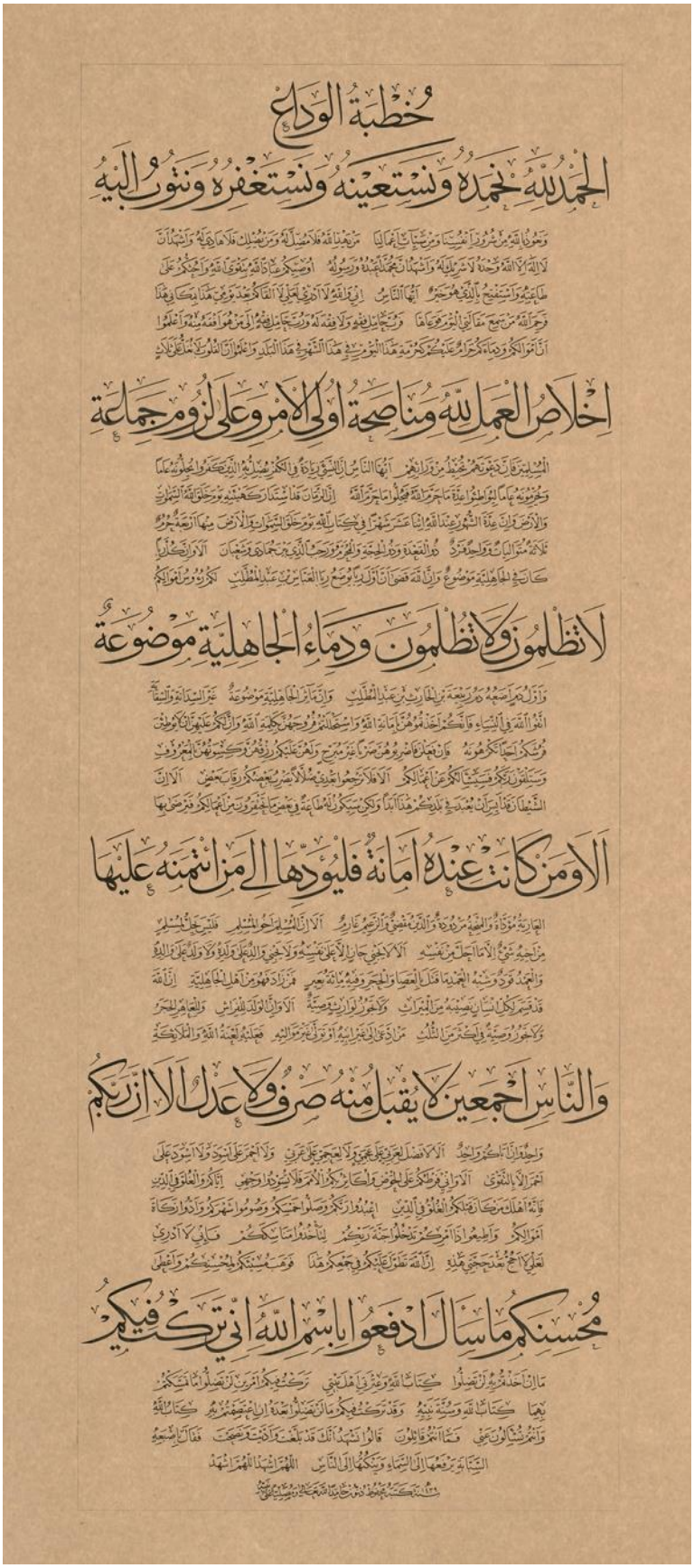
Metin	: Vedâ Hutbesi
Hattatı	: Mahfuz Zünnûn (Emin)
Yazı nev'i	: Muhakkak ve reyhânî (Satır sistemi)
Bulunduğu yer	: İstanbul, Türkiye Milli Kültür Vakfı (TMKV) koleksiyonu
Yazılış tarihi	: 1439/2018
Eb'âdı	: 45 x 100 cm
Kalem hacmi	: Muhakkak 2 mm, reyhânî 0.9 mm

Eser hakkında izah: Siyah mürekkeple aharlı koyu nohudi renkli kâğıt üzerine satır sisteminde, başlıkla beraber muhakkak 8 satır, reyhânî hatla 30 satır yazılmıştır.

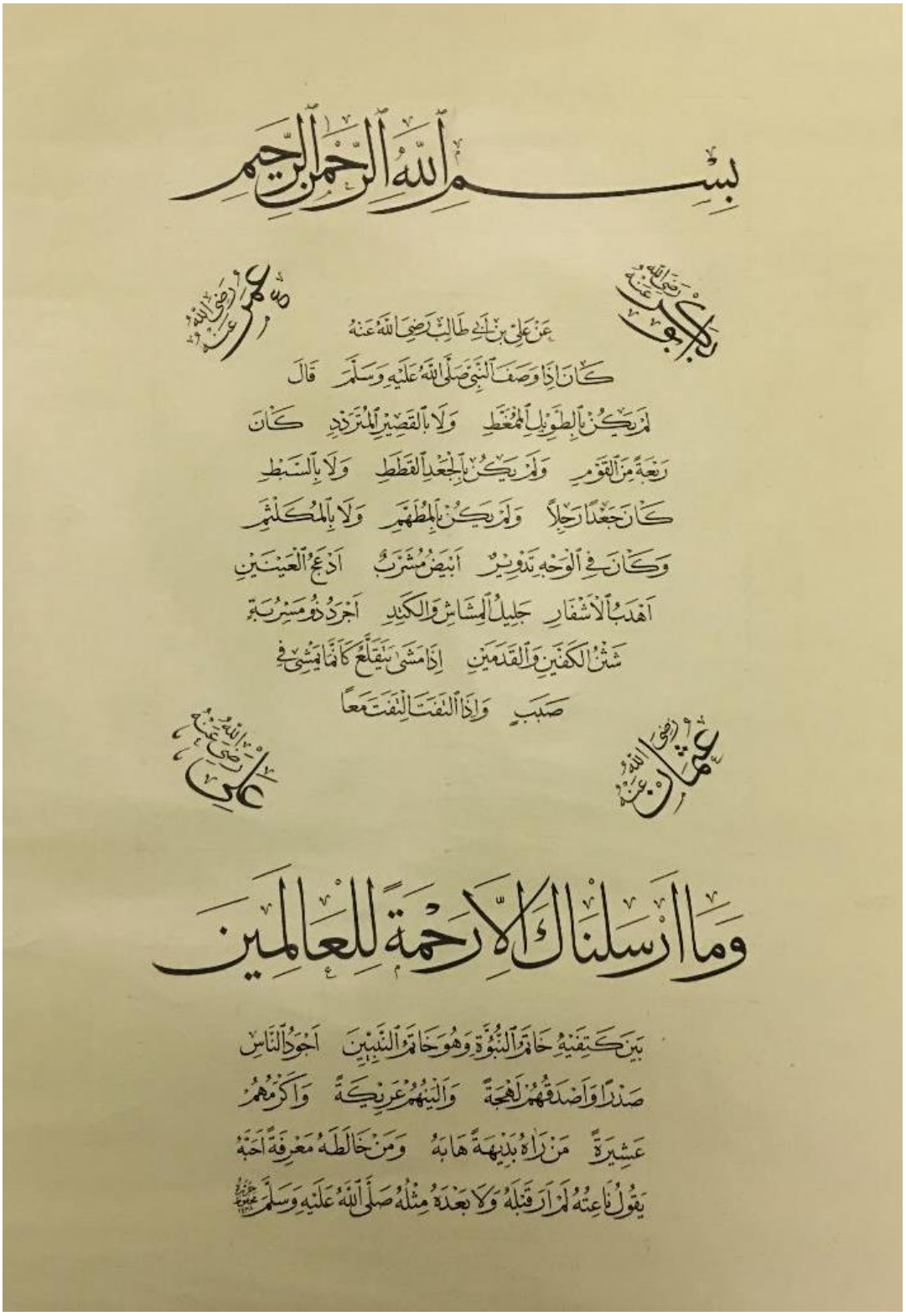
ESER 4. Hilye-i Şerîf (Resim 211)

Metin	: (Hz. Peygamber Efendimiz'in Şemâili)
Hattatı	: Mahfuz Zünnûn (Emin)
Yazı nev'i	: Muhakkak ve reyhânî
Yazılış tarihi	: 1438/2017
Eb'âdı	: 45 x 65 cm
Kalem hacmi	: Muhakkak 2 mm, reyhânî 0.9 mm

Eser hakkında izah: Siyah mürekkeple âharlı kâğıt üzerine klasik Hilye tasarımı ile muhakkak ve reyhânî hatla yazılmıştır.

Resim 210- Muhakkak ve reyhânî hatla Vedâ Hutbesi, Mahfuz Zünnûn (Emin), İstanbul (TMKV)

Resim 211- Muhakkak ve reyhânî ile Hilye-i Şerîf, Mahfuz Zünnûn (Emin)/ 2017 (Özel koleksiyon)

ESER 5. Ser levhalar (Resim 212)

Metin	: Fâtiha Sûresi ve Bakara sûresinin ilk dört âyeti
Hattatı	: Mahfuz Zünnûn (Emin)
Yazı nev'i	: Muhakkak ve rika' (Satır sistemi)
Bulunduğu yer	: İstanbul, Türkiye Milli Kültür Vakfı (TMKV) koleksiyonu
Yazılış tarihi	: 1436/2015
Eb'âdı	: 45 x 80 cm
Kalem hacmi	: Muhakkak 2 mm, rika' 0.9 mm

Eser hakkında izah: Muhakkak hattıyla siyah mürekkeple âharlı nohudî renkli kâğıt üzerine satır sisteminde yazılmıştır. Rika' hattıysa kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Resim 212- Muhakkak ve rika' hatlarla mushaf-ı şerifin ser levhaları (Mahfuz Zünnûn (Emün) tarafından yazılmıştır/ 2016